

નવીનતા આ જ્ઞાનયોગમાં કદાચ મળી પણ આવે; પરંતુ તેને માટે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી અવનોદન કરવાની સમર્થતાની પ્રથમ જરૂર છે. “ જુનું એટલું જ સારું ” એવો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત રહિરહક માનવોના મનમાં બંધાઈ ગયેલો હોય છે. પરંતુ તેથી ઉપર “ નવું એટલું બધું જ ખરાબ અથવા ખીનજરૂરી ” એવો મત પણ તેમનામાં પ્રચલિત હોય છે. પરંતુ એવા પ્રશ્નોની પરપરાથી જીવનનો કોયડો આપણે કદી પણ નહિ ઉઠેની ચકીએ. એકના એક પુસ્તક ઉપર કેટલી બધી પરસ્પર વિરોધી ટીકાઓ લખાઈ છે, તથા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોના નામ તળે કેવા આમઢી મતબેદો, એકદેશીય મીમાંસાઓ તથા સંપ્રદાયના વાડાઓ આવી રહ્યા છે. તે જોતાં એ મર્મમાં રહેલા ઉપયોગી સત્યોને સ્ફૂટ કરવાની તથા આધુનિક માનવની શુદ્ધિમાં તે સત્યો ખરાબર ઉતરે એવી રીતે તેમને ઝોઠવવાની બધી જ જરૂર હતી અને હજી પણ છે. શ્રીઅરવિન્દના વિચારમિતારની આ વ્યવસ્થામાં વાચનારને નવીનતા જણાયા વિના રહેશે નહિ એવી અમારો તો ખાતરી છે. અજુનનું મન જેમ યુદ્ધ સમયે શુભ વિપ્રતીયજ્ઞ યાને શાસ્ત્રોના પરસ્પર વિરોધી મતોને લઈને ચુંચવાઈ ગયેલું હતું તેમ હમણા પણ કેળવાયતા ધર્મના મનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના આદર્શો, વિચારો અને મતમર્તાતરોને લઈને ગડબાગમાં પડી બપ એ બનવાલો છે. આવે સુમો પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોનું

શ્રીઅરવિંદનું એકીકરણ ખાસ કરીને માર્ગદર્શક થઈ પડવાનો સંભવ છે, એવું અમારું માનવું છે. અને એવું માનીને જ અનેક સંજોગ ફૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં શ્રીઅરવિંદના મંથિનો શંખજ્વનિ ઉમેરવાની અમે હિંમત કરી છે. તેમાં કેમકે અનુનના દેવદત્ત શંખનો, તો કેમકે શ્રી કૃષ્ણના પંચજન્યનો જ્વનિ સંભળાય એ પણ જનવાજ્ઞેય છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે શ્રીઅરવિંદના વિચારમિનારમાં કેવળ વ્યવસ્થાની જ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારની વિશાળતાની, સિદ્ધાંતોના સર્વગ્રાંથીપણાની નવીનતા તો રહેલી જ છે. યોગાખ્યાસના નહિ ખેડાયલા, નહિ વણવાયલા પ્રદેશોનું આવું સ્પષ્ટીકરણ, અને શુદ્ધિમાં ઉતરી જાય એવું તર્કસિદ્ધ પ્રતિપાદન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં મળી આવતું મુશ્કેલ છે.

વળી, અત્યારે માનવજાતિને જોઈએ છીએ તે શાસ્ત્રો, સંપ્રદાયો કે એકદેશીય મીમાંસાની પદ્ધતિઓ નહિ પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોની શુષ્ક વિધિઓનાં, સર્વ ધર્મોના આગ્રંહી અને પરિમિત મંતવ્યોના, તથા સર્વ સંપ્રદાયોના વાગ્દાઓનાં તથા સર્વ પ્રકારની એકદેશીયતાનાં બંધનોને વટાવીને સમન્વયપ્રયુક્ત અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન માનવજાતિને આપી શકે એવી વિશાળ આધ્યાત્મિકતાની જરૂર છે. એ જરૂર હોય શ્રીઅરવિંદનાં પુસ્તકોના પ્રચારથી પૂરી પડે એ શક્ય લાગે છે. ”

નિવેદન

:આવૃત્તિ બીજ:

અને ૧૯૨૩મા ત્યારે પહેલી આજ્ઞાના નિવેદનમાં “ભાષા, ઇપાઈ, વગેરેની ભૂલો બીજી આવૃત્તિમાં સુધારવાનું” મેં વચન આપ્યું, ત્યારે પણ બીજી આવૃત્તિ નીકળવા વિષે મેં સાધ્યું શંકા દર્શાવેલી. પરંતુ એક જગ્યાએ વેપારી ગૃહસ્થની અપામિત, સાત્ત્વિક સહાયથી તે શંકાનું નિવારણ થઈ શક્યું, ત્યારે મને જણાયું કે પ્રથમ આવૃત્તિ સુધારવાનું કામ કેટલું અગત્યનું હતું. પૂર્ણયોગના પહેલા ખંડની પ્રસ્તાવનામાં પૂર્ણયોગનો અનુવાદ કરવાની મારી શક્તિમાં મેં સને ૧૯૨૨ માં શંકા દર્શાવેલી, અને તેનો જ પડઘો જ્ઞાનયોગના ઉપર ટાંકેલા નિવેદનમાં જણાય છે.

અને જ્ઞાનયોગની સુધારણા કરવાનું કામ હાથમાં લેતા મને સખેદ એમ થયું કે “આવી ભૂલોવાળા અનુવાદને મેં પાસ થવા જેટલા દોઢા રી રીતે આપ્યા હતા ?” મારી એ ભૂલને માટે સમજ કારણ હોય તો તેહું માનું છું કે આ પ્રમાણે હતું સખેદ રખેદનો અનુવાદ કરવા કરતાં મૂળના ભાવને વળગી રહેવા ઉપર તે વખતે મારું ધ્યાન વધારે હતું. એટલે મૂળનો મોઢ વિચાર અનુવાદમાં રહી ન ગયો હોય એ બને, પરંતુ વાક્યરચનામાં થતા અને

કરેલા ફેરફારો અનુવાદમાં મને અમતોપકારક લાગ્યા, એ મારે કબૂલ કરવું જ લેખકે. મૂળમાં વિચારની રજુઆતમાં વધારે ઓછી જે અર્થભારની વહેંચણી છે તેને અનુવાદમાં ઉતારવા માટે આ આકૃતિમાં પ્રવલ્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થાનપોગ ખરું જોતાં ખીણ આકૃતિ નથી પરંતુ તદ્દન ફરીને લખેલો, લગભગ નવો જ, અનુવાદ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. પંદર વર્ષ પછી એના એ અનુવાદમાં ફેરફાર કરવાનું ન સૂઝે એમ તો કયારી બને ? અનુવાદ કરનારની તથા ભાષાની શક્તિ પણ કાંઈક ખીણે, મૂળમાં અર્થભારની વહેંચણી કાંઈક વધારે સમગ્રમ અને તે પ્રમાણે અભાષામાં તેને ગુરુ કરવાનો પ્રવલ્ન પણ કાંઈક અંશે વધારે સરળ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમ કહીને પ્રથમ અનુવાદની અપૂર્ણતાનું દુઃખ માન્ય કરવા મુદ્દતે વાંઝતો નથી.

જવાબદાર અનુવાદકનું કામ મુશ્કેલીભરેલું છે. તેમાં જ શ્રીઅરવિંદના વિચારોને ‘ખીણ ભાષામાં રજુ કરવાનું’ કામ વધારે મુશ્કેલ છે. મૂળ તો લેખકની મમતા, વેધક, આર્ષ દષ્ટિ, અંગ્રેજ જેવી સુષ્કળ ભાષા, તેના ઉપર શ્રીઅરવિંદનો અસાધારણ કાણુ : એ જમાં કારણોને સમજે તેમનાં લખાણમાં રસિકતા જેવી વિશ્લેષ ઓળખવા છે, એક પછી એક, દાર્બંધ, જાનસિયત કૃત્ય દરની ગાંઠ મદાન સેવની દુકાડીઓ જેમ રીતમર દુમલા કરી માથા ધોરયાઓ સર દરની જાન, તેની તકેપદેપદની વિજયી બેળીઓ વાગવારના

મનમાં પોતાનું આધિપત્ય જમાવતી જાય છે. ભાષા ઉપરના અસાધારણ પ્રભુત્વને લઈને તેઓશ્રી એ પરભાષાને પણ પોતાના ઉપયોગને ખાતર ધડે છે, વાળે છે અને વધારે સમૃદ્ધ અને અલંકૃત બનાવે છે. હીરાના અનેક પહેલોની પેઠે એક કેન્દ્રીય વિચારની ગુદી ગુદી બાનુઓ એમનાં લખાણમાં પ્રમાણસર ગોઠવાઈ ગયેલી જણાય છે. અને એ કાર્ય શુદ્ધિપુરસ્કર ગોઠવણ કરનાર સંયોજક એક પ્રદર્શન ગોઠવે તેવી રીતે નહિ, પરંતુ પૂણ સિક્ત—(સંપૂર્ણ) દાવણમાં આપોઆપ બંધાતા રહેટિકની સાદાનિકતાથી સંધાતું આપણને જણાય છે.

અનુવાદકને આ સો વાતા યથાશક્તિ મેળવવા પડે છે; અને જેટલાં મેળવાય તેટલું એનું ધન્યવાન્ય ! એ બધાંમાં માતબર કહેવડાવવા જેટલી કૃષ્ટતા મારામાં નથી. મારો અધિકાર છે, મૂળ લખાણોની કદરમાં, તેમના નાવિન્યને વધાવનાર ઉત્સાહમાં, સ્વપ્રયત્નમાં, અભ્યાસમાં અને સતત સુધારણાની જાગૃત તત્પરતામાં. વળી, આપણી અંધ વિકસિત ભાષાનો પણ દોષ કાઢવો નિરર્થક લાગે છે. અણધારી મર જેમ એાગરનો દોષ ક'ંડે તેવું પણ તે કંટલાકને લાગે છતાં સામુદાયિક પ્રગતિને પરિણામે જ ભાષા જેડું સાર્વજનિક સાધન તૈયાર થાય એનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી.

ખરું છે, શ્રીઅરવિંદનાં લખાણો સહેલાં નથી; પરંતુ તેનું મુખ્ય દારણ્ય એ નથી કે તેમની ભાષા અધરી છે. જે પ્રશ્નો તેઓ ચર્ચે છે તે માનવજાતિના મૌલિક, હિંડામાં હિંડા અને જુનામાં જુના જટિલ પ્રશ્નો છે. વળી, જનસંકળને પોતાના વિચારો સુલભ કરવાના હેતુથી શ્રી-અરવિંદ લખતા નથી. એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે. હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો પુસ્તકો તરીકે લખાયાં પણ નથી. આશ્રમમાં અને બહાર રહેનારા શિષ્યમંડળને તેમણે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપેલા તે એ પુસ્તકોમાં સંપ્રદિત કરવામાં આવ્યા છે. આમ તેઓ છતાંસુઓના મનના સમાધાન માટે લખે છે, પ્રચાર માટે નહિ. એટલે જેમનામાં છતાંસા ન હોય તેમને એ લખાણો સમજવા મુશ્કેલ પડે એ સંભવિત છે. જ્યાં જ જિજ્ઞાસુ છે એમ માની લેવું એ તો બોળપણ છે.

પંખીની માદા પોતાનાં બચ્ચાં માટે જોરાકને ચારીને હસકો અને સુખાચ્ય બનાવે છે, તેમ આધ્યાત્મિક સત્યોની બાબતમાં ચતુર્ જ્ઞેષ્ઠએ એમ ધણીચર કહેવામાં આવે છે. આ એક અર્થ સત્ય છે. જગતના આરંભથી આજ સુધી એવા ધણા તાર્ત્વિક વિચારો, સિદ્ધાંતો, અને સત્યો માનવજાતિ આગળ પડ્યા છે. સામાન્ય માનવે તેમનો વ્યવહાર લાભ લીધો છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેની આધ્યાત્મિક સત્યોને પાચન કરવાની શક્તિ ખીલી છે કે કેમ એ પણ જ્ઞેવાનું છે.

એટલે, જે જોરાક મજબૂત જઠરવાળાઓ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને હલકો બનાવવા માટે તેમાં પાણી ઉમેરવાથી તે સુપાચ્ય બને કે કેમ એ તો એક પ્રશ્ન રહે છે, પણ તેનો સ્વાદ તો જરૂર બગડે એ લગભગ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. પરિણામ માત્ર એટલું જ આવવાનો સંભવ છે કે જોરાક નિરર્થક બન્ય છે, અને સ્વાદ તો છેક જ માર્યો બન્ય છે. અનુવાદ કરનાર અમલ લખાણમાં પાણી રેડીને તે રજુ કરે એવી આશા રાખવી બ્યાજબી લાગતી નથી. કારણ કે અસલના જાવ, વિચાર, અર્થ ઉપરાંત અસલના રૂપને પણ જેટલું વફાદારીથી સ્વભાષામાં, તેનું ખૂન કર્યા વિના, રજુ કરી શકાય તેટલું કરવું, એ પણ અનુવાદકની ફરજ છે એમ મને લાગે છે.

માનવજાનનો સમન્વય કરવાના હેતુથી શ્રીઅરવિંદ 'આર્થ' નામનું માસિક કાલ્યુ' હવે. યોગમાર્ગનો સમન્વય-પૂર્ણયોગ-તેમાં દર માસે એક પ્રકરણ રૂપે પ્રગટ થયેલો. પ્રાચીન માનમથાઓની પ્રયોગાત્મક અનુભૂતિઓનો સ્વીકાર કરીને તેમાં શ્રીઅરવિંદ આધુનિક માનવ સંસ્કૃતિને જરૂરી જીવનતત્વો કેવી રીતે વણી લે છે, તથા એ આખીએ મીમાંસાને સ્વાનુભવનો અનેરો રંગ કેવી સફળતાથી લગાવે છે, અને છેવટે એ આખો વિચારમિનાર કેવળ શુદ્ધ જડ મિનાર નહિ પરંતુ કેતું ક્ષાસહાર, સુંદર અને જીવત સર્જન બની રહે છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ તો શ્રીઅરવિંદના મૂળ અંગ્રેજીમાં

હજી સુધી અપ્રગટ રહેલા અનેક પુસ્તકો વાચવામા આવે ત્યારે જ, અને વાંચે તેને જ, આવી શકે. “લાઈફ ડીવાઇન” ‘દિવ્યજીવન’ નામના એમના એક પુસ્તકના એકે એક પ્રકરણમાં જે ન્યોતિર્મયી વિચારણાની વિદ્યુત છે, તેને અહીંનાં પણ શુદ્ધિના પીંગણવાળા મીમંસાના આખા પુસ્તકમાં પણ લાગ્યે જોવામા આવે છે. આ જ્ઞાનયોગ દ્વારા પણ તેઓશ્રીના વિચારમિનારનો ચત્કિચિત ખ્યાલ વાંચનારને આવશે, તો પણ આ કથનની વાસ્તવિકતા તેને સમજશે એ તો આશા છે.

શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ,
પાટીચેરી,
તા. ૬-૮ ૧૯૩૮

અંબાલાલ પુરાણી.

ૐ

અ નુ ક ં મ લિ કા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧મું	નિષ્ક્રિય અને સક્રિય જ્ઞાન	૧
૨મું	વિરાટ ચૈતન્ય	૨૧
૩મું	અદ્વૈત	૪૩
૪મું	પુરુષ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ	૫૯
૫મું	પુરુષ અને તેની મુક્તિ	૮૧
૬મું	અસ્તિત્વની ભૂમિકાઓ	૧૦૫
૭મું	નિમ્ન ત્રિવિધ પુરુષ	૧૩૨
૮મું	આત્મમંકાતિનું સોપાન	૧૫૦
૯મું	વિજ્ઞાન અને અતિમાનસ	૧૬૬
૧૦મું	વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા	૧૮૭
૧૧મું	વિજ્ઞાન અને આનંદ	૨૦૪
૧૨મું	વિદ્યા અને અવિદ્યા	૨૨૩
૧૩મું	સમાધિ	૨૪૧

પ્રકરણ ૧ છું

નિષ્ક્રિય અને સક્રિય બ્રહ્મ

આત્મવિકાસના બે માર્ગો: ૧ જૂનો ૨ આધ્યાત્મિક :

મનોમય પ્રાણીને પોતાના અને વિશ્વના સત્ય સ્વરૂપનો મેપૂણું સાક્ષાત્કાર કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે આત્મ-પ્રગતિના બે માર્ગોમાંથી ગમે તે એકનો આશ્રય લીધાથી દૂર થઈ શકે છે. સાધક પોતાના માનસના એક લોકથી ખીળા લોકમાં સ્વવિકાસ કરી શકે છે અને તે પ્રત્યેક ભૂમિકામાં સચેતન પુરુષ અને અચેતન પ્રકૃતિ તરીકે સચ્ચિદાનંદ નોડે તે પોતાનું અદ્વૈત કરી શકે છે. વળી, તે હિચ્ચ ભૂમિકાઓમાં હિત્યાન કરતાં કરતાં નીચ પ્રકૃતિની ભૂમિકાઓનાં કાર્યોને પણ પોતાની કોડે લેતો જાય છે. અર્થાત્ સાધક અંતરમાં ને અંતરમાં આત્મવિકાસ અને રૂપાંતરની ક્રિયા સાધીને સામાન્ય રમૂસ તત્ત્વ અને દિવ્ય કહેતાં આધ્યાત્મિક માનવતા મેળવે છે. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિને

અનુસરતા દરી એમ ઋગ્વેદ અને કેટલાંક ઉપનિષદો, ખાસ કરીને તેતરેય ઉપનિષદ ઉપરથી આપણને લાગે છે.

દવે બીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે સાધક પોતાના માનસની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનોમય ભૂમિકામાં શુદ્ધ સ્વયંભૂ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે નિશ્ચય સિધ્ધિ-માર્ગી સ્વયંભૂ આત્મા આ સર્વ જુદા જુદા ભૂત સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે તેની પદ્ધતિનો સાધક પોતાના મનની પરિસ્થિતિમાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ તેમ કરતાં તે દ્વેતભાવયુક્ત અહંતામાં પડી અધોગતિ પામતો નથી. અહંતામાં એ પ્રમાણેનું પતન એજ અઘાનમાં થતા ક્રમવિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ મારેની પરિસ્થિતિ છે. એ પ્રમાણે સ્વયંભૂ વિરાટમાં વ્યાપી રહેલ સમ્વિદાનંદ જોડે, એક આધ્યાત્મિક મનોમય પ્રાણી તરીકે, તદાત્મ્ય સાધીને તેનાથી પર, વિદ્યાનમય સોકની શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ચેતનામાં સાધક ઉત્થાન કરી શકે છે. આ બીજી પદ્ધતિની જુદી જુદી ધરનાઓ-આંતરદયાઓનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અસત્યોમાથી પાછા ફર્યા પછી સાક્ષાત્કારની પ્રથમ ભૂમિકા :

અહંતા, મન, પ્રાણ અને શરીર વગેરે જોડેના આત્માના અસત્ય તાદાત્મ્યમાંથી સાધક પોતાના આત્માને પાઠો ખેંચી લે છે એટલે તેને શુદ્ધ, પ્રચીત, સચેતન, સત-તા વાને એક, અખંડ, શાંત, નિઃસ્વેદ, નિષ્ક્રિય અને જગતના કાર્યથી દેવળ અખાધિત એવી ચેતનાની પ્રતિ થાય છે. તે આત્મા આ દૃશ્ય વિશ્વને ફક્ત નિર્લેપ સાક્ષી રૂપે જ જુવે છે. અર્થાત્ વિશ્વની કાર્ષ્ણ્ય ક્રિયામાં તે ભાગ લેતો નથી, તેમ તેની અસર પણ તેને થતી નથી. અરે ! તેનો સ્પર્શ સરખો તેને થવા પામતો નથી ! હવે, આ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને જરા વધારે આગળ ઠેલવામાં આવે તો વિરાટના વિશ્વજીવનથી હજી પણ વધારે દૂર એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે બધું જ તે આત્મામાં છે અને છતાં તે તેની ચેતનાની બહાર હોય તેમ લાગે છે ! તે આત્માના અસ્તિત્વમાં તો સર્વનો અત્મતાભાવ જણાય છે. એક પ્રકારના અવાસ્તવિક મનમાંજ વિરાટનું અસ્તિત્વ હોય એમ લાગે છે તેથી તે એક સ્વપ્નું છે, માયા કિંવા ભ્રમ એમ સમજાય છે. મતલબ કે, આ વિરક્ત વિરાટથી પર અને વાસ્તવિક આત્માને, સાધક પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ તરીકે અનુભવી શકે છે; અથવા તો સાધકનો પોતાનો આત્મા અને

અસ્તિત્વ વગેરેનો વિચાર સુધ્ધા તેમાં હુમ્મ થઈ જાય છે. એટલે એ પરાત્પર આત્મા આપણા મનોમય ચૈતન્યને તો કેવળ અગમ્ય, અજ્ઞેય, તત્તરૂપજ લાગે છે. એ અજ્ઞેયને આ વિશ્વની સાથે જરાપણુ વાસ્તવિક સંબંધ હોતો નથી, અથવા તો તેની ક્રિયામાં કિંચિત્ આપણે તે કરતો નથી. મનોમય પુરુષ તેનો અસત્, અર્થાત્ શૂન્ય, તરીકે પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે: અલગત, આ વિશ્વમાં જે બધું છે તેનું શૂન્ય સ્વરૂપ, અને આ વિશ્વ જે રૂપે દેખાય છે તેનું તે અસત્ સ્વરૂપ હોઈ તે જ ખરેખર એક માત્ર સત્-તા છે એમ સાધકને લાગે છે. પોતાના સમસ્ત માનસને એકાગ્ર કરીને એ પરાત્પરના તરફ વધારે આગળ વધવા જતાં મનોમય ચૈતનાનો અને જગતનો સંપૂર્ણપણે લય થઈ જાય છે. અજ્ઞેયના અગ્રાધ સમુદ્રમાં આત્મા પણ લય પામી જાય છે.

પૂર્ણયોગના જ્ઞાનયોગમાં સર્વ પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર અને વિશ્વ શ્રવન :

હવે, પૂર્ણયોગ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરનાર પાસે તો માગણી કરવામાં આવે છે કે તેણે દિવ્યતા સંપાદન કરી વ્યવહારમાં પાછા ફરવું જોઈએ. એમ હોવાથી તેણે સર્વ જ્ઞાન-સર્વ રૂપે પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

પ્રથમ તો પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ઉપર ઝોકામતા કરવાથી મન તથા ઇન્દ્રિયો જે કાંઈ જાણે છે તે બધુંય મનોમય ચેતનાની પાછળ જે આત્મા છે તેમાં રહેલી વસ્તુઓના રૂપક તરીકે અનુભવીએ છીએ. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું આ દર્શન મનનાં સૂક્ષ્મ કરણોને અને મનની સૂક્ષ્મ મહાશક્તિને અત્યંત વાસ્તવિકતા રૂપે દેખાય છે, જેમાં સમગ્ર વિશ્વ નામ અને રૂપ તરીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તે કેવળ માયા કિંવા ભૂતના બડકા જેવું કે સ્વપ્ન જેવું અસત નહિ, તોપણ સૂક્ષ્મ કરણોથી ગ્રાહ્ય અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય-ગોચર હોય રૂપે, પરંતુ પદાર્થ તરતની ધનના વિનાનું જણાય છે. ચેતન્યની એ ભૂમિકામાં આપણું વિશ્વ સ્વપ્નરૂપ નહિ તો પણ શાંત, નિઃશ્વેદ, અને ઉદાસીન આત્મામાં ભજવાતા નાટકરૂપ અથવા તો પૂતળીઓના નાચ જેવા ખેટા દેખાવ જેવું તો જરૂર લાગે છે. વિશ્વમાં આપણું પોતાનું વ્યક્ત જીવન પણ એ કાર્પનિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો જ વેશભાવ હોય એમ લાગે છે; બીજાં મન અને શરીરોનાં સ્વરૂપોમાં આપણું શરીર અને મન પણ એક યાંત્રિક રૂપ હોય એમ લાગે છે. બીજાં નામોની પેઠે આપણે પણ એક નામ હોઈએ અને આત્માના સર્વપરિબ્યાપી, પ્રચીત ચેતન્યમાં આપણું અસ્તિત્વ પણ આપોઆપ જ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતું હોય તેવું લાગે છે. આપણા વિચારો શાંત થઈ ગયલા હોવાને કીધે આપણું પોતાનું ચેતન્ય તદ્દન શાંત અને

નિષ્ક્રિય બની ગયલું હોય છે. તેથી કરી સાક્ષાત્કારની આ બુધ્ધિમાં જગતની ક્રિયાત્મક એતના આપણે અનુભવી શકતા નથી. અર્થાત આપણે જે કંઈ પણ કાર્ય કરીએ છીએ તે સધળું જ આપણને કેવળ યાત્રિક લાગે છે—તેમાત્રું કશું જ આપણી તપઃશક્તિમાયી કે જ્ઞાનમાયી બુદ્ધિ-પૂર્વક ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું નથી. અગર જો કદાચ મનમાં વિચાર આવે છે તો તે પણ બીજી બધી ક્રિયાઓની જેમ યંત્રવત્ આવે છે—જેમ સૂક્ષ્મ શરીરની વિધવિધ ક્રિયાઓમાં તથા વનસ્પતિ અને જડ તત્ત્વોમાં પ્રકૃતિની અદૃશ્ય શક્તિઓ ક્રિયા કરી રહી છે તે પ્રમાણે જ, નહિ કે આપણા આત્માની સક્રિય તપઃશક્તિથી. આપણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે પોતે વિશ્વની ક્રિયાઓને અનુમતિ આપે છે એટલું જ, બાકી તે પોતે નથી તો તેમને ઉત્પન્ન કરતો, કે નથી તેમાં ભાગ લેતો. એ આત્મા " સર્વ " છે તે એ અર્થમાં કે તે એક અનંત છે અને પોતે અક્ષર તરીકે સર્વમાં વિરાજતો હતા સર્વ નામ અને રૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરી રહ્યો છે.

સગુણ-નિર્ગુણ યાને સક્રિય-નિષ્ક્રિય, સાંખ્ય અને વેદાંતની એકતા :

હવે, ચૈતન્યની આ બુધ્ધિમય મૂળ તો જે શુદ્ધ આત્મ-સ્વરૂપમાં ચૈતન્ય તદ્દન નિષ્ક્રિય, સાંત અને એકાગ્ર થઈ રહેલું

હોય તેનો મનને જે એકદેશીય સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમાં રહેલું છે. અર્થાત્ તે સ્થિતિમાં ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામવા કિંવા ક્રિયાત્મક થવાનો પ્રયત્ન કરવું નથી. ચૈતન્યનું જ્ઞાન-સ્વરૂપ અવિચિત્ર તાદાત્મ્યની ચેતનામાં તથા તેની તપઃશક્તિ અવિકાપ અક્ષરતાના જ્ઞાનમાં ચાંત થયેલી હોય છે. તથાપિ તે નામ, રૂપ અને ક્રિયાથી પરિચિત હોય છે. પરંતુ એ બધી ક્રિયા આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય એમ લાગતું નથી; પોતાની મેળે જ તે ચાલ્યા કરતી જણાય છે, અને આત્મામાં તો તેનું માત્ર પ્રતિબિંબ જ પડે છે. તાત્પર્ય છે એકદેશીય એકાગ્રતાને પરિણામે મનોભ્રમ પ્રાણી ચૈતન્યના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપને અજાણું કરે છે એટલું જ નહિ પણ પોતે નિષ્ક્રિય સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, અને એ બે સ્વરૂપો વચ્ચે બેઠી મજબૂત દિવાલ ચણે છે. આ પ્રમાણે નિષ્ક્રિય અને સક્રિય બ્રહ્મ વચ્ચે બેઠી ખીણ પડે છે, અને તે બંને સ્વરૂપો જણે એ ખીણની સામસામી ટેકરીઓની ધાર પર એક બીજા પ્રત્યે દ્રષ્ટિ નાખતાં છતાં પરસ્પર લેણ પણ સંસર્ગ કે સદ્વાતુ-ભૂતિ વિનાનાં, બીલક્રમ અથગ, ઉભેલા જણાય છે. અર્થાત્ તેમની વચ્ચે અદ્વૈતનો બાસ સરખો હોતો નથી. આ પ્રમાણે નિષ્ક્રિય આત્માને સધળું-ચિન્મય અસ્તિત્વ પણ નિષ્ક્રિય જ જણાય છે, અને સધળી ક્રિયાઓ તેને ચેતન રહિત અર્થાત્ જડ લાગે છે. પ્રાચીન સાંખ્યમતના મૂળમાં પણ ઉપર જણાવેલી ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર જ પુરુષની નિષ્ક્રિયતા,

અક્રિયતા અને અક્ષરતા તરીકે તથા પ્રકૃતિની-સુદ્ધિ અને મન સહિત પ્રકૃતિની-ક્ષરતા, ચાંત્રિકતા અને જડતા તરીકે સ્વીકારાયેલો જણાય છે. પ્રકૃતિની એ સઘળી જડ ક્રિયાઓ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, એટલે પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે એકતા પામે છે, અને પોતાની ચેતના વડે તેને ચિન્મયતાનો આભાસ અર્પણ કરે છે. આમ હોવાથી પ્રકૃતિ જોડેની પોતાની એ એકતાનો પુરુષ સામ કરતાં શીખે છે એટલે પ્રકૃતિ પણ પોતાનાં કાર્યોમાં ધીમે ધીમે સિધ્ધિ થતી જઈ છેવટ સમતા અને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરે છે. એજ સાક્ષાત્કારને વેદાંતમાં નિષ્ક્રિય-નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે વર્ણવી તેને એક માત્ર વાસ્તવિકતા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. બાકીનું બધું નામરૂપાત્મક જગત એ અક્ષરબ્રહ્મના ઉપર માનસિક માયાના અસત્ય, વિપરીત કાર્યને લીધે જ અધ્યારોપિત થતું હોય માયાના એ અધ્યારોપને આપણે અક્ષરબ્રહ્મના સત્યતાન વડે દૂર કરવો જોઈએ. સાખ્ય અને વેદાંતના ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં કેવળ શબ્દોનો અને દષ્ટિબિંદુનો જ ભેદ છે, વરતુત તો બંને એકજ આધ્યાત્મિક અનુભવમાંથી ઉપજતી ઠાંડેલા, મૂળમાં એક સરખા, તર્કપ્રધાન સિદ્ધિતો જ છે.

સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતાનો આદર્શ : સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાથે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા :

હવે, જો આપણે આ જૂમિકામાં આવીને સંતોષ પામી અટકી જઈએ તો પછી વિશ્વ પ્રત્યે આપણાથી જે જ વૃત્તિઓ ધારણ કરી શકાય : એક તો એ કે આપણે એ વિશ્વસીલાના નિષ્ક્રિય સાક્ષી રૂપે રહેવું, અને બીજું કે આપણા ચૈતન્યની જરૂરપણુ તપશ્ચક્રિતનો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણે તે લીલામાં કેવળ યાત્રિક બાગ લેવો, તેમજ આપણા ઇદ્રિયો અને તેનાં ઠાપોને પણ કેવળ યંત્ર પેઠે જ ધ્યાન કરવા દેવા. અર્થાત્ પ્રથમ વૃત્તિ પ્રમાણે વર્તતાં આપણે નિષ્ક્રિય અને નીરવ ઘડાની નિષ્ક્રિયતાને ચક્ર્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરવાને મધીએ છીએ. અત્યાર સુધીના અભ્યાસને પરિણામે આપણે મનને તદ્દન નિરપંદ અને ચિત્તને કેવળ નિર્વિકારી કરી આંતર ચિરચાંતિ અને ઉદાસીનતા મેળવી શક્યા છીએ; હવે આગળ વધીને આપણે શરીર અને પ્રાણની યાત્રિક ક્રિયાઓને પણ ચાંત કરી નાંખવાને—નિઘાન તેમને ઝોખામાં ઝોઘી કરી નાંખવાને—પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી કરીને પરિણામે તે કેવળ બંધ પડે અને તે પણ હમેશને માટે. સંન્યાસભાવપ્રધાન મોગનો, જીવનના ત્યાગનો આ અંતિમ આદર્શ આપણને માન્ય નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. બીજી વૃત્તિ જો આપણે ધારણ કરીએ તો સંપૂર્ણ આંતર નિષ્ક્રિયતા મનની નિરપંદતા, આવેશોની

નિર્મૂળતા અને તપઃશક્તિના કાર્યમાં આપણી અંગત પસં-
ગીની ગેરહાજરીની સાથે સાથે જ આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિની
સારી જેવી સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા પણ મેળવી શકીએ.

સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાથે પૂર્ણ ક્રિયાત્મકતાની શક્યતા :

ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ સાધારણ માણસોને તો
અશક્ય જ લાગે. જેમ કામના વગર તથા રાગ-દ્વેષની
પસંદગીની ગેરહાજરીમાં ક્રિયા થવી માનવના ચિત્તને અસં-
ભવિત લાગે છે, તેમ શુદ્ધિને થે વિચાર, હેતુ અને તપઃશક્તિના
કાર્ય વગર ક્રિયા થવી અશક્ય લાગે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ
આપણા પોતાનામાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેમની મોટો
ભાગ, તેમજ અચેતન તથા સચેતન વિશ્વની ક્રિયાઓના
પણ મોટો ભાગ, કેવળ યાત્રિક સંચાલન અને ક્રિયાને જ
બળે થયે જતો હોય એમ લાગે છે, અને તેમાં ઉપર
જણાવેલા પસંદગીનાં તરતો ઉધાડી રીતે તો કંઈ કરતાં
જણાતા નથી. કદાચ એવી દલીલ કરવામાં આવે કે એ
પ્રમાણે યાત્રિક સંચાલન અને ક્રિયાનો નિયમ તો કેવળ
સ્થૂળ પદાર્થને તથા ચૈતન્યની પ્રાણુમય ક્રિયાઓને જ લાગુ
પડી શકે, વિચારપ્રધાન અને તપઃશક્તિની માનસિક ક્રિયાઓ-
જેવી કે વાચા, લખાણ અને માનવનાં શુદ્ધિપ્રધાન કાર્યો
વગેરેને તે નિયમ લાગુ પડી શકે નહિ. પરંતુ આપણી
માનસિક પ્રકૃતિના સામાન્ય અને ચેતનાં કાર્યોમાં ને આપણે

વધારે ઉંઠા ઉતરો ચડીએ તો આપણને જણારો કે ઉપરની દીલ ખરો નથી. આજઠાલના માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગોને અંતે એટલું તો સાબીત થયું જ છે કે ઉપર ગણાવેલાં સર્વે માનસિક કાર્યો કર્તાની તપઃશક્તિ અને શુદ્ધિના ઉત્પાદન વગર માનરની સ્વર્ગ શાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો-તેની વાચા સુદ્ધા-શીત્લ કાષ્ઠના વિચારનાં અને તપઃશક્તિનાં કરણુ યાને હથિયાર માત્ર થઈ શકે છે.

વિશ્વમાં કાર્ય કરતાં વિસદ શક્તિ અને જ્ઞાનઃ યોગીમાં તેમનું કાર્ય :

ખરૂં છે કે શુદ્ધિનાં સર્વ કાર્યોની પાછળ શુદ્ધિપ્રધાન તપઃ-શક્તિ હોવી જ જોઈએ. પરંતુ એ શુદ્ધિ અને એ તપઃશક્તિ કર્તાના સચેતન મનની જ હોવી જોઈએ એવો કાંઈ ખાસ નિયમ નથી. ઉપર જે પ્રયોગ વિશે કહેવામા આવ્યું તેમા કેટલીકવાર તો એક વ્યક્તિની શુદ્ધિ અને તપશક્તિ બીજી વ્યક્તિનાં કરણો, ઇન્દ્રિયો વગેરેને વાપરે છે; વળી કેટલાક પ્રયોગોમાં કાંઈ અન્ય વ્યક્તિની તપઃશક્તિને લઈને યા તો તેની અસરને લઈને ક્રિયાનું મંત્રાલન થાય છે, કે પછી અવચેતન તલશાધી મન ચેતનાની સપાટી ઉપર આવી કાર્ય કરે છે, કે પછી એ બન્નેનું મિશ્રણ કાર્ય કરે છે તે નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પરંતુ આગળ આપણે કેવલેરિન્દ્રિયૈઃ (ગીતા) “ કેવળ ઇન્દ્રિયોથી કાર્ય કરવાની ”-અર્થાત્

વિશ્વસીલામાં કે આપણી પોતાની સર્વ ક્રિયાઓમાં ભાગ લીધા સિવાય માત્ર યત્નરૂપે સર્વ ક્રિયાઓના સાક્ષીરૂપ બની રહેવાની તથા તેમને અનુમતિ આપવાની જે યૌગિક સ્થિતિ જણાવી છે, તેમાં તો વિરાટ બુદ્ધિ અને વિરાટ તપઃશક્તિ પોતે મનથી પર રહેલી વિદ્યાનમય ભૂમિકામાંથી અને મનની નીચે રહેલી અદ્યાનમયતામાંથી જે પ્રભાણે વનસ્પતિઓમાં અને જડ પદાર્થોમાં યૌગિક રીતે છતાં પણ હેતુપુરઃસર કાર્ય કરે છે, તે જ પ્રભાણે માનવમાં પણ તે કાર્ય કરે છે. દેર માત્ર એટલો કે નિષ્ક્રિય સાક્ષીરૂપ થયેલ માનવ એ સર્વે પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો જાગૃત સાક્ષી હોય છે. વળી ઉપર જણાવેલી સ્થિતિની અંદર આપેલું જા.પણ, લખેલું લખાણ કે બુદ્ધિનું કોઈ પણ કાર્ય, વિચારોનું સંપૂર્ણ, ન્યોતિર્મય, રમણનરહિત, સંબદ્ધ, પ્રેરિત સામાન્ય જેવું ને તેવું રાખીને, તથા કાર્યકારણનો બરાબર સંબંધ જાળવીને બહાર પડે છે એ ખાસ નોંધવા જેવી બાબત છે. તે વ્યક્તિની બુદ્ધિ અને તપઃશક્તિ સામાન્ય સ્થિતિમાં તેનાથી ઠીકપણ ન થઈ શકે એવું કાર્ય એવી સ્થિતિમાં તે માણસને દાણે કરાવે છે, અને તેમ છતાંયે તે માણસ પોતાનામાં જે વિચાર આવે છે તેને ચેતના તરીકે જાણે છે, તપઃશક્તિના કાર્યને અવલોકે છે, છતાં તેને પોતાનાં કરીને માનતો નથી, યા તો તેનો ઉપયોગ કરતો નથી. વળી નિષ્ક્રિય વાહિની જેવા તેના પોતાના આધાર દ્વારા દુનિયા ઉપર કાર્ય

કરી રહેલી જુદી જુદી શક્તિઓને જોયા છતાં તેમને પણ તે પોતાની બધુતો નથી. ઉપર જણાવી તે ઘટના ચમત્કારિક જણાવા છતાં પણ અસાધારણ યા તો વિશ્વના નિયમથી વિરુદ્ધ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, વિશ્વ પ્રકૃતિનાં દેખીતાં જક ઠાપોને લેા. તેમાં આપણને વિરાટ તપ શક્તિ અને વિરાટ જ્ઞાનનું સંપૂર્ણ કાર્ય જણાતું નથી શું ? એજ તપઃશક્તિ અને એજ વિરાટ જ્ઞાન શાંત, ઉદાસીન અને અંતરમાં નિરપેક્ષ થયેલા યોગીમાં કાર્ય કરે છે, કારણ કે પોતાની પરિમિત અંગત તપઃશક્તિ તથા જ્ઞાન વડે તે વિરાટ તપઃશક્તિ અને વિરાટ જ્ઞાનના કાર્યમાં અંતરાય નાખતો નથી. તે પોતે તો નિષ્ક્રિય, નીરવ બ્રહ્મમાં જ સ્થિત રહી પોતાની પ્રકૃતિનાં કરણો દ્વારા સક્રિય બ્રહ્મને કાર્ય કરવા દે અને પોતાનામાં વિરાટ જ્ઞાન જે સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરે છે તેના નિર્દોષ રહીને નિઃપક્ષપાતપણે સ્વીકાર કરે છે.

પૂર્ણયોગમાં સંપૂર્ણ નિર્ગુણના વિરોધનું નિરાકરણ :

આંતર નિષ્ક્રિયતા અને બાહ્ય ક્રિયાની એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્રતા એવી જે સ્થિતિ ઉપર વર્ણવવામાં આવી છે તેમાં સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ હોય છે. ગીતા કહે છે કે, એવો યોગી “કર્મ કરે છતાં પણ કર્મ” કરતો નથી, ” કારણ કે એ સ્થિતિમાં તે પોતે કર્મ કરતો હોતો નથી, પરંતુ વિરાટ પ્રકૃતિ જ પોતાના પ્રજુયો સંચાલિત થઈને કાર્ય

કરતી હોય છે. તે યોગી પોતાના કાર્યથી બંધાતો કે લેપાતો નથી તેમજ તે કાર્યો તેના મન ઉપર જરાપણ અસર કરતા નથી, કે આત્માના* પદ પર લેણ ડાલ મૂકી જતા નથી. તે સર્વ કર્મોનું અનુદાન યતવિંત જ તેમનો લય થઈ જાય છે, અને અક્ષર આત્માને બીજકુલ વિકાર વગરનો રહેવા દઈને તે કર્મો આશ્વા જાય છે. એટલે કરીને, મુક્ત આત્માએ જગત સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ જો રાખવો હોય તો તેણે નીચે જણાવેલી સ્થિતિમાં જ રહેવું ધરે એમ આપણને લાગે છે. પ્રથમ તો તેણે પોતાના અંતરમાં અવિકાર, અક્ષય નીરવતા, શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા તથા બાહ્યજીવનમાં વિરાટ તપઃશક્તિ અને વિરાટ જ્ઞાનથી નિયત થયેલી કાર્ય કરવાની શક્તિ મેળવવી જોઈએ. ગીતા કહે છે તે પ્રમાણે એ તપઃશક્તિ અને જ્ઞાન પોતાનાં કર્મોમાં લેપાયા કે બંધાયા સિવાય, અગર તેમના પ્રત્યે અજ્ઞાનપૂર્ણ અસક્તિ સિવાય જ કાર્ય કરે જાય છે. આપણે કર્મયોગમાં પણ જોઈ ગયા છીએ કે મંપૂર્ણબાહ્ય સક્રિયતાનું મંડાણ સંપૂર્ણ આંતરનિષ્ક્રિયતા ઉપર કરવાનો ભૂમિકા યોગીએ પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે. પરંતુ આપણે જોઈ શકીશું કે આત્મજ્ઞાનની એ ભૂમિકામાં આપણને

* ન કર્મે લિપ્યતે નરે (ઇશોપનિષદ); નૈવ કિંચિત્ કરોતિ સઃ (ગીતા); કર્માણિ પ્રવિલીયતે (ગીતા); કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે (ગીતા).

પૃથ્વીતાની કિંવા સમગ્રતાની ખામી ચોકખી દેખાઈ આવે છે; કારણ કે નિષ્ક્રિય અને સક્રિય જીવના ચૈતન્યમાં આપણને ભેદ દેખાય છે. એ ભૂમિકામાં પણ અપ્રાપ્ત અદ્વૈત જે આપણે અનુભવ્યું નથી. આપણે તો નીરવ જીવની ચૈતના શુભાભ્યા સિવાય સક્રિય જીવને સચેતનપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અતિરશાંતિ, નિઃશબ્દતા અને નિષ્ક્રિયતાને આપણી ચૈતનાના પાયા તરીકે આપણે સ્થાપન કરવી જોઈએ, એ સાચું; પરંતુ સક્રિય જીવના કાર્ય પ્રત્યે ઉદારસીનતાને બદલે સમ અને નિષ્પક્ષપાત આનંદની વૃત્તિ પણ સાથે સાથે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આપણી મુક્તિ ને શાંતિ જતાં રહેશે એવી ખાંકિ સક્રિય જીવના કાર્યોમાં ભાગ લેવાનું નકારવાને બદલે આપણે તો સક્રિય જીવનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પણ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અસ્તિત્વની લીલામાં તેનો આનંદ રહેલો છે તો પણ તેની શાંતિનો ઉચ્છેદ થતો નથી, અને સર્વ કર્મોનું સ્વામીત્વ ધરાવતો હોવા છતાં પોતાનાં કર્મોના અનુ-ધાનમાં પણ તે જે શાંત મુક્તિ ભોગવે છે તેને ઉની આંત્રિ પણ આવતી નથી.

સગુણ નિર્ગુણના ભેદનું કારણ, માનસિક એકદેશીયતા:

સગુણ, નિર્ગુણ જાણ વચ્ચેના ભેદની જે મુરકેવી ઉભી થાય છે તેનું અર્થ કારણ તો એ છે કે મનોમય પ્રાણી પોતાના શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપના ઉપર એકદેશીય એકાગ્રતા કરે છે. હવે

એ સત્ સ્વરૂપમાં ચૈતન્ય નિષ્ક્રિયતામાં, અને આનંદ શાંતિમાં સ્થિર થઈ ગયેલો હોય છે. માનવે તો ચૈતના જેમાં તપઃશક્તિ તરીકે અને આનંદ જીવનના હર્ષ તરીકે સક્રિય છે એવી સચેતન શક્તિનો સ્વીકાર કરવાનો છે. અહીં એક બીજી મુશ્કેલી એ હોય છે કે મન પોતે શક્તિની ચૈતના રૂપ થઈ જાય છે અને તે બળના ઉપર કાશુ મેળવવાનું કેટલીકવાર ભૂલી જાય છે. એ પ્રભાણે મન જ્યારે પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમાં સંપૂર્ણપણે ઝોતપ્રોત થઈ જાય છે ત્યારપછી તે બીજી બાજુની એકદેશીયતા ધારણ કરે છે. તે એકદેશીયતા આપણને સાધારણ માણસના જીવનમાં જથ્થાઈ આવે છે. સામાન્ય માનવ પોતાના શારીરિક યાને પ્રાણમય જીવનમાં અને તેમના ઉપર આધાર રાખનાર મનોમય જીવનમાં પોતાના અસ્તિત્વની સંપૂર્ણતા માને છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આત્માની શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતાને જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિ-કાથી વિમુખ, યત્ન્યતા પ્રત્યે જ ગતિ કરવા જેવી ક્રિયા ગણે છે. તેવા માણસો સક્રિય બ્રહ્મની છાછરી સપાટી ઉપર જ રહે છે, અને સક્રિય આત્માના ઉપર વ્યતિરેકપૂર્વક એકાગ્રતા કરનાર નીરવ-આત્માને સર્વ ક્રિયાઓ માત્ર નામ અને રૂપ જ લાગે છે ત્યારે બા સાધકને નામરૂપો જ સત્ય લાગતા હોઈ તેમને મન આત્મા જ કેવળ નામ, યાને ધિર્યા, હોય એવું દેખાય છે ! એક બાજુએ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ સક્રિય બ્રહ્મથી તદ્દન અલગ જ રહે છે અને બેની ક્રિયાઓમાં જરા-

પણ બાગ લેતો નથી, ત્યારે બીજી બાજુએ, સક્રિય પ્રકાર નિષ્ક્રિયથી નિરાજો રહેતો હોય તેની ચેતનામાં બાગ લેતો નથી, તેમજ પોતાની ચેતનાના મૂળ સ્વરૂપને પણ બાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર બ્યાવર્તક બાવમાં એક બાજુને બીજીમાં સ્થિરતાનો અભાવ તથા બીજી બાજુને પહેલીમાં આત્મપ્રાપ્તિનો અભાવ, કેવળ અમૃત્ય નહિ તો પણ કેવળ યાત્રિકપણે ક્રિયા કરતો જણાય છે.

તે બેનો ખરો સંબંધ:

પરંતુ જેણે જ્ઞાત, નિષ્ક્રિય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવો સાધક આત્મજ્ઞાનનો હોય યાપ, અથવા તો આત્માની જ્ઞાતિનો ભોગ બાપવો પડે, એવી કોઈ પણ સ્થિતિમાં કદિ સંતોષ માની જેસી રહેતો નથી. તે પોતે કેવળ અંગત, પરિમિત, અજ્ઞાનપૂર્ણ, અજ્ઞાત અને આયા-સવાળી માનસિક, શારીરિક અને પ્રાણીક પ્રવૃત્તિમાં પોતાની આત્માને કદિ પણ વહેવા દઈ શકતો નથી. તે સાધક આધ્યાત્મિક અનુભવની ચક્ષુષ્ય તે જૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે, તો પણ વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન, આત્મપ્રસાદ અને આત્મપ્રાપ્તિ માટે જે જૂમિકા તેને અનિવાર્ય લાગી હોય તેના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત અને એ જૂમિકાને પોતાનામાં સમાવેશ કરી શકે એવી વિશાળ જૂમિકાની પ્રાપ્તિથી જ તે સંતુષ્ટ થાય છે,

વ્યવહારમાં પતન થવાનો ભય અને તેનો ઉપાય

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાધક વિવિધા વ્યવહારમાં પાછો ભાગ લેવા માટે ત્યારે કેટલીકવાર જુની માનસિક ક્રિયાઓની ધરેડમાં ચેડે ખસે અંશે, ઉપરઉપરથી, યોગ વખતને માટે, ચડી જવાનો સંભવ છે. એ પ્રમાણે પતન થતું અટકાવવાને અથવા તો જ્યારે થાય ત્યારે તેમાંથી ઉચ્ચ સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેણે સમ્યક્દાનંદના સત્વના ઉપર ઝોકામતા કરી તેજ સત્ત્વ છે એ ભાવમાં અટલ રહેવું, અને તે પછી જ ક્રમે ક્રમે તે એક અનંતના સાક્ષાત્કારને અનંત વિવિધતામાં-આવિર્ભાવમાં પ્રસારવો. સાધકે પોતે ઝોકામતા કરીને સર્વ વસ્તુઓમાં તે એક બ્રહ્મને અનુભવવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્ત્વી સચેતન શક્તિ તરીકે અને ચૈતન્ય યુક્ત અસ્તિત્વની શદ્ધ સત્-તા તરીકે તેણે સમ્યક્દાનંદને ઝોળખવો જોઈએ આત્માને તેને વિરાટ-સ્વરૂપે, એટલે ફક્ત પદાર્થના આકાર, મૂળ, ચૈતન્ય સ્વરૂપે જ નહિ પરંતુ વિધિવિધ સ્વરૂપોમાં પણ, વિવિધી પર ચૈતન્યમાં સર્વને સમાવી દેનાર પરાત્પર તરીકે જ નહિ, પરંતુ સર્વના આધારભૂત ચૈતન્યરૂપે, સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપોમાં પણ ઝોળખવો જોઈએ. આત્માના સાક્ષાત્કારમાં એ બીજું પગલું ગણાય. ઉપર વર્ણવેલો સમ્યક્દાનંદનો સાક્ષાત્કાર જેમ જેમ સિદ્ધ થતો જશે તેમ તેમ સાધકની ચૈતન્યભૂમિકા

અને તેની પ્રકૃતિ, ચાને મનોમય દશા, પણ બદલાતી જશે. નામ અને રૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરનાર, અને પ્રકૃતિના વિકારોમાં જાગ લીધા વગર તેમને પણ પોતાનામાં સમાવનાર, અક્ષર આત્માને બદલે મૂળ સ્વરૂપમાં કેવળ અક્ષરરૂપ રહેનાર, અને તેની મૌલિક સ્થિતિમાં કેવળ નિર્વિંકારી એવા આત્માનું ચૈતન્ય સાધકમાં જન્યુત રહે છે, પરંતુ તે પોતાના આવિર્ભાવમાં મન જેને “ નામ ” અને “ રૂપ ” રહીને જુદાં પાડે છે તે સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતે જ બને છે, પોતે જ તેમને ધારણ કરે છે. મન અને યરીરનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો આપણને કેવળ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થતાં મિથ્યા આભાસરૂપ નહિ જણાય પરંતુ સત્ય જણાશે; કારણ કે તેમનું ખરું સ્વરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ હશે. સમ્બિદાનંદ પોતે જ તે સ્વરૂપોનો મૂળ પદાર્થ છે— ઉપાદાન વસ્તુ સમ્બિદાનંદ છે એવું સાધક અનુભવે છે. રૂપ સાથે નેડાયણું નામ, તે નામ સાથે બંધબેસતા કોઈ પદાર્થના અભાવવાળો, માનવ મનનો ઉદાવેશો, કેવળ વિચાર નહિ લાગે, પરંતુ તે નામની પાછળ સચેતન સત્-તાની વાસ્તવિક શક્તિ આવી રહેલી જણાશે. બ્રહ્મની નીરવતામાં સકય, પરંતુ આવિર્ભાવમાં અન્યક્ત રહેલ કોઈ વસ્તુની સાથે બંધબેસતો બ્રહ્મનો આત્મસાક્ષાત્કાર તે નામરૂપે જણાશે. એ જાદી વિવિધતા છતાં પણ તેને આપણે એક, મુક્ત અને નામરૂપોથી પર જણીશું. અર્થાત

એક અનંત અને સત્ય આત્મા પોતે, નામરૂપોના ફરજિયાત અધ્યારોપને લાઇને સુખદુઃખ અનુભવી રહ્યો ॥ એવા સાક્ષાત્કારને ઠેકાણે એક અનંત સત્, અનંત ભૂતોને રૂપે પોતાને। આવિર્ભાવ કરી રહેલું નજરે પડશે.

સચ્ચિદાનંદના બે સ્વરૂપો

યોગીને મન ભૂત માત્ર સચ્ચિદાનંદનાં વિચારમય, મનોમય સ્વરૂપો જ નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપો તરીકે પ્રતીત થશે. એ સમજી તેને પોતાનાં સ્વરૂપો જ લાગશે । તેની સાથે તે અદ્વૈત અનુભવશે । સર્વ પ્રાણી પદાર્થોની સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બધી માનસિક, પ્રાણમય અને શારીરિક જીવનની સર્વ ક્રિયાઓ તે યોગીને એક સમગ્ર અને અખંડ અવિચિન્ન ક્રિયા તરીકે, અને સર્વદા એકજ સ્વરૂપે અવિચળ રહેનાર એક અનંતની ક્રિયાઓ તરીકે જ જણાય છે. તાત્પર્ય કે અક્ષર અતિરચ્ચિતિ, અને બાણ ક્ષરક્રિયા બનેમ્ સમાન વ્યાપી રહેલા સચ્ચિદાનંદનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સત્ય આપણા અસ્તિત્વનું સર્વમાહી સત્ય છે એમ પળે પળે પ્રતીત થાય છે.

પ્રકરણ ૨ શું વિરાટ ચૈતન્ય

જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર: પરત્પરની ઝાંખી અને વિરાટ ચૈતન્યનું સ્થાન :

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સક્રિય બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈત કરવાનો અર્થ, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ રીતે પોતે એકતા કરી હોય તેના પ્રમાણમાં, વૈયક્તિક ચેતનાને બદલે વિરાટ ચૈતન્ય સ્થાપન કરવું એવો થાય છે. સામાન્ય માનવની ચેતના કેવલ વૈયક્તિક નહિ પરંતુ અહંતાપૂર્ણ હોય છે. અર્થાત્ એ ચેતનામાં જીવાત્મા વિશ્વ પ્રકૃતિની અંદર પોતાના માનસિક, પ્રાણમય અને દારીરિક અનુભવો સાથે, તથા મને ઉત્પન્ન કરેલી અહંતા સાથે પણ તાદાત્મ્ય સ્વીકારે છે. અલગત, એ સર્વ અનુભવોનો સ્વીકારનાર મન, પ્રાણ અને શરીર સાથે ઓછા પ્રમાણમાં તાદાત્મ્ય સાથે છે, કારણકે તે સર્વ અંગત કરણો વિષે તે “ આ મારું ” મન, મારો પ્રાણ,

અથવા તો મારું શરીર છે " એમ તે કહી શકે છે. અર્થાત્ તે તેમને પોતાની જાત ગણે છે ખરો, પરંતુ થોડે અંશે તેમને પોતાની જાત નથી પણ ગણતો, તેનાથી પોતે બુદ્ધિ હોય અને પ્રકૃતિનાં કર્ણોને ધારણ કરતો હોય, તેમનો પોતે ઉપયોગ કરતો હોય એમ તેને લાગે છે. પરંતુ અહંતા વિષે તો તે એમ જ કહે છે કે " એ તો હું પોતે છું. " હવે મન, પ્રાણ, અને શરીરની જોડેના તાદાત્મ્યનો સાગ કરવાથી સાધક અહંતાના મૂળ રૂપ જીવાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકૃતિનાં સર્વ કર્ણોનો ખરો પ્રજુ-સ્વામી જીવાત્મા છે. જીવાત્માની ભૂમિ-કામાંથી એ જીવાત્મા જેનો પ્રતિનિધિ છે, અને જેનું સચેતન સ્વરૂપ છે તેના પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં તે શુદ્ધ આત્માના પરાત્પર ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરે છે : કેવલ સત્ય સ્વરૂપે અથવા તો કેવલ અભાવ રૂપ અસત્ત્વ સ્વરૂપે તે પરાત્પર ચૈતના અનુભવાય છે. પરાત્પર, સત્ અને અસત્ — એ ત્રણે સનાતન સત્યની જુદી જુદી સ્થિતિઓ છે. હવે વિશ્વમાં કામ કરી રહેલી પ્રકૃતિની ક્રિયા અને આ પરાત્પર ચૈતન્ય એ બેની વચ્ચેના વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓને ધારણ કરનાર વિરાટ ચૈતન્ય છે. સમસ્ત વિશ્વની શક્તિ તે વિરાટ પુરૂષની પ્રકૃતિ, તેની સચેતન શક્તિ છે. એ વિરાટ ચૈતન્ય જોડે આપણે બે પ્રકારે એકતા સાધી શકીએ. પ્રથમ તો અહંતાની બીંતો તોડી નાખી ચૈતનાને બહાર ચેતરે વિસ્તારીને એક, અનન્તમાં આવી રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓ

નેડે અદ્વૈત કરવાથી વિરાટ પુરુષ નેડે એકતા થઇ શકે, અથવા તો બીજી રીત એ છે કે શુદ્ધ આત્મા યાને કેવલ ચૈતન્ય સ્વરૂપ બલનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને પછી વિશ્વથી પર રહી, તે આત્માને જ આવિર્ભાવ અને સર્જ કરનાર તરીકે, સર્વવ્યાપી તથા સર્વભૂત યથેષ આત્મગાન તરીકે, અને આત્મસર્જનની શક્તિથી સમ્પન્ન અનુભવવો.

શાંત અક્ષરમાં વિરાટનો પાયો :

સર્વમાં વ્યાપી રહેલ, નીરવ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવાથી ઉપર જે વિરાટ ચૈતન્ય વિશે કહેવામાં આવ્યું તેના પાયો મનોમય પ્રાણી સૌથી સહેલાઈથી ચણી શકે છે. તે શાન્ત આત્મા પોતે શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી, સાક્ષીરૂપ હોઈ વિશ્વ સમ-સ્તની સર્વે ક્રિયાઓને તે વિરાટ-પુરુષ સચ્ચિદાનન્દ-તરીકે જુલે છે અને તેના આનન્દને માટે જ વિશ્વ પ્રકૃતિ પોતાની સનાતન ક્રિયાઓની પરમ્પરા ચલાવી રહી છે એમ અનુભવે છે. આપણને અર્જાકિત આનન્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, શુદ્ધ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધ સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, આપણામાં તેમજ સર્વમાં આવી રહેલી અનન્ત અને આત્મપર્યાપ્ત શક્તિ જે આપણા દૈત્યી વિભક્ત થતી નથી, તથા જેના ઉપર વિરાટમાં થતા સર્વે આવિર્ભાવોના હન્દોના ઝગમગી અને આવાસની લેશ પણ અસર થતી નથી, જે વિરાટના આવિર્ભાવથી પર છે છતાં જે સર્વમાં આવી રહેલી છે, તે

ચેતનામાં આ વિશ્વજીવનનો આવિર્ભાવ થતો દેખાય છે. આ સધળું વિશ્વ તેની શક્તિને લીધે જીવે છે છતાં તેનું અસ્તિત્વ આ વિરાટના આવિર્ભાવ ઉપર આધાર રાખતું નથી. કાલ અને દિશાને તે પોતાનામાં ધારણ કરતો હોય તેમાં તે પોતે વ્યાપક છે, તો પછી કાલ અને દિશાની ગતિથી તે પોતે કેવી રીતે બંધાય ? એ દિવ્ય ચૈતન્યમાં સ્થિત થવાથી સમગ્ર વિશ્વને આપણા પોતાનામાં સમાવી દેવાની શક્તિ આપણામાં આવે છે. એ ચૈતન્યમાં સ્થિત થયા પછી આપણે જેમાં વસીએ છીએ તેનાથી આપણે કદી પણ બંધાઈ જતા નથી પરંતુ પ્રભુની મારફત પ્રકૃતિનો વ્યવહાર નિભાવવાને જ્ઞાનર પોતીકા આવિર્ભાવરૂપ સધળી વસ્તુઓને આપણા પોતાનામાં સમાવી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. પછી મન પ્રાણ કે શરીર કશાએ જોડે આપણું તાદાત્મ્ય રહેતું નથી. અર્થાત્ આપણે મન, પ્રાણ કે શરીર છીએ એવું આપણને પછી લાગતું જ નથી. હિંદુ આપણે તે સર્વેમાં વ્યાપી રહેલા તથા સર્વને ટકાવી રાખનાર-ભર્તા-શાન્ત, નિઃશબ્દ, સનાતન, આત્મા સ્વરૂપે જ રહીએ છીએ આપણામાં રહેલો એ આત્મા જ સર્વત્ર, સર્વ પ્રાણીમાં સર્વ મન, સર્વ પ્રાણ અને સર્વ શરીરને ટકાવી રાખે છે એવો સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. મતલબ કે, તે ચૈતન્ય કક્ષત આપણામાં જ આવી રહેલું છે અને આપણી જ અંદર વસે છે એવો પરિમિત

ખ્યાલ પછી જતો રહે છે. આપણી ખાત્રી યાવ છે કે તે અનન્ત ચૈતન્યમાં જ આ સઘળું વિશ્વ હાલે ચાલે છે; આ સઘલ વિશ્વમાં તેજ કેવલ સ્થિર અને અક્ષર છે. એ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણા સનાતન આત્માને સનાતન ચૈતન્ય અને સનાતન આનંદમાં આપણે આરામથી સ્થાપન કરીએ છીએ.

વિરાટ ચૈતન્યનું કાર્ય :

વળી, એ નીરવ જ્ઞાન વિશ્વ પ્રકૃતિની સઘળી ક્રિયાને પ્રભુ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ આપણે કરવો જોઈએ. અર્થાત્ તે એક સ્વયંભુ આત્મા વિરાટની ક્રિયા રૂપે પોતાની સનાતન ચૈતનાની સર્જક શક્તિ વડે પ્રતીત યાવ છે. આ વિશ્વમાં આત્મી રહેલી અનન્ત ક્રિયા પણ તેની જ શક્તિ, તેનું જ જ્ઞાન અને તેનો જ આનન્દ છે. પોતાના સનાતન જ્ઞાન અને તપશ્ચક્તિનો અમલ કરવા માટે જ તે અનન્ત અસ્તિત્વ માને પરમાત્મા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા સનાતન આત્માનો, પ્રભુનો આપણે સર્વ કર્મ અને અકર્મ, જ્ઞાન અજ્ઞાન, હર્ષ શોક, શુભ અશુભ, પૂર્ણતા અપૂર્ણતા, જળ અને નિર્ગળતા, જીવનમાં યતા આવિર્ભાવ રૂપે તથા આવિર્ભાવમાથી મૂળ સ્વરૂપમાં લય પામતી ક્રિયા એ સર્વેના મૂળ રૂપે આપણે પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ. ત્યારપછી આપણને તે આત્મા

ચોતાની અનન્ત શક્તિ અને જ્ઞાન સ્વરૂપે સર્ગમાં કહેતા વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામતો જણાય છે. તે શક્તિ અને જ્ઞાન પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે. એ જ્ઞાન અને શક્તિના સર્વે કાર્યનું તે મૂળ હોય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સર્વ કર્મોના ઉત્પાદક અને નિષ્ક્રમક પણ તે જ છે, સર્વમાં તે એક રહેલો છે. વિરાટ આવિર્ભાવમાં જ અનેક આત્માઓ હોય તે એક પ્રભુની જ સુરતો છે, અને અનેક મન, પ્રાણ અને શરીરો પણ તે એક પ્રભુના જ જુદા જુદા વેશો અને આભારો છે. પ્રત્યેક પ્રાણી આપણને વિરાટ નારાયણ સ્વરૂપ દેખાય છે, માત્ર તે જુદે જુદે વેશો હોય છે એટલું જ. તાત્પર્ય કે, આપણે યોગે તે અનન્ત વિરાટમાં લય પામી જઈએ છીએ, અને આપણા યોગીના મન, પ્રાણ અને શરીર આપણને તે વિરાટનું ફક્ત એક જ કાર્ય હોય એમ જણાય છે; અને પહેલાં આપણે જેમને “બીજ” વા “જુદા” ગણતા હતા તે બધાં આપણને હવે બીજાં મન, પ્રાણ અને શરીરમાં રહેનાર આપણા યોગીના આત્મસ્વરૂપ જણાય છે. વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી સર્વ શક્તિઓ, વિચારો તથા ધટનાઓ અને વસ્તુઓના સ્વરૂપો એ સમજીને આ વિરાટ આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ હોઈ પ્રભુના સનાતન આવિર્ભાવમાં તેનું મૂલ્યાંકન કરાવે છે. હવે જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં આપણને પ્રથમ તો તે સમગ્ર જ સનાતન સત્તાના જુદા જુદા વિભક્ત સ્વરૂપો હોય

વિ રા ટ ચૈ ત ન્ય

તેવું લાગે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે ગુણ, કાલ, દિશા અને દેત બાવથી પર જઈને તે અનન્તને જ સમગ્ર વિશ્વમાં નિહાળીએ નહિ, ત્યાં સુધી આપણે સાક્ષાત્કાર પૂર્ણ થયો ગણાય નહિ. આખા વિશ્વનું અને તેમાં આવી રહેલી પ્રત્યેક વસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ-તેની સત્-તા, ગૂઢ ચેતના અને આનન્દમાં-અવિભાજ્ય પ્રભુનું સમગ્ર સ્વરૂપ છે, બધે આપણી દૃષ્ટિને તે આવિર્ભાવ ગમે તેટલો પરિમિત અને સંકુચિત બાસતો હોય છતાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુને જ્યારે આપણે જાનત, પરાત્પર, સાક્ષી સ્વરૂપે અને કાર્યોના સ્વામી તરીકે, તથા સર્વના આધાર રૂપ સત્-તત્ત્વ તરીકે ગણીને તેના જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વચ્ચેના ભેદભાવને ટાળી નાખીએ ત્યારેજ આપણને વિરાટ રૂપે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો જાય. તે પછીજ આપણે સમગ્ર વિરાટ પુરૂષને અને વાસ્તવિકતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, અને વિરાટ ચૈતન્યમાં આપણે જગત ઘૂમીએ છીએ.

વ્યક્તિ અને વિરાટનો સંબંધ :

હવે, આપણા વ્યક્તિગત અસ્તિત્વનો આ વિરાટ ચૈતન્ય સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હશે એ એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કારણ કે આપણે અંગત, જુદી ચેતનાને વટાવી નવા હોઈએ છીએ છતાં આપણું મન, શરીર તેમજ આપણું જીવન તો વ્યક્તિ તરીકે કાયમ રહે છે જ. વિરાટ ચૈતન્ય

જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યા વિના તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો શક્ય છે
 અર્થાત્ આત્મા વડે તેનું-વિરાટનું-દર્શન કરવું, તેનો સ્પર્શ
 કરવો અને સમ્પૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધ્યા વિના તેની સાથે એકતા
 કરવી એટલે કે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી પણ વિરાટમાં
 પોતાનો છવભાવ જામત રાખવો એ તદ્દન શક્ય છે.
 વળી, એ જ વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ જાળવી રાખીને તેમના
 સંબંધનો જ્ઞાનંદ પણ આપણે લઈ શકીએ; વિરાટ ચૈતન્યના
 જ્ઞાનંદમાં અને જનંતતામાં ભાગ લેવા છતાં આપણે
 આપણું વ્યક્તિત્વ જુદું રાખી શકીએ, અથવા તો વિરાટને
 આપણા મહાન આત્મા તરીકે અને છવાત્માને લઘુ આત્મા
 તરીકે અનુભવીએ તેમના વિરાટ, પ્રભુતા દિવ્ય ચૈતન્યની
 કિરારૂપી અદ્ભુત વિશ્વનીતામાં આવિર્ભાવ પામતો જણાય
 છે, અને આપણો છવાત્મા વિરાટનું જ એક કાર્ય હોઈ
 વ્યક્તિ રૂપે મન, પ્રાણ અને શરીરમાં લીધા કરી રહ્યો હો
 એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જ્ઞાનયોગના સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચમાં
 ઉચ્ચ ભૂમિકા તો વ્યક્તિનો વિરાટમાં લય કરવામાં જ મનાઈ
 છે. વ્યક્તિના ચૈતન્યને વિરાટ ચૈતન્યમાં મમે કરી દેવું,
 અને છવાત્માને પણ તેના બંધનમાંથી મુક્ત કરી એકતામાં
 અને વિશ્વમયતામાં તેનો લય કરવો એ જ્ઞાનયોગનો અંતિમ
 ઉદ્દેશ છે. "લય" અથવા "મેક્ષ" તે પણ જ્ઞાનું જ
 ખામ પરમ્પરાગત જ્ઞાનયોગમાં એ લય શરીર, પ્રાણ અને
 મન સુધી વિસ્તારોને તે સંબંધના પણ નીરવ આત્મામાં,

યા તેા નિરપેક્ષ સત્-તામાં, લય કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રધાન મનાય છે. વ્યક્તિનો અનન્તમાં લય કરવો એ મુક્તિનો સાર મનાય છે. પરંતુ પોતે અમુક શરીર કે મનમાં બંધાયેલ એવના નથી એવું બ્યારે યોગી અનુભવે છે તથા અનન્ત ચૈતન્યની અપરિમેયતામાં તેની દ્વૈત-ભેદ-ભાવના ગળી જાય છે ત્યારે યોગનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો મનાય છે. ત્યાર પછી દેહને ધારણ કરવો ચા ન કરવો એ પ્રશ્ન કેવલ ગૌણ બને છે. ધારણ કે નિરાકાર બ્રહ્મ જ મન, પ્રાણ અને શરીર દ્વારા અનેક રૂપે ધારણ કરીને કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીર મન વગેરે પશુ તે અનંતને લીલા કરવાનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન ■ અને પ્રત્યેકમાંથી તે પોતે જ કાર્ય કરી રહ્યો છે.

સમ્વિદાનંદની બ્યાખ્યા :

વિરાટ ચૈતન્ય તરીકે આપણે જેમાં લય પામીએ છીએ તે જ સમ્વિદાનંદ. વિરાટ ચૈતન્યમાં જે સત્તે આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેજ સનાતન એક સત્ છે. વળી, તે જ સનાતન ચિત્ત માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોઈ આપણામાં તેમજ બીજાંઓમાં કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ તે એક સનાતન તપઃ-શક્તિ હોઈ અનન્ત કાર્યોમાં પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. વળી તે સનાતન આનંદ સ્વરૂપ હોઈ તેને પોતાના આત્માનો તથા પોતાના આવિર્ભાવનો-બંનેનો-આનંદ સહજસિદ્ધ

હોય છે. આમ છતાં તે સમ્મિદાનન્દ પોતે સ્થિર, અદ્વર તથા કાલ અને દિશાથી અતીત, અનન્ત કાલ વચ્ચે પણ અગ્રાધ શાંતિમય, વિકારો વચ્ચે અવિકારી, દૈતમાં પણ અદૈત રૂપ, અખંડ, કાલ અને દિશાના સાગરોમાં યતી બરતી ઓટથી જરા પણ અવિચલિત, દેખીતા વિરોધોથી કેવલ અરૂપરૂપ, તથા પ્રભુની ઈચ્છાએ આપેલી પરિમિતતા-થી અપરિમિત હોય છે. મતલબ કે સમ્મિદાનન્દ એટલે બ્યક્ત જગતની વિવિધતામાં રહેલી એકતા, સર્વ વિશેષો અને વિકારોમાં આવી રહેલી સનાતન એકસુરતા અને સર્વ અપૂર્ણતાના અંતિમ ઉદ્દેશ રૂપ તથા પરિમિતતાના સખલ કારણ રૂપ અનન્ત પૂર્ણતા.

બ્યક્તિનું અપૂર્ણ ધોરણ :

ઉપર જણાવેલા વિરાટ ચૈતન્યમાં આપણી ચેતના ધોરણ કરવાથી આપણા સખળા અનુભવોમાં તેમજ સર્વ પદાર્થોનું મૂલ્ય આકવાના આપણા ધોરણમાં સમૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જશે એ તો દેખીતું છે. બ્યક્તિ તરીકે આપણે અઠાનમાં ડૂબેલા હોઈ સર્વ પદાર્થોને સંકુચિત, પ્રક્ષપાતી અને બંધત ધોરણથી જ માપીએ છીએ. આપણા પરિમિત ચૈતન્યની પરિમિત શક્તિથી જ આપણે સર્વ વસ્તુઓનો અનુભવ મેળવતા હોવાથી વિરાટ-વિશ્વના મોઈ પણ અનુભવને આપણે દેવી પ્રભુતર, યા તો સાચું મૂલ્યાંકન,

આપી શકતા નથી. હિલદું આપણે તો મર્યાદા, અશક્તિ, નિર્બલતા, શોક, દુઃખ, ક્લેશ અને તેના વિરોધી ભાવો અનુભવીએ છીએ. તેમ જીવિ કદાચ જો ઉપર કરતાં જુદા જ અનુભવો આપણને થાય તો તે બધાય પણ સુખ દુઃખ વગેરેનાં સનાતન હૃદયે આધીન છે એવું જણાય છે. નિરપેક્ષ શિવ અને સુખની સનાતનતા આપણને દેખાતી નથી. અનુભવના ટુકડાઓ જ સ્વાભાવિક રીતે આપણને પ્રાપ્ત થતા હોઈ આપણા પરિમિત મૂલ્ય ઉપરથી જ આપણે પ્રત્યેક વસ્તુ અને સમગ્ર વિષે નિર્ણય બાંધીએ છીએ. તેથી ત્યારે આપણે પદાર્થોનું નિરપેક્ષ મૂલ્યાંકન કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે ખરે જોતાં આપણે કોઈક પરિમિત દૃષ્ટિબિંદુને જ દિવ્યતાનું સ્થાન આપી દેતા હોઈએ છીએ, તથા આપણા અપૂર્ણાંકો બધા પૂર્ણાંકો ■ એવું આપણે માની બેસીએ છીએ અને આપણા એકતરફી દૃષ્ટિબિંદુઓને પ્રભુની સર્વગ્રાહી સમગ્રતાના ઉપર સાફવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ છીએ.

વિરાટનું ધોરણ :

વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિથી આપણને વિરાટ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરિણામે આપણે આખા વિશ્વને એક, અનંતતા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળવા માડીએ છીએ. પરિમિતતા અને અસાનનો અર્થ ત્યારપછી આપણે માટે બદલાઈ જાય

છે. “અજ્ઞાન” એ દિવ્ય જ્ઞાનનું વિચિત્ર કામ છે. બળ અને નિર્બળતા તથા અશક્તિ એ દિવ્ય શક્તિ પોતે સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાની વધારે જોછી માત્રા પદાર્થમાં મૂકે તેને જ આજ્ઞારો જણાય છે. હર્ષ, શોક, સુખ દુઃખ વગેરે દિવ્ય આનંદનાં રૂપો છે. અને વિશ્વના વિરોધી વિવિધ બળોની સમતા અને સંવાદનાં પરિણામો જણાય છે. આવો અનુભવ યથા પછી આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીરની પરિમિતતાથી આપણને દુઃખ યત્ન નથી; કારણ કે આપણે એ કારણોમાં નહિ પરંતુ આત્માની અનંતતામાં જીવન કારણ કરીએ છીએ, એ દષ્ટિએ તેઓ સચ્ચિદાનંદના સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપની જ કલ્પાઓ તરીકે લાગે છે, જેમાં સચ્ચિદાનંદ પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે. આ તે પ્રવચન રાખે છે. પછી આપણે માનવની તથા પદાર્થોની કીંમત માત્ર તેમના બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી જ આકર્ષાવું છોડી દઈ વિરોધી અને એકદેશીય વિચારોથી અને લાગણીઓથી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ.

તેમા પણ મનની પરિમિતતા :

કારણ કે આપણે તે સર્વમાં આત્માને જોતા થઈએ છીએ; પ્રત્યેક પ્રાણી અને પદાર્થમાં પ્રણુને જ શોધીને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, બાકીનું બીજું બધું આપણને કેવલ ગૌણ જ લાગે છે, કારણ કે બધાનું મૂલ્ય તેમને પોતાને લીધે નહિ

પરંતુ અત્યારના આપણા બદલાયલા દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે તેઓ પ્રભુના આવિર્ભાવ છે તે માટે જ અંકાય છે. પદાર્થ અને પ્રાણી વિશે આપણે જોયું તેજ પ્રમાણે કાષ્ઠપણ બનાવ થા પ્રસંગ સુદા આપણને મુખ્ય નહિ કરી શકે; કારણ કે મુખી અને દુઃખી, મંગલકારી અને અમંગલકારી બનાવેનો ભેદ જોતા રહી દોષ છે, અને તેને બદલે સર્વની દિવ્ય જરૂરિયાત અને દિવ્ય હેતુ આપણને માત્રમ પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે સમ્પૂર્ણ મોક્ષ અને અનંત સમતાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ઉપનિષદમાં “તે માણસનો આત્મા સર્વ ભૂત માત્ર રૂપ થયો હોય તેને મોહ, તેને શોક, કષાંધી હોય ? કારણ કે તેને તો સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન થયેલું હોય છે, તે સર્વ વસ્તુમાં એક અદ્વૈતને જ અનુભવતો હોય છે.” (યદિમન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મેયામૂઢિજ્ઞાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ ઇકસ્યમનુપદ્યતઃ ॥ (મોક્ષોપનિષદ). પરંતુ વિરાટ ચૈતન્યમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી જ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. મનોમય પ્રાણીને માટે એ ચતુર્મુરેશ છે. આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રભુપ્રાપ્તિનો વિચાર મનમાં સ્થિર થતાં જ મન પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જીવનના પરાધર્મ અને અપરાધ એવા બે વિરોધી વિભાગો પાડે છે. અર્થાત્ ઉચ્ચ અને નીમ્ન ભૂમિકાઓ વચ્ચે તે ભેદ પાડે છે. એક બાળુ એક અનંત નિરાકાર, એક શાન્તિ, આનન્દ, નિઃશબ્દતા, નિરોપદ્રવ્યતા, વ્યાપકતા, શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ગુણોનો સમૂહ; અને

બીજ તરફ સાત, સાક્ષરની લીલારૂપ જગન, વિરોધી દેવ, કલક, દુઃખ, અપૂર્ણતા, અચાંત પ્રવૃત્તિ, અવાસ્તવિક કલ્યાણ, નિર્ઘર્ષ સંકળતા, સાપેક્ષતા, પરિમિતતા, મિથ્યાત્વ અને નીચતા નજરે પડે છે. આ પ્રભાણે માનસિક ભેદ ઉત્પન્ન કરનારા તેા એમ જ માને છે કે એક અનન્તની સમ્પૂર્ણ શાન્તિમાં જ, અનંતની નિરાકરતામાં જ તથા નિરપેક્ષની અબંધન દયામાં જ મોક્ષ રહેલો છે; કારણ કે તેમને મન તે નિરપેક્ષ જ વાસ્તવિક ચેતના છે.

નિષ્ક્રિયતા અને શાંતિને બદલે સક્રિયતા અને દિવ્ય લીલા :

મુક્ત થવા માટે જીવનનાં સર્વે મૂલ્યાંકનનો વિનાશ કરવો જોઈએ. સર્વ પરિમિતતાથી કેવળ પર ઘડું પર્વાપ્ત નથી, તેનો સમ્પૂર્ણ વિનાશ જ કરવો જોઈ છે. આમાં સિદ્ધ થયેલા સાધકને દિવ્ય આરામ, અને શાન્તિરૂપે મોક્ષ મળે છે ખરો, પરંતુ પ્રભુમય દિવ્ય કર્મો કરવાની મુક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી. પરાત્પર પુરુષની શાન્તિ તેઓ અનુભવે છે, પરંતુ પરાત્પરના વિરાટ આનંદની લહેજત તેઓ ભોગવી શકતા નથી. વળી તેમની મુક્તિનો આધાર વિરાટની પ્રકૃતિથી અલગ રહેવા ઉપર છે. વિરાટ જીવનના ઉપર અધિષ્ઠાન કરીને તે મુક્તિ તેને પોતાનું સામ્રાજ્ય બનાવી શકતી નથી. તથાપિ, વિશ્વથી પર, અને વિશ્વની

વિ રા ટ ચૈ ત ન્ય

અંદર આવિર્ભાવ પામનાર સુત્રિયદાનન્દની અખંડ શાંતિ સાધક ધારે તો ભોગવી શકે ખરા. પરંતુ તેથી કંઈ બેદ-વૃત્તિ દૂર ચર્ધ જતી નથી-મટી જતી નથી, એવા સાધકો પોતે શાંત, નિષ્ક્રિય સાક્ષીની મુકિતનો ઉપભોગ કરે છે ખરા, પણ સર્વ પદાર્થને ધારણ કરનાર, સર્વમાં આનન્દ લેનાર, તથા હિત્ય ભૂમિકામાંથી પોતાનું પતન યશે, પોતે સત્યને શુભાવી દેશે, ગંવનમાં પડશે, યા તો પોતાને કાષ લાગશે એવા ભયથી કેવળ મુક્ત રહીને સર્વ સ્વરૂપોને આનંદથી ધારણ કરનાર પ્રભુની મુક્તિ તે ભોગવી શકતો નથી. એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી આત્માના સર્વ જન્મસિદ્ધ હક્કો તે સાધકને પ્રાપ્ત થયેલા મણી શકાય નહિ, કારણ કે તેનામાં હજી નિષેધ રહેલો છે, પરિમિતતા છે, સર્વ અસ્તિત્વ સાથે તેની સમ્પૂર્ણ એકતા હજી સિદ્ધ થયેલી નથી. મન પ્રાપ્ત અને શરીરનાં સર્વ કાર્યોને સાધક તે શાન્ત, નિષ્ક્રિય સ્થિતિ-માંથી જોતો હોવાને લીધે તે તે કર્યોમાં પણ એ શાન્તિ અને નિષ્ક્રિયતા વ્યાપે છે એ ખરૂં, તથાપિ સર્વનાં સમાટ આત્માનું દિવ્ય નિયમન તેણે હજી પ્રાપ્ત કર્યું ન જ મળ્યાં.

વિરાટ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ળીજો માર્ગ :

મનોમય પ્રાણી જ્યારે પોતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓ ઉપર જ સ્થિત રહી તે ભૂમિકામાં જ સત્ સ્થિત અને

આનંદની ચેતનાને પ્રાપ્ત કરે છે તથા અસ્તિત્વની ખીણ બૂમિકાઓ ઉપર તેની યાનન્યોતિ અને આનંદન્યોતિ પ્રસરે છે, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે બને એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આપણી ચેતનાની નીચ બૂમિકાઓમાં રિયત યદને પણ વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. તેની રીત એ છે કે આપણા અસ્તિત્વની સર્વ ભીંતોને તોડી નાંખી ચોદિશ જીર્વને બદલે સીધી છીટીમાં વિરાટની સાથે એકતા અનુભવવી તથા તેમાં ઉચ્ચ, દિગ્ ચેતનાની યાનન્યોતિ અને વિશાળતાને આહ્વાન કરવું. આ રીતથી પણ વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કેવળ આત્મા એક છે એટલું જ નહિ પરંતુ મન, પ્રાણ અને શરીર પણ એક છે ! વિશ્વમાં એક જ મન છે અને તે વિરાટ મન; એક જ પ્રાણ છે, અને તે વિરાટ પ્રાણ. તથા એક જ શરીર છે અને તે વિરાટ શરીર. સર્વ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ, અન્યોન્ય સમ્બંધન, પોતાનાથી જૂઠું અન્ય સર્વ પ્રાણીઓના અંતરનું-આત્માનું યાન મેળવવાની શ્રદ્ધાસા વગેરે જે જે વૃત્તિઓ આપણને જણાય છે તે સઘળી જ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે ધીમે ધીમે અહંતાના બંધનોને તોડી નાંખી તથા તેના પડછાઓને ચીરીને કિંવા પારદર્શક બનાવીને, મન તથા હૃદયને વિશાળતા પ્રાપ્ત કરાવવી અને છેવટે સર્વ ભેદોની ભીંતને તોડીને વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો. હવે સવાલ એ રહે છે કે એ ભેદની ભીંત વહે શી રીતે ?

વિ રા ટ ચે ત ન્ય

મન અને હૃદય એ બન્ને દ્વારા જો આપણે આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકીએ, તથા આપણી સામાન્ય માનવચેતનામાં પ્રજ્ઞના દિવ્ય પ્રવાહને ઝીલી શકીએ, અર્થાત્ વિશ્વપ્રેમથી આતપ્રોત થઈ વિરાટ પ્રકૃતિ સાથે આપણી પ્રકૃતિની સંપૂર્ણ એકતા સાધી તે દ્વારા આપણી પ્રકૃતિને પ્રજ્ઞની દિવ્ય પ્રકૃતિના પ્રતિબિંબ રૂપ બની શકીએ, તો આપણાં એ બંધનો છૂટે. આપણાં શરીરો પણ છેક જુદાં નથી. તેથી આપણી શારીરિક ચેતના બીજાં શરીરો અને આખા વિરાટના શરીર જોડે એકતા સાધી શકે છે. યોગી પોતાના શરીરને બીજાનાં શરીરો સાથે એકતા પામેતું અનુભવી શકે છે, તેમની સ્થિતિને તે જાણી શકે છે તથા તેમ' બાગ પણ લઈ શકે છે, તેને સમગ્ર પૃથ્વીના પદાર્થોની અનેક ક્રિયાઓમાંની એક ક્રિયા રૂપ જ જુલે છે. વળી વિરાટ પ્રાણને અગાધ સમુદ્ર તો વિરાટ શરીરના કરતા પણ પોતાના પ્રાણની વધારે નજીક હોય તેમ જોને લાગે છે. તેની સાથે એકતા સાધી પોતાનું અર્ધ પ્રાણમય જીવન તેમાં છે એવો તેને અનુભવ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું પ્રાણમય જીવન એ અનંત સમુદ્રના એક મોજા રૂપ છે એવું પણ તેને રાષ્ટ્ર જણાય છે. વળી, પ્રાણની એકતા કરતાં પણ વધારે સહેલાઈથી બીજા સર્વ કોઈનાં મન અને હૃદય સાથે પોતાનાં મન અને હૃદયની એકતા સાધી અનુભવી શકે છે બીજાં પ્રાણીઓનાં અભિલાષ, આમંત્રિત, હર્ષ, શોક, વિકાર વગેરે સઘળું

તેને પોતાના જ વિરાટ મનમાં. બનવું દેખાઇ આવે છે. અર્થાત્ એ સંધ્યું તેને પોતાકું હોય એમ લાગે છે. આ બધો અનુભવ વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કહેવાય.

વિરાટમાં આત્મા તથા ઈશ્વોની સમતા :

એક લેએ નેવા જઇએ તો ઉપર જણાવેલા વિરાટ ચૈતન્યના સાક્ષાત્કારમાં અનુભવાતું અદ્વૈત સર્વોત્તમ પ્રકારનું લાગે છે, કારણ તેમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય સર્વ સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. કેટલીકવાર તો આપણે એ સાક્ષાત્કારને સાક્ષાત્કારની પરાકાષ્ટા તરીકે વર્ણવાતો પણ સાંભળીએ છીએ. અલગત એ સાક્ષાત્કાર ઘણો મહાન છે અને વધારે વિશાળ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે એક અગત્યનું પગલું છે, એમાં તો જરાયે શક નથી. રોકમાં કે હર્ષમાં સર્વને પોતાના આત્મા તરીકે જોવાની ગીતાજીમાં જે આજ્ઞા કરવામાં આવી છે તેનો ભાવાર્થ પણ વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ જ છે. બૌદ્ધ સાધકો એ સદાનુભૂતિવાળા અને અનુકંપાથી ભરેલી એકતા દ્વારા જ નિર્વાણની રિમિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિમાં પણ ક્રમેક્રમે ચઢતાં ઊતરતાં પગથિયાં આવી રહેલાં છે. પ્રાયમિક ભૂમિકામાં સાધકનો આત્મા દૈતના હુમલાને વશ હોય છે, અર્થાત્ અપરા પ્રકૃતિના કાબુમાં હોય છે. પરિણામે, વિશ્વનાં દુઃખોથી તે પીડાય છે, અને વિરાટના હર્ષથી પુલકિત થાય છે; અર્થાત્ બીજાં માણસોના હર્ષને

આપણે અનુભવીએ છીએ અને તેમના દુઃખે દુઃખી થઈએ છીએ. આપણી એ એકતા છેક રમૂલ દેહ સુધી લ'ખાવી શકાય છે. આપણે ત્યાં મદારાષ્ટ્રમાં યાનેશ્વર મદારાજ કરીને એક મંત્ર પુરવ થઈ ગયા છે. તેમને વિશે એમ કહેવાય છે કે એકવાર ખેતરમાં એક બળદ પર અસાચાર ગુજરતો જોવામાં આવ્યો. એ જોઈ તેમનાથી દુઃખના મામાં રડી પડાયું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે બળદના શરીર ઉપર પડેલો લાકડીનો સોળ તે સંત પુરવના શરીર ઉપર પડ્યું દેખાયો ! પરંતુ સાધકે એટલેથી અટકવું જોઈએ નહિ આપણા અદ્વૈતમાં સન્નિવાનંદની સુકિત પણ આપણને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. તે ઉપરાંત અપરા પ્રકૃતિના પ્રતિકાર્યો રહિત અદ્વૈત પણ રહેવું જોઈએ. એ બધું ક્યારે થાય ? ત્યારે આત્મા વિરાટમાં યત્તા પ્રતિકાર્યોથી છૂટે ત્યારે જ. અર્થાત્ ત્યાર પછી વિરાટના જે પ્રતિકાર્યો થશે તે સધળાં શરીર, પ્રાણ અને મનમાં થતી કેવળ ગોણ ક્રિયા તરીકે જ આપણને જણાશે. એ સધળાં કાર્યોને આત્મા સમજે છે, સ્વીકારે છે, તેમના પ્રત્યે સદ્અનુભૂતિ દર્શાવે છે, છતાં તેમનાથી વિરૂદ્ધ બનતો નથી, કે જરા પણ લેખાતો નથી. આથી કરી ધીમે ધીમે શરીર તથા મન પણ તેવી સમતાને પ્રાપ્ત થઈ કેવળ પોતાની જાજરી સપાટી ઉપર જ તે પ્રતિકાર્યોને, પ્રસંગ પૂરતાં, સ્વીકારે છે. એ પ્રતિકાર્યોની જરાયે ઉંડી અસર તેમના પર થતી નથી. એ સાક્ષાત્કારની પરાકાષ્ટા

તો હારે જ થઈ કહેવાય કે બ્યારે મન પ્રાણ અને શરીરની ત્રિપુટી તથા આત્મા એ બે પરસ્પર વિરોધી ગણાતા ગોઠાઈના અસ્તિત્વનો વિરોધ સમી જઈ મન, પ્રાણ અને શરીરમાં પણ આત્માની મુક્તિ બ્યક્ત થાય તથા તેમાં વિરાટના પ્રતિકર્ષોની કે દ્વેતની અસર સરખી ન જણાય. એ સમતાનો અર્થ એવો નથી કે વિશ્વમાં બીજાઓનાં દુઃખો પ્રત્યે સાધક તદ્દન હૃદયસ્થ નથી રહેશે. એનો અર્થ તો એવો છે કે સાધકનો આત્મા તદ્દન સ્વતંત્ર અને મુક્ત રહેશે, પ્રત્યેક બનાવને તથા પદાર્થને બરાબર સમજી લઈ તેનું મૂલ્યાંકન કરી તેને યોગ્ય સ્થાને મુકતાં શીખશે. વળી, જગતનાં દુઃખો પણ નીમ્ન ચેતનામાં રહી કલેષપૂર્વક નહિ, પરંતુ બિંબ ચેતનામાં રહીને તે દૂર કરી શકશે. એ ભૂમિકામાં દેવી અનુકંપાનો અને સહાય કરવાની શક્તિનો ધનકાર હોતો નથી, પરંતુ કેવળ માનુષી અને પારાય દુઃખ તથા શોકને તેમાં જરા પણ અવકાશ હોતો નથી.

વિજ્ઞાનમય ચેતનાની ભગૃતિની જરૂર ।

આધ્યાત્મિક ચેતના અને મનોમય ભૂમિકા વચ્ચે જે સાકળો આવી રહી છે તેને જુના વેદાંતમાં “વિજ્ઞાન”નું નામ આપવામાં આવે છે. આપણે તેને “સત્યચોક” યા તો “મનથી પગ અવરથા” એવાં નામો આપી શકીએ. એ ભૂમિકામાં એક અને અનેકનો વિરોધ દૂર થઈ જાય છે.

એ ભૂમિકામાં આપણું અસ્તિત્વ દિવ્ય સત્ત્વ દર્શનજનિત
 જ્ઞાન પ્રદણ કરવાને તદ્દન તેવાર થઈ રહે છે, તેમજ દિવ્ય
 તપઃશક્તિની અને જ્ઞાનની પ્રેરણા ઝીલવાને પણ તે લાયક
 બને છે. આપણા સામાન્ય જીવનમાં શુદ્ધિપ્રધાન, લાગણી-
 પ્રધાન, અને વિકારપ્રધાન એતું જે માનસિક જીવન આપણે
 ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે પ્રજુ અને આપણી વચ્ચે ભેદરૂપી
 પડે છે. એ પડે છે જો આપણે દૂર કરી શકીએ
 તો પછી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં એ આપણે મન, પ્રાણ અને
 શરીરને સ્વીકારી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટે
 તેમનું સમર્પણ કરી શકીએ. વેદમાં જે યજ્ઞભાવના છે તેનું
 રહસ્ય સમર્પણના સિદ્ધાંતમાં આવી જાય છે. કારણકે એ
 પ્રમાણે આધ્યાત્મિક જીવનને સમર્પિત ચલાવી મન, પ્રાણ
 આદિ સધર્મો કરણો સચ્ચિદાનંદના અનંત સત્ત્વ સ્વરૂપમાં
 રૂપાંતર પામી જાય છે. તે જ પ્રમાણે અનંત ચૈતન્યની
 તપઃશક્તિ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદનાં કરણોને જ આપણે દિવ્ય-
 શક્તિ અને દિવ્ય જ્ઞાનંદના સ્વરૂપમાં ઝીલીએ છીએ, તથા
 આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીર ઉપર તેમનું સામાન્ય
 સ્થાપન કરી તે સર્વે કરણોને ક્રમે ક્રમે પૂર્ણતામાં રૂપાંતર
 પમાડીએ છીએ. માનવમાં દેવનું અવતરણ તથા પ્રજુપ્રાપ્તિ
 માટે મયતા માનવનું દેવત્વમાં ઉત્થાન એ વેદમાં વર્ણવેલી
 બેવડી ક્રિયાનો અર્થ પણ ઉપર જણાવેલી વિજ્ઞાનની
 ભૂમિકાની પ્રાપ્તિમાં સમાવેશ છે. એ બેવડી ક્રિયાને

પરિણામે સાધકને એક, અનંત, આનંદમય ચેતનાની પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ પ્રભુ જોડે તેની એકતા થાય છે, અને તેને અમૃતત્વ મળે છે. વિજ્ઞાનમય જૂમિકાને પ્રાપ્ત થતાં જ આપણે ઊર્ધ્વ અને નીચ અસ્તિત્વ વચ્ચે અજ્ઞાનથી ઉભો થયેલો વિરોધ સમૂળો દૂર કરી ચઢીએ છીએ. મતલબ કે પછી અનંત અને સાત, પ્રભુ અને પ્રકૃતિ, એક અને અનેક વગેરેના વિરોધો દૂર થઈ જાય છે. વિજ્ઞાનમય જૂમિકામાં દિવ્યતાના દ્વાર ઉઘડી જઈ માનવ દેવત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. વિરાટ ચેતના સાથે વ્યક્તિનું અદ્વૈત થવાથી વ્યક્તિ કૃતકૃત્ય બને છે, અને વિરાટ-પુરુષમાં સર્વત્ર પરાત્પર સચ્ચિદાનંદનો જ દિવ્ય આવિર્ભાવ થતો તે અનુભવે છે.

પ્રકરણ ૩ જી

અદ્વૈત

જ્ઞાનયોગની બે ભૂમિકાઓ :

મન, પ્રાણ અને શરીરની અઢતા સાથે જે તાદાત્મ્ય હતું તેમાંથી જ્યારે માનવ પોતાની ચેતનાને પાછી જોડી લઈને પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે, તથા અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પછી તે શુદ્ધ, નીરવ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં જ્યારે તેને અકિન્નત્વના બંધનોમાંથી મુક્ત કરેનાર તટસ્થ તત્ત્વ મળી આવે, ત્યારે જ્ઞાનયોગની પ્રથમ ભૂમિકા પૂર્ણ થઈ ગયાય. પરંપરાથી આવતા આવેલા જ્ઞાનયોગમાં તો એ દશાને અંતિમ દશા જ માનવામાં આવે છે, કારણકે વિરાટ જીવનમાંથી પૂરેપૂરા છૂટા થવા માટે, અનિર્વચનીય પરાત્પર પરબ્રહ્મમાં લય સાધવા માટે, એટલું પૂરતું છે. જ્ઞાનયોગનો સાધક પોતાના માર્ગમાં આવતા બીજા સાક્ષાત્કારોને પણ અનુભવી શકે છે. અર્થાત્, તે કાં તો વિરાટના ધ્રુવરેખે પ્રાપ્ત કરે,

હાં તો સર્વ પ્રાણીમાં આવિર્ભાવ પામનાર પ્રવરનો સાક્ષાત્કાર કરે, કે પછી તે વિગટ ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો સાથે પોતાનું અદ્વૈત સિદ્ધ કરે. પરંતુ એ બધા સાક્ષાત્કારો તેને મન મોજુ દોષ અંતિમ આદર્શ પ્રત્યેની તેની યાત્રાની મુદ્દમો, યા સંતોગો, માત્ર દોષ છે. પોતાના અનિર્વચનીય આદર્શ પ્રત્યે વિમુક્ત કરતાં એ પરિણામો આવે છે. એ બધાથે સાક્ષાત્કારિણી પર જતું એ જ્ઞાનયોગનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે. પરંતુ જ્યારે સતિ મુક્તિ અને નીરવતાને પ્રાપ્ત કરીને વિગટ ચેતન્યમાં સ્થિત થઈ સાધક સક્રિય તથા નીરવ બ્રહ્મ જન્મેમાં ચેતનાને ધારણ કરી દિવ્ય મુક્તિમાં રહી શકે ત્યારે જ્ઞાનયોગની બીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ જાય. એ સ્થિતિમાં આત્મજ્ઞાનની સમગ્રતા મુક્ત આત્માનું ધામ બને છે.

સચ્ચિદાનંદની એકતા :

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદના રૂતમાં સ્થિર થઈને આત્મા પોતાના વ્યક્ત અસ્તિત્વની જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં પણ પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પૂર્ણયોગનું ખાસ સદૃશ્ય એ છે કે તે સચ્ચિદાનંદના અદ્વૈતમાં સર્વને એકતા પમાડે છે. કારણકે સર્વ પોતે કેવળ એક છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે સર્વજ એક છે. તેના એકેએક સ્વરૂપમાં અને સ્થિતિમાં-વિવિધતા અને દ્વૈતના આવિર્ભાવમાં તેમજ અદ્વૈ-

તમા પશુ તે એક જ રહે છે. આપણા દેશમાં પરંપરાથી જે જ્ઞાનયોગ આપ્યો આવે છે તેમાં પશુ ઉપર જણાવેલું સત્ય વિચારપૂરતું તો સ્વીકારવામાં આવે જ છે; છતાં જાણે સમ્મિદાનંદ સર્વત્ર સરખો નથી, કિંવા તેનો સાક્ષાત્કાર મર્વમાં એક સરખો થઈ શકે નહિ એવી વ્યવહારિક માન્યતાનો તે સ્વીકાર કરતો હોય એમ તેની દલીલ ઉપરથી આપણને લાગે છે. એમાં અવ્યક્ત નિરપેક્ષ સ્થિતિમાં જ સમ્મિદાનંદ મેળવવાનો છે એમ માનવામાં આવે છે, આ વિર્ભાવમાં નહિ, તટસ્થ અવ્યક્તમાં સમ્મિદાનંદ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય છે, વ્યક્તિમાં નહિ. તે નિર્ગુણમાં પૂર્ણ છે, મગ્નુષ્યમાં એટલો પૂર્ણ નથી; સાંત નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં એટલો તૃપ્તિકર છે તેટલો સક્રિય બ્રહ્મમાં હોતો નથી. એ પ્રમાણે પ્રચલિત માન્યતા હોવાથી તે હમેશા નિરપેક્ષતા એક બાજુના સાક્ષાત્કારની કીમત ઓછી બાકી છે અને એતનાતું ઉત્થાન કરીને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને માટે તે બધાનો ત્યાગ અનિવાર્ય ગણે છે. પરંતુ પૂર્ણયોગમાં આપણે એવો ભેદ કરતા નથી. અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારમાં પૂર્ણયોગ પશુ કેવલ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, જગા તેની કેવલ્યતાની આખ્યા જુદી હોય છે. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્નેમાં પૂર્ણયોગના સાધકને એક જ પ્રકારનું અદ્વૈત જણાય છે !

પૂર્ણ અદૈત :

અવેયકિત્ત અને વ્યક્તિગત, સમુદય અને નિર્ગુણ, વિરાટની નીરવતાના અનંત હિંડાણમાં તથા વિરાટ ક્રિયા-સાગરની અનંત વિદ્યાળતામાં—સર્વત્ર તેને તો અદૈત જ દેખાય છે ! તેને તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્નેમાં એ જ નિરપેક્ષ અદૈત જણાય છે; પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં અને તેની શક્તિના વિરાટ કાર્યોમાં પણ તેને એ જ અદૈત જણાય છે ! એક, ઉત્તમ પુરુષના સનાતન આવિર્ભાવમાં અને અનેક પુરુષોના આવિર્ભાવમાં, પોતાની અનેકતાવાળી એકતાને બરાબર જાળવી રાખનાર એક અખંડ સમ્યક્દાનંદમાં, અને જુદાં જુદાં મન, પ્રાણ અને શરીરમાં થતા તેના જુદા જુદા આવિર્ભાવમાં પણ તેને તો અદૈત જ દેખાય છે. એ અદૈત એ ઠરણોમાં, પ્રચ્છન્નપણે, વાસ્તવિક જ હોય છે, અને પ્રગટ થવા માટે પ્રયત્ન કરતું હોય છે. સર્વ પ્રકારની એકતા એટલે પૂર્ણયોગીને માટે શુદ્ધ અનંતનો સાક્ષાત્કાર; અને સર્વ પ્રકારનો ભેદ તેને મન સનાતન અસ્તિત્વના, યાને પ્રભુના સમૃદ્ધ, અપરિમિત સત્-તાના, સાક્ષાત્કાર રૂપ લાગે છે.

સમગ્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સંપૂર્ણ અદૈતનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ધણ જ આવશ્યક છે. એકતા અને અનેકતા—શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અને આવિર્ભાવ-બન્નેમાં સમ્યક્દાનંદને એકરૂપ જાણવો એ જ જ્ઞાનનો પાયો મણી સકાય. વળી,

આપણા ચૈતન્યની સામાન્ય ભૂમિકામાં અને તેના કાર્યોમાં એ સાક્ષાત્કારને વારતવિક બનાવવો જોઈએ. આપણા વ્યક્તિત્વની બાવનાને ડૂબાવી દઈ તન્મય થઈ રહેવું એ જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ ગણી શકાય. તે એકતાના ચૈતન્યમાં જ જીવવું, તેના વિચાર કરવા, તેની જ સામર્થ્યોનો અનુભવવી, તેની તપઃશક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને તેની સાથેની એકતાની બાવનામાં રહી કર્મ કરવા એ જ વ્યક્તિના જીવનનું સાર્યક છે. મતલબ કે, અદ્વૈતની પ્રાપ્તિ અને દૈતમાં તેનો અનુભવ એનું જ નામ યોગ.

જમે તે ભૂમિકામાં, કે જમે તે સ્થિતિમાં, હોય તો પણ સમ્યક્દાનંદ પોતે તો એક-અદ્વિતીય-જ છે. એટલે સર્વ સિદ્ધિનો પાયો આપણે તેના જ ઉપર રચવાનો છે-પછી તે તપઃશક્તિના કે સત્તા ઉપર આધાર રાખતી હોય, અથવા તો જ્ઞાનશક્તિ કે આનંદના ઉપર આધાર રાખતી હોય. આગળ જોયું તેમ આપણે અનંત, નિરપેક્ષ સમ્યક્દાનંદમાં જ આપણું જીવન ધારણ કરવાનું છે. નિરપેક્ષ પરાત્પરતામાં-તેના શુદ્ધ માને વિશ્વથી પર સ્વરૂપમાં, તેમજ સર્વ સાપેક્ષતાઓમાં આવીર્ભાવ પામનાર નિરપેક્ષ રૂપે તટસ્થ બ્રહ્મમાં, તેમજ સર્વ વ્યક્તિઓમાં, સર્વશુણ્યથી પર સ્થિતિમાં તેમજ અનંત શુણ્યને ધારણ કરનાર વિવિધ રૂપોમાં સમ્યક્દાનંદ મોજુદ છે. વળી, તે નીરવતા છે જેમાંથી સનાતન

શબ્દ સર્જન કરે છે, તથા દિવ્ય સ્થિતતા અને શાંતિ છે જે પોતાનામાં અનંત આનંદ અને અનંત ક્રિયાને ધારણ કરે છે. આપણે તેને બાહ્ય જોઈએ પુરુષ તરીકે : સર્વના યાતા, અનુમંતા, ભર્તા, સર્વશાસક, સર્વબ્યાપી, સર્વ-ધારક તરીકે. તથા પ્રકૃતિ તરીકે સર્વજ્ઞાન, તપઃશક્તિ અને રૂપોનો અમલ કરનાર શક્તિ તરીકે પણ તે જ કાર્ય કરે છે એ બાહ્ય જોઈએ.

સમ્વિદાનંદના વ્યક્ત અસ્તિત્વનાં રૂપો :

આપણે સમ્વિદાનંદને એક સ્વરૂપ તરીકે જોવાનો છે. તે પોતાના સત્માં એકાગ્ર હોવા છતાં સર્વ અસ્તિત્વમાં વ્યક્ત થયેલો છે. આપણે તેને એક ચિત્ત-અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપે, સ્વીકારવાનો છે. તે પોતાના ચૈતન્યમાં એકાગ્ર છે છતાં વિશ્વ પ્રકૃતિમાં અને અનંત પ્રાણીઓમાં તે વિસ્તૃત છે; તે ચૈતન્ય જ્યારે પોતાના જ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ રહે છે ત્યારે અક્રિય આરામમાં હોય છે. પરંતુ જુદા જુદા ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં જ્યારે તે બાહ્યમાં પામે છે ત્યારે તે અનંત ક્રિયાઓને ધારણ કરે છે. વળી આપણે તે સમ્વિદાનંદને અનંત આનંદરૂપે પણ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે આનંદમાં અનંતતાની ચેતના હોય છે, અને સર્વ લક્ષણો શક્તિઓ અને સ્વરૂપોને તે પોતાની જાત તરીકે બાંધે છે. તે સમ્વિદાનંદ જ આપણને કૃતમ્ તરીકે જણાય છે.

તેમાંથી સર્જક જ્ઞાન અને જ્ઞાનપૂર્ણ તપઃશક્તિ જન્મ પામે છે, અને મર્વ મન, પ્રાણ અને શરીર ઉત્પન્ન કરે છે-તેમનું નિર્માણ કરે છે. વળી, મનોમય ભૂમિકામાં પણ તે સચ્ચિદાનંદ જ એક વિરાટ મન સ્વરૂપ હોય છે, અને તે સર્વ મનોમય પ્રાણીઓને અને મનની ક્રિયાઓને પોતાનામાં ધારણ કરે છે. વળી, તે સચ્ચિદાનંદ આખા વિશ્વને પ્રાણ હોઈ સર્વ પ્રાણીઓમાં કાર્ય કરી રહેલો છે. સર્વ રૂપ અને સર્વ પદાર્થની રચનામાં વ્યાપી રહેલ પદાર્થતત્ત્વ પણ તે છે અને તેના ધ્વનિયગોચર ખીજામાં પ્રાણ તથા મન વ્યક્ત થાય છે. અંતમાં સપ્તાનું તે સચ્ચિદાનંદ જ એક માત્ર આકાશ છે, જેમાં સર્વ જોડે ચેતના અને જ્ઞાનંદ એકતાને પ્રાપ્ત કરે છે. અસ્તિત્વના-આ સાતે પ્રકારે સચ્ચિદાનંદના વ્યક્ત અસ્તિત્વના આવશ્યક અંગો છે !

પૂર્ણયોગમાં બીજો સાક્ષાત્કાર :

પૂર્ણયોગમાં તો સાધકે હિપર જણાવેલા અવિર્ભાવનું બેરુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વીકારવું જોઈએ. કારણકે હિર્વ પ્રકૃતિમાં સચ્ચિદાનંદ સર્વોંશે પ્રગટ જ બ્યારે મન, પ્રાણ અને શરીરના નિમ્ન ભોગમાં તે અવ્યક્ત રહે છે. એ જન્ને સ્વરૂપોનો સુમેળ સાધીને તેમને એકત્ર કરે એવો વ્યાપક સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. એ બે પ્રકારના જીવન વચ્ચે જોડ પાડીને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અને સ્પૃષ્ઠ વ્યવહાર જીવનને એક બીજાથી જુદાં નથી

પાડવાનાં. ઉલ્લુ આપણે તો આપણા બેવડા જીવનને
પણ તે જિવ્ય જીમિકાના બીજામાં દાખાને નેનું રૂપાંતર કરી
નાખવાનું છે. પાશિંવ તત્ત્વને તો આત્માએ ઇન્દ્રિયો દ્વારા
ઉત્પન્ન કરેલા બીજા તરીકે આપણે જાણવું જોઈએ.
અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદના જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ વગેરેનો
વિશ્વની ક્રિયાઓમાં આવિર્ભાવ કરવા માટેનું એક આવરણ
સાધન છે એમ આપણે જાણવું જોઈએ. આપણા પ્રાણને
પણ અનંત દિવ્ય શક્તિના એક અસ્થા તરીકે સ્વીકારી
ઇન્દ્રિયો અને મન તેનામાં જે ભેદ અને પરિમિતતા ઉત્પન્ન
કરે છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે. એમ થતાં દેવી
શક્તિ આપણા પ્રાણને અપનાવશે, દોરશે તથા તેનું પરિવર્તન
કરશે, જેથી કરીને આપણી મન પ્રાણ અને શરીરને ઢકાવી
રાખનારી પ્રાણશક્તિ તે પરિમિતતાનો ત્યાગ કરશે, અને
અખંડ આનંદ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદની શક્તિનું એક સ્વરૂપ
માત્ર થઈ રહેશે । તેજ પ્રમાણે આપણા માત્રાર્પણમાં મન
થઈ ગયલા, બાવવાળા મનને પણ વિશ્વપ્રેમ અને વિરાટ
આનંદની હીલાના સ્વરૂપમાં બદલી નાખવું જોઈએ, એટલું
જ નહિ પરંતુ આપણી અંદર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તથા
તપ શક્તિનો પ્રયોગ કરવા માટે પ્રયત્ન કરનાર જીવને દિવ્ય
જ્ઞાનશક્તિની જ્ઞાનશક્તિની જ્યોતિષો એટલું તો પ્રભાવાન બના-
વવું જોઈએ કે અતે તે પોતે એ દિવ્ય બિંબ ક્રિયાનું જ
એક રૂપ બની રહે

રૂપાંતર થવા માટે વિજ્ઞાનની જરૂર :

હિપર જે રૂપાંતરનું આપણે વર્ણન કર્યું તે સાધકમાં
ન્યાં સુધી ઋત-ચિત્ત મન જે મનોમય ભૂમિકામાં વિદ્યાનનું
પ્રતિનિધિ છે તે જામત થાય નહિ ત્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે
મિલ્લ થવું નથી. અમર જે થાય છે તો તેનો સંપૂર્ણ
અમલ થઈ શકતો નથી. એ ઋત ચિત્ત મન વિદ્યાનમાં
ન્યોતિહિરણ્યો ઝીલવાને લાયક હોય છે. ન્યાસુધી આત્મા
અને મન વચ્ચે રહેલી આ સાંકળને માધક પ્રાપ્ત કરવો નથી
ત્યાંસુધી પરા અને અપરા પ્રકૃતિનો ભેદ કાવમ રહે છે,
કારણકે તે સાંકળના વિના જિર્વનાથી કોષક કોષકવાર
સંદેશાઓ આવે-મળે-પ્રભાવની અસર પડે, યા તો મરત, કે
ન્યોતિપૂર્ણ સમાધિમાં નિમ્ન પ્રકૃતિ જિર્વના અધિકારમાં
જાય તે જતાં માનુષી પ્રકૃતિનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર તેનાથી થઈ
શકતું નથી. વગી, આપણે શુદ્ધ સમ્વિદ્યાનંદને ચિત્ત થાને
લાગણીઓ દ્વારા અપૂર્ણ રીતે જાણી શકીએ, તથા આપણા
મનમાં તેનો કંઈક ખ્યાલ બાધી શકીએ, અથવા તો શુદ્ધિથી
સર્વ પ્રાણીઓમાં અને પદાર્થોમાં બાધી રહેવા એક આત્માને
વિશે એવું જ્ઞાન મેળવી શકીએ, અથવા સર્વ આવેશો અને
બાહ્ય સ્પર્શોમાં પ્રભુનો દેવી આનંદ વિલસી રહ્યો છે એવું
જાણી શકીએ, તેમજ જીવનની સર્વ ક્રિયાઓ પાછળ પ્રભુની
દિવ્ય શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે એવું સમજી શકીએ; તે જતાં

પણ આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીર પોતાની ભુની પ્રકૃતિ નદિ છોડે અને જીર્ણમાયી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનને વિકૃત કરી વિરોધ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કર્યા જ કરશે. વળી, તે ઉચ્ચ ભૂમિકાની અસર સૌથી વધારે સમર્થ, વિશાળ અને પવિત્ર હોય તોપણ તેનું કાર્ય અનિયમિત અને અવ્યવસ્થિત રહેશે, અને તેનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તો શાંતિ અને એકાંતમાં જ કરી શકાશે. વળી, જ્યારે તે જીર્ણ એટલા આપણાથી દૂર થઈ જશે ત્યારે આપણામાં તીવ્ર પ્રતિકારો થઈ આપણે અજ્ઞાનમય અધિકારની દશામાં પાછા ગળાડી પડીશું.

મનની પરિમિતતા :

પરિણામે સામાન્ય સાંસારિક જીવનના કાલાહલમાં અને દબાણમાં તથા ઇન્દ્રિયોના બાહ્યસ્પર્શોમાં તથા દ્વેષભાવના બંધનમાં પડી આપણે તે ઉચ્ચ અનુભવોને સદંતર ભૂલી જઈશું અને એકાંતમાં, ઈશ્વરની સન્નિધિમાં, અથવા તો આનંદ અને હર્ષના અસાધારણ ઉભરણે સમયે જ તેને પ્રાપ્ત કરી શકીશું. કારણકે પરિમિત ક્ષેત્રમાં પરિમિત ગતિ કરી રહેલ આપણું મન વિશાળ કાર્યો સિવાય વસ્તુઓને સમજી શકતું નથી; પરિણામે, તે ચંચળ, વિકારી અને અસ્થિર બની રહે છે. મન પોતાનું ક્ષેત્ર પરિમિત કરે તો જ તે નિશ્ચિત થઈ શકે છે, અને તે સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ક્રિય થઈ શાંત થાય તો જ સ્થિરતાને પામી શકે છે.

વિજ્ઞાનનું કાર્ય :

હવે, આપણને સત્યનું જે સીધેસીધું દર્શન થાય છે તે એ વિજ્ઞાનમાંથી આવે છે. વિજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનપૂર્ણ તપ-શક્તિ અને પરિણામજનક ક્રિયા અસરકારક જ્ઞાન. અનંત-માંથી વિરાટની વ્યવસ્થા તે ઉપજાવે છે. વેદમાં કહ્યું છે કે ન્યારે વિજ્ઞાન સચ્ચિ થાય છે ત્યારે આકાશમાંથી આનંદનાં અનંત ઝાપટાંઓ-આનંદનો અનંત વરસાદ-પડે છે. એ જીવનં ન્યોતિમાગરમાંથી-જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદના સમુદ્રમાંથી-વહેતી સાતે નદીઓમાં ભરતી આવે છે ! વિજ્ઞાન સચ્ચિદાનંદને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. આપણા માનસની છૂટી જવાબ અને અવ્યવસ્થિત સૂચનાઓ તે વિચારોની પાછળ જે સત્ય કાર્ય કરી રહ્યું હોય છે તેને વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, અને તે પ્રત્યેકને તેને પોતાને મથાસ્થાને મત્તન સનાતન અદૈતમાં ગોઠવી દે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરીને આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકાશિત મનને વિજ્ઞાન સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપી ન્યોતિથી પ્રકાશિત કરી મૂકે છે. આપણી અપૂર્ણ માનસિક તપ-શક્તિ અને આવેશપૂર્ણ કામનાઓ, પ્રાણમય વાસનાઓ તથા અપૂર્ણ કુટિલ પ્રયત્નોની પાછળ જે તપ-શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેનો વિજ્ઞાન આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે જ્ઞાનપૂર્ણ તપ શક્તિની એકતામાં આપણા એકેએક પ્રયત્નને મોખ્ય સ્થાને ગોઠવી દે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાને સીધેવિજ્ઞાન આપણા પ્રાણ અને મનના અજ્ઞાન-

પૂર્ણ પ્રપત્નને વ્યવસ્થિત શક્તિની સમમતામાં ફેરવી નાખે છે. વળી આપણા બાહ્યસ્પર્શો અને ઘામણીઓ જે જ્ઞાનંદની શોધમાં છે, અને જેને પ્રાપ્ત કરવા જતાં મેતોષ, અસંતોષ, દુઃખ, શોક અને ઉદાસીનતાનો અનુભવ કરીને તેઓ પાછા પડે છે તે જ્ઞાનંદનું ખરૂં સ્વરૂપ વિજ્ઞાન આપણને બતાવે છે અને વિશ્વવ્યાપી જ્ઞાનંદમાં દરેક માત્રાસ્પર્શ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરીને વિજ્ઞાન આપણા દ્વિતીયતાથી પૂર્ણ આવેશો અને સ્પર્શોને તથા તેમના વિરોધોને છાંતી જતાં સમર્થ અને ગદન પ્રેમ તથા જ્ઞાનંદના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડે છે. વળી, વિરાટ કિંવા વિશ્વની ક્રિયાનું સત્ત્વ જાણીને તેની પ્રત્યેક ક્રિયાની પાછળ કાર્ય કરી રહેલું સત્ત્વ તે આપણને દેખાડે છે, તથા પ્રત્યેક ક્રિયાનો અંતિમ આદર્શ, તેને સિદ્ધ કરનાર તેનામાં રહેલ શક્તિ અસ્તિત્વના જે અપૂર્વ જ્ઞાનંદને માટે અને જે જ્ઞાનંદમાંથી પ્રત્યેક ક્રિયા ઉત્પન્ન થયેલી છે તે વિજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. અને વિરાટનાં તે સર્વ સ્વરૂપોને વિજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાનંદના સત્ત્વ ચિત્ત તથા જ્ઞાનંદ જોડે સંબંધમાં લાવે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાન અસ્તિત્વના સર્વ વિરોધો, દ્વિતીયતાનો સંવાદ સાધી તે સર્વેમાં આપણને એક, અનંતનું દર્શન કરાવે છે. એકવાર આ વિજ્ઞાનમય જ્યોતિને પ્રાપ્ત કર્યા પછી સુખ, દુઃખ, ઉદાસીનતા સર્વે, એકજ અનંતના સ્વયંજ્ઞ જ્ઞાનંદના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે; શક્તિ-અશક્તિ,

જપ-પરાજપ, સર્વે સ્વર્ગમિદં તપઃશક્તિના સ્વરૂપમાં લય પામી જાય છે અને સત્ય, અનૃત, વગેરે હંદો પણ અનંત ચેતના અને વિરાટ જ્ઞાનમાં રૂપાન્તર પામી જાય છે, વળી આત્માની પ્રગતિ અને અધોગતિ, બંધન યાને મર્ષાદા, અને મુક્તિ વગેરે સપણું ચેતન્યપૂર્ણ અનંત સત્તા સમુદ્રમાં ઉદ્ભવતાં મોજાં જેઠે ઝોલાં ખાય છે-મતલબ કે આપણું આપું જીવન અને ચેતન્ય સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ થઈ રહે છે.

જ્ઞાનયોગમાં ત્રિમાર્ગની એકતા .

આ પ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા આપણે કર્મ જ્ઞાન અને બક્તિના માર્ગની એકતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. શુદ્ધ કિંવા સત્ય અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ જ્ઞાનયોગનો, સર્વ કર્મના અબંધિત અધિષ્ઠાતા તરીકે કાર્ય કરી રહેલી દિવ્ય ચિન્મય તપ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ કર્મયોગનો, અને સર્વ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોને પ્રેમથી આદી શકે એવા ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ બક્તિયોગનો અંતિમ હેતુ છે. તેને સત્, ચિત્-સપ્ત્ અને આનન્દ એ નામથી આપણે ઝાળખીએ છીએ. ઉપર જણાવેલા ત્રિમાર્ગમાંના પ્રત્યેક માર્ગ, એક યા તો જીજ્ઞા સ્વરૂપ દ્વારા, સમગ્ર સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવા માગે છે. જ્ઞાનયોગને અતે આપણે આપણા સત્ય, સનાતન અને અક્ષર આત્માને પ્રાપ્ત કરીએ

છીએ, અને તેજ વિશ્વમનિ પ્રત્યેક “હું” અભિવ્યક્ત કરે છે, યા તો તેનો પ્રતિનિધિ છે. અર્થાત્ સોડહમ-“તે હું હું” એવો સાક્ષાત્કાર યત્તાં સર્વ પ્રકારનું દૈત ઓગળી જાય છે, અને તે સાક્ષાત્કારને પરિણામે આપણે મર્વ પ્રાણીઓ જોડે પણ આપણું અદૈત સાધી શકીએ છીએ.

જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનું અદૈત :

પરંતુ એ પૂર્ણજ્ઞાનને પરિણામે સચ્ચિદાનંદના અનંત અસ્તિત્વને આપણે વિશ્વના કર્તા અને શાસક તરીકે અને શક્તિના અધિકાતા તરીકે પણ જોઈ શકીએ છીએ. પરિણામે વિશ્વની સમસ્ત ક્રિયામાં તેનો જ આવિર્ભાવ થઈ રહ્યો છે એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે. એ જ્ઞાનમાં વિરાટની સચ્ચેતન તપ શક્તિમાં કાર્ય કરી રહેલ સ્વયંભૂ સચ્ચિદાનંદ, પ્રભુ તરીકે, હાથર તરીકે પ્રગટ થાય છે. વળી, એ પૂર્ણજ્ઞાનને લીધે આપણી તપઃશક્તિ પ્રભુની દિગ્ગત તપઃશક્તિ સાથે અદૈત પામી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ જૂતભાવમાં રહેલ શક્તિમાં પ્રભુની તપઃશક્તિનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને બીજી શક્તિઓની સાર્થકતા અને સિદ્ધિ તે આપણા પોતાના વિગટ આત્માની, અર્થાત્ આપણી પોતાની જ સિદ્ધિ હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમુખે દૈત, વિરોધ, ભેદ, કલહ વગેરેનું મૂળ જનું રહે છે અને પછી તેનો બાહ્ય દેખાવ જ માત્ર બાકી રહે છે. એ પૂર્ણજ્ઞાનને લીધે

આપણે દિવ્ય કર્મ કરવાને ક્ષાયક થઈએ છીએ. એ કર્મો આપણી પ્રકૃતિને જાણે આપણાં પોતાના હોય તેવાં લાગે છે; પરંતુ આપણા આત્માને તો તે તદ્દન તટસ્થ જ લાગે છે, કારણકે આત્મા આપણી અહંતાથી પર હોઈ પોતાના વિરાટ સ્વરૂપની અનુમતિથી જ તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મતલબ કે, આપણાં સર્વ કર્મોમાં આપણે સમતાથી અર્થાત્ કર્મ અને તેના ફળ પ્રત્યે બંધનરહિત થઈને, તથા પરમાત્મા જોડે એકતા સાધીને અને આપણી વ્યકિતગત જવાબદારીમાંથી નથા તેનાં પ્રતિકારોથી મુક્ત થઈને પ્રવૃત્ત થઈ રહીએ છીએ. કર્મયોગની આ પરાકાષ્ટા જ્ઞાનયોગને અંતે આપોઆપ આવે છે.

જ્ઞાનમાં લક્ષિતયોગની પરાકાષ્ટા :

પૂર્ણ જ્ઞાનને અને સ્વયંભૂ સુચ્ચિત્તનંદ આપણને નિષ્કલ્પ આનંદ સ્વરૂપે પ્રગટ થતો જણાય છે અને તેજ જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે, તે સર્વ પ્રાણીઓ રૂપે આવિર્ભાવ પામીને તેમના કર્મની પેઠે તેમની લક્ષિતને પણ સ્વીકારે છે. વળી, તે તેમના ઉપર કરણા વરમાવે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતે તેમને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષી આત્માનંદમાં મગ્ન કરી દે છે. તેને આપણા દિવ્ય આત્મા તરોડે જાણીને આપણે તેની જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરી રહીએ છીએ અને પતિપત્ની અથવા તો આશુક માશુક જે પ્રમાણે પ્રેમમાં

અદૈત પામે છે તેજ પ્રભાણે આત્મા પરમાત્માના પ્રેમા-
લિંગનમાં દિવ્ય આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે સર્વ
પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં તેનું દર્શન કરીને આપણા પ્રિય
તમના આનંદ, પ્રેમ, સૌ દર્શને સર્વત્ર નિહાળીને આપણે
આત્મા વિરાટ આનંદ અને વિરાટ પ્રેમને માટે તલપાપક
યત્ન રહે છે. આ ભક્તિયોગની પરાક્રાંદા પણ જ્ઞાનયોગના
માર્ગમાં આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્ણયોગમાં સર્વત્ર પ્રભુ

પૂર્ણ જ્ઞાનમાં સર્વ વસ્તુ એકમાં લય પામી જાય છે.
આ વિશ્વ સંગીતના એકેએક સૂત્રને આપણે સ્વીકારીએ છીએ
પછી તે કોમળ કે તીવ્ર, શ્રુત કે અશ્રુત, સમર્થ કે નિર્બળ,
ગમે તેવા હોય તો પણ સચ્ચિદાનંદની એકસૂરતામાં તે
બધાપને આપણે સંવાદી બનેલા નિહાળીએ છીએ, એટલુંજ
નહિ પણ ત્યાં તો તેમનું રૂપાંતર સુદાં થઈ જાય છે. જ્ઞાનને
અતે શક્તિ અને આનંદ પણ મળે છે તત્ત્વ કો મોહ
ક શોક ષક્ત્યમનુવશ્યતઃ । - (ઇશોપનિષદ) સર્વત્ર
એક અને તને જોનારને તે વળી મોહ કેવા શોક કેવા ॥ "

પ્રકરણ ૪ થું

પુરૂષ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ

મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નોની અંતિમ દશા :

આગલા પ્રકરણમાં આપણે પૂર્ણગાનનાં સર્વ દષ્ટિ-
ત્રિંદુઓની એકતા જણાવી. પરંતુ આપણા દિવ્ય થયેલા
ચૈતન્યમાં પ્રભુ પેઠેજ આપણે આખા વિશ્વને સંપૂર્ણ રીતે
અને યથાર્થ પ્રકારે, ધારણ કરવું હોય તો પ્રથમ આપણે
પ્રત્યેક પદાર્થનું પોતાનું નિરપેક્ષ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ,
અને પછી તેને પૂર્ણતા અર્પનાર સર્વ પદાર્થો સાથે તેની
એકતાનો સંબંધ પણ જાણવો જોઈએ; કારણકે પ્રભુ પણ
તે પ્રમાણેજ પોતાની જાતને વિશ્વમાં કલ્પે છે અને સાક્ષાત
કરે છે. પદાર્થોને વિભાગ તરીકે તથા અપૂર્ણ તત્ત્વો તરીકે
જોવા એ તો નિમ્ન પ્રકારનું પૃથક્કરણપ્રધાન ગાન કહેવાય.
નિરપેક્ષ અનંત તો સર્વત્ર-સર્વવ્યાપી છે, આપણે તેને
સર્વત્ર જોવાનો અને શોધી કાઢવાનો છે; પ્રત્યેક સાત વ્યક્તિ

અથવા પદાર્થ અનંત છે, અને આપણે તેની અનંતતા અને તેના સાત સ્વરૂપ જન્મેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આપણે " જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ " એમ કહીએ છીએ તેનો અર્થ માત્ર શુદ્ધિજન્ય વિચાર કરવો અથવા તો કલ્પનાના તરંગો ઉઠાવવા એવો થતો નથી; પરંતુ દિવ્ય દષ્ટિ, દિવ્ય ઇન્દ્રિયો અને દિવ્ય આનંદથી આપણા આત્માના ચૈતન્યમાં તે પદાર્થ સાથે દિવ્ય તાદાત્મ્ય સાધવું એવો થાય છે—અને તે પણ પરાતર યાને વિશ્વથી પર અવસ્થામાં નહિ, પરંતુ આ વિશ્વમાં જ જે સધળું આવી રહેલું છે તેની સાથે વળી, એ અદ્વૈત કેવળ ચમત્ત્વિશ્વ સાથે જ નહિ પરંતુ તેમાં આવી રહેલા પ્રત્યેક પદાર્થ સાથે અનુભવાવું જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોનો સમૂહ, તેમજ વિશ્વમાં રહેલો પ્રત્યેક પદાર્થ, આપણો પોતાનો જ આત્મા છે, પ્રભુ છે, અનંત છે, એવો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ આનંદ સેવાની શક્તિનું, મન પ્રાણ ચિત્ત અને તપ શક્તિમાં સંપૂર્ણ સંતોષની વૃત્તિનું, અને ચૈતન્યની સંપૂર્ણ મુક્તિનું રહસ્ય ઉપર જણાવેલા સાક્ષાત્કારોમાં સમાવેલું છે. એ સર્વોત્તમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ કરિતા અને કથા તથા બીજા સ્વાનુભવ અને સર્વાનુભવરસિક પ્રવૃત્તિના વિવિધ પ્રવલ્નો વિશ્વમાં ઘર્ષ :લા છે । વળી, વિશ્વના પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની અને તેમનો ઉપભોગ કરવાની જે કામના અને તે કામનાને તૃપ્ત કરવાને જે પ્રવલ્નો મનુષ્યો

કરી રહ્યા છે તેનો અંતિમ પ્રયત્ન તો, પ્રગટ કે અપ્રગટ રીતે, એ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો જ છે. માણુમે સ્થૂળ પદાર્થોનાં સ્વરૂપો અને ગુણોને પકડવા બાંધોડીયાં મારે છે એ તો તે હિચ્ચ અનુભવની આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિનો એકરો થયો ગણાય; અને જ્યાંસુધી માનવ તેને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરે નહિ, અર્થાત્ જે અનંત સમ્યક્જ્ઞાનના તેઓ બાકી સ્વરૂપો તેને પ્રાપ્ત કરે નહિ, ત્યાંસુધી તે સ્થૂળ અનુભવોમાં માનવ કદી પણ સંપૂર્ણ સંતોષ માની શકે જ નહિ । બુદ્ધિપ્રધાન માને તથા સામાન્ય ઇન્દ્રિયોના અનુભવને ઉપર જણાવ્યો તે વિચાર કેવળ કવિકલ્પના જેવો અસત્ય, અથવા તો અમમ્મવાદીની આત્મભ્રમણા જેવો મિથ્યા, સામવાનો સંભવ છે પરંતુ એ અનુભવમાંથી જે સંપૂર્ણ સંતોષની સાગણી અને જ્ઞાન-ચેતિથી આનેશકિત દયાનો અનુભવ-જે એ જીર્વ ચેતના જ આપી શકે તેમ છે-તે થાય છે તેનાથી જ આપણી ખાત્રી થાય છે કે એ અનુભવ આપણી બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો કરતાં વધારે સત્ય છે. એ અનુભવ આપણા સ્વાનુભવપૂર્ણ ચૈતન્યમાં જીર્વ તથા દિવ્ય ચૈતન્યનું એક કિરણ માત્ર લાવે છે આપણી અનુમતિ થતાં ધીમે ધીમે આપણું સમમ અસ્તિત્વ તેના સ્વરૂપમાં રૂપાતર પામવા માટે સરળવસ્તુ છે.

પરત્પર અને આવિર્ભાવ બન્નેની એકતા :

ઉપર ને કહેવામાં આવ્યું તે પ્રજ્જ્વલના સૂત્રી ઉચ્ચ તરંગોને પણ લાગુ પડે છે તે પણ આપણે આગળ જોઈ ગયા. સાધારણ રીતે આપણી વિવેકશુદ્ધિને એમજ લાગે છે કે ને વસ્તુ આવિર્ભાવ પામવાથી પર રહે છે તેજ નિરપેક્ષ હોઈ શકે; રક્ત નિરાકાર આત્મા જ અનંત છે; અને કાલ તથા દિશાથી પર, અક્ષર, અખ્ય, નિષ્કિંચ આત્મા જ માત્ર નિરપેક્ષ સત્ય છે; એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને જો આપણા સર્વ પ્રજ્જ્વલો તેનાથી નિવલ કરીશું તો અપણને એ સાક્ષાત્કાર થશે અને બાકીનું સર્વ અપણને કેવળ સાપેક્ષ અથવા તો મૌલ્ય સત્ય જ દેખાયે, પરંતુ આપણે જો વધારે વિચારણ આદર્શથી સાધનાને આરંભ કરીએ તો વધારે વિચારણ સક્ષાત્કાર આપણે મારે ઇકપ જને છે. કાલ અને દિશાથી પર એવા અક્ષરની નિર્વિઘ્નર સ્થિતિમા તે નિરપેક્ષ અને અનંત રહેતો છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્-ઇકિતમાં અને સક્રિય આનંદમાં પણ પ્રજ્જ્વલ પોતાના યુગોને, ઇકિતઓને, આત્મ સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરી તેમને ધારણ કરી રહ્યો છે તે સદા નિરપેક્ષ અને અનંત જ છે । અને તે બન્ને વચ્ચે એવું સંપૂર્ણ અદ્વિત છે કે અપણે કાલથી પર બાકી રહેલી તેની શાંતિ અને નીરવતા તથા કાલને ધારણ કરનાર તેની દિવ્ય ક્રિયાને આનંદપૂર્વક-બન્ને કેવળ સ્વતંત્રતાપૂર્વક, અનંત પ્રકારે, અને અશ્વાત, તથા ક્રુષ્ણમાં પાછા અધોગતિ

પામ્યા વિના, ભોગવી શકીએ છીએ. વળી અક્ષરના આત્મ-સ્વરૂપમાંથીજ રૂપે અવ્યક્ત રહેલાં વિરાટ ક્રિયાનાં સર્વ તત્ત્વોને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. તે તત્ત્વો વિરાટમાં વ્યક્ત થઈ પોતાનામાં-રહેલા અનંત ગુણો અને અનંત શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું દ્વેત :

એ તત્ત્વોમાંનું પ્રથમ તત્ત્વ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું દ્વેત છે. એ દ્વેત અને અદ્વેતમાં લય પામે છે. આપણે કમંચોગમાં એને વિને ઉત્સેજ કર્યો હતો ખરો, પરંતુ યાનયોગમાં પણ તે સરખો અમલનો છે. એ એક પ્રાચીન આયંતરવિદ્યોએ ધણો જ સ્પષ્ટ કર્યો છે. પરંતુ તેનો પાયો આપણને સામાન્ય વ્યવહારમાં જણાઈ આવતું, અદ્વેતમાં પ્રગટતું, સનાતન દ્વેત છે. તેના ઉપર જ વિશ્વનો આવિર્ભાવ થયેલો હોઈ એ એકને વિશ્વનાં જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યા છે. વેદાંતીઓ તેને આત્મા અને માયા એવાં નામો આપી આત્મા એટલે અક્ષર, અને વિશ્વ-રૂપી અચાનનો પોતાના ઉપગ અભ્યારોપ કરવાની આત્માની શક્તિ એટલે માયા એવી સમજૂતી આપે છે. અથવા તો આત્માને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ માનીને માયાને સત્ અને ચિત્તના સ્વભાવરૂપ ગણીને તેને લીધે જ પરબ્રહ્મ જુદા જુદાં આત્મ-સ્વરૂપોમાં અને પદાર્થોમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે એવી વિરાટના

અસ્તિત્વની સમજૂતી આપે છે. વળી કેટલાક બીજા એક બેદને ઇશ્વર અને તેની શક્તિના નામથી દર્શાવે છે. પૃથક્કરણ-વૃત્તિપ્રધાન સાંખ્યમતવાળાઓ તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સનાતન દ્વેત રહેલું છે એમજ માને છે, અને એ બે તત્ત્વોનો ભેદ કરી પણ સંપૂર્ણ અદ્વેતમા લય પામી શકે જ નહિ એમ પણ બારપૂર્વક જણાવે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે વચ્ચે સાંખ્યમતમાં તો યોગનો અને બેદનો એવો સંઘર્ષ માનવામાં આવે છે કે જોથી કરીને પુરુષની અનુમતિ, ભોગવૃત્તિ અથવા વિયોગથી પ્રકૃતિનું વિરાટ કાર્ય અનુક્રમે શરૂ થાય છે, આગળ વધે છે અથવા તો બંન્ન પડે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ કેવળ નિષ્ક્રિય સત્ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ તેના પોતાનામાં કશી પણ વિકાર થતો જ નથી, જ્યારે પ્રકૃતિ એ કુદરતની ક્રિયા-શક્તિ શક્તિ છે. તે પોતાની ચતિને પરિણામે વિશ્વની વિરાટ ક્ષીલાની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ કરે છે અને નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં જતાં તેનો લય પણ કરી નાખે છે. આ બધી તકેવાદની દનીનો બાણુ પર ચૂકીને આપણે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક અનુભવ તરફ જ જોઈશું, તો આપણને જણાશે કે સમગ્ર વિશ્વમાં નહિ તોપણ સજીવ પ્રાણીઓમાં એવા બે તત્ત્વો રહેલાં છે અર્થાત્ અને ખાસ કરીને માનવમાં એ બે તત્ત્વો એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ

જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દૈતશ્વાવ :

ઉપર જણાવેલો દૈતશ્વાવ માને ભેદ અનુભવસિદ્ધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો છટિ પણ જાણના વચર આપણે બધાએ અનુભવથી એ દૈતને જાણી ચકીએ છીએ--પછી બહેને આપણે તેની વ્યાખ્યા કરવાની તરદી ન લઈએ. મમે તેવો કેવળ જડવાદી માણસ આત્માના અસ્તિત્વનો ભવે અસ્વીકાર કરે તથા આપણે જેને ચૈતન્ય અથવા તો મન કહીએ છીએ તે કેવળ સ્થૂલ મગજના જ્ઞાનતંતુઓ અને તેની નાડીઓમાં થતા આધાત પ્રત્યાધાતો અને તેના કાર્યની સંકુલતા સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી એમ ભલે માને, અથવા તો હજી સુધી બરાબર નહિ સમજાવણી પ્રકૃતિની મોઢ ક્રિયા ચાલી રહી છે તેનું જ તે પરિણામ છે એવું પણ ભલે માને; પરંતુ તેવો માણસ પણ જીવનમાં રહેલા એ વ્યવહાર દૈતની ધટનાથી જાજઈ ચકશે નહિ. એ દૈત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જોવાનું નથી. એ દૈત અસ્તિત્વમાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણા આખા જીવનની દિશા તે નક્કી કરે છે! માનવ તરીકે કેવળ જુદી અને તપઃશક્તિ જ નહિ, પરંતુ સ્વાનુભવપૂર્વક સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પણ આપણામાં છે. એટલે એ દૈતની બીના આપણા માટે તો ધણી જ અગત્યની ગણાય. આખા અસ્તિત્વનો કોયડો આપણે એક જ પ્રશ્નમાં મૂકી ચકીએ કે, આપણામાં જે પુરુષ (આત્મા)--અને પ્રકૃતિ એક બીજાની સામસામે આવી રહેલા

હો તેમનું આપણે શુ કરવું ? એક બાળુ પ્રકૃતિની-વ્યક્તિગત અને વિરાટ-ક્રિયાઓ આત્મા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે, ત્યારે બીજી બાળુથી આત્મામાં “ હું સ્વતંત્ર છું ” એવો ગૂઢભાવ રહેતો હોઈ “ હું પોતે મારી જાતના ઉપર કાણુ ધરાવું છું તથા મારા પોતાના કાર્યો માટે જવાબદાર છું ” એવું માની લઈ તે પોતાની અને વિશ્વની પ્રકૃતિ ઉપર કાણુ મેળવવા, તેને વસ કરવા, તેનો ઉપયોગ કરવા, અથવા તો તેને દૂર કરવા કે તેનાથી પોતે દૂર નાસી જવા પ્રયત્ન કરે છે. આ બેમાંથી ખરું કયું ? એ પ્રશ્નનો મથાઈ ઉત્તર આપવા માટે આપણે જાણવું જોઈએ, અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ જ્ઞાન એટલે આત્માની શક્તિઓનું જ્ઞાન : આત્મા પોતાની અંદર તથા પ્રકૃતિમાં અને વિશ્વમાં શુ કરી શકે તે જાણવું તે. જધું તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ ધર્મો અને તમામ ભૌતિકશાસ્ત્રો ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નના ઉકેલની દલીલો અને સાબિતીઓ આપવાના માત્ર પ્રયત્નો છે, કારણકે તેનો નિકાલ થતાં આપણા આખા અસ્તિત્વનો કોયડો ધણો જ સંતોષકારક રીતે છૂટવાનો સંભવ છે.

અસ્તિત્વની બે ભૂમિકાઓ :

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણા આધ્યાત્મિક જીવનની બે ભૂમિકાઓ સ્વીકારવામાં આવે છે (અલગજાત આધુનિક તત્ત્વચિંતકો તેને સ્વીકારતા નથી) : તેમાંની એક નિષ્ક

પુ ર પ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ

અસંસ્ય અને પરવચ છે; બીજી હિમ્ય, સ્વસ્ય અને સ્વરાટ છે. અર્થાત્ એક મનની ગતિ જોડે ક્રિયાત્મક હોય છે, બીજી આત્મામાં યાત હોય છે. આ પ્રકૃતિવચ, નિમ્ન, દુઃખમય વર્તમાન જીવનમાંથી સંપૂર્ણ છૂટકારાની જ નહિ પરંતુ જીવનના મેયડાના સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક અને વિજયી હોંલની આયા તો ત્યારે જ સફળ થાય, કે જ્યારે કેટલાક ધર્મોમાં અને દર્શનોમાં પુરુષ (આત્મા) અને પ્રકૃતિના દ્વિત્વમાં રહેવ બેવડું અદ્વિત-એક નિમ્ન ને માનુષી, તથા બીજી ઊર્ધ્વ ને દૈવી એમ બે ભૂમિકાઓમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, તેનો આપણને અનુભવ થાય. એ ભૂમિકાઓને કેટલાક ધર્મો અને દર્શનો સ્વીકારતા નથી એ દિવ્ય ભૂમિકામાં આપણા દ્વિત્વપૂર્ણ સ્વભાવની સમજી પરિસ્થિતિ સદંતર પશ્ચાત્ત જાણ આપણે આત્મા હમણાં જેને માટે તલસે છે તે પ્રજુત્વ, અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિનું સ્વામીત્વ, તેને પાપ થાય છે. તે આત્મા પોતે મુક્ત થઈને પ્રજુ સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરી વિરાટ પ્રકૃતિનો સુદાં માલિક બને છે. ઉપર જણાવેલી વિવિધ સૂચકતાઓમાંથી આપણે જેને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરીશુ તેને અનુરૂપ સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરીશુ.

પ્રકૃતિની સત્તા :

મનના બંધનમાં પડેલો, માનસિક વિચાર, ઇન્દ્રિયોના

સંસ્પર્શ, આવેશોના પૂર, ખાણ જગતના પ્રાણમય માને વાસ-
નામય તથા સ્થૂલ સંસ્કારો, અને તે સર્વ પ્રત્યે માનિક માને
જડ પ્રતિકાર્ય કરવામા જ મશ્ગુલ, એવો પુરુષ પ્રકૃતિને વશ
છે. વળી તે માનસિક બંધન એટલેથી અટકતું નથી.
આત્માની તપ શક્તિ તથા બુદ્ધિ જેવાં કરણો પણ માનસિક
પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આણુબાણુની
માનસિક પ્રકૃતિ બ્યક્તિની પ્રકૃતિ ઉપર, ઉધાડી તથા છૂપી
રીતે, કાર્ય કરી તેના ઉપર અસર ઉપજાવે છે, તેને નિયત
કરે છે. આત્મા એ પ્રમાણે પરવશ હોવાથી મનુષ્ય જ્યારે
જ્યારે પોતાનાં અનુભવો અને કાર્યોને નિયમિત કરવાનો માને
તેમને સંયમમાં લાવવાનો અને નિયત કરવાનો પ્રયાસ કરે
છે, ત્યારે ત્યારે તેના એ પ્રયત્નમાં પ્રતારણા કિંવા જમનો અંશ
દમોશાં રહેશે હોય છે; કારણકે જ્યારે માણસ " હું કરું
હું " એમ માને છે ત્યારે ખરૂં જોતાં તેનામાં પ્રકૃતિ તેના
વિચાર, તપ-શક્તિ અને કર્મને નિયત કરતી હોય છે.
" હું છું ", " મારું પોતાનું " બુદ્ધિ અસ્તિત્વ છે " તથા
" હું શરીર, પ્રાણ અથવા મન નથી પરંતુ તે સર્વેથી બુદ્ધિ
હોઈ વિરાટ પ્રકૃતિના સર્વ અનુભવોના નિયંતા રૂપે નહિ
તોપણ સ્વીકારનાર તરીકે વિજ્ઞાન છું. " એવું સતત યાન
માનવમાં જાગૃત ન હોત તો તેને પ્રકૃતિ સર્વોપરી અને
આત્મા કેવળ માયા રૂપ જ લાગતી । આજખસના જડવારી
ઓતિકે શાસ્ત્રીઓ તથા પ્રાચીન યત્નવાદી બૌદ્ધમતવાદીઓ એ

નિર્ણય ઉપર જ આવ્યા છે. 'સાંખ્યમતવાળાઓએ એ વિષટ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે આત્માને કેવળ નિષ્ક્રિય પુરુષ કહી પ્રકૃતિએ નિયત કરેલાં કાર્યોને તે પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરે છે પરંતુ તે પોતે કશું જ કરતો નથી, એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો. અર્થાત્ કે પુરુષ એ પ્રકૃતિનો સ્વામી નથી, પરંતુ પ્રકૃતિનાં કાર્યોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરવાની ના પામીને તે સનાતન નિઃશ્વરતા અને સ્થિતિમાં લય પામી જઈ શકે છે, એવો સાંખ્યનો મત છે. બીજી કેટલીક મીમાંસાઓ બ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં એ જ નિર્ણય ઉપર આવે છે પણ તે જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી જ. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુવાળા માણસો પ્રકૃતિને માયા કહેતાં મિથ્યા ગણી કાઢે છે, અથવા તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્નેને અનિત્ય ગણી એ બન્નેના દ્વેષનો સંપૂર્ણ લય કરનાર ઉચ્ચ સ્થિતિ કે ભૂમિકા પ્રત્યેન્ગોર્થ નિત્ય, અનિર્વચનીય તત્ત્વમાં એ બન્નેનો નાશ કરીને, અથવા તો છેવટે પ્રકૃતિનાં ક્રિયાત્મક તત્ત્વને તદ્દન ખાતલ કરીને, પ્રપાણ કરવાને આપણને પ્રેરે છે. એ જ્યાં નિર્ણયો માનવજાતિની ઉચ્ચ આશાઓ, હંડા આવેશો અને મદ્દન અભિલાષોને સંરક્ષ કરતા નથી તોપણ એ નિર્ણયો જોટલે અંશે સત્ય છે તેટલે અંશે સાર્યક છે. કારણકે તેઓ નિરપેક્ષને તેની મૌલિક સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા તો નિરપેક્ષની આનંદપૂર્ણ અનંતતાઓનો નિષેધ કરીને આત્માની નિરાળા નિરપેક્ષતા પ્રાપ્ત કરાવે છે; આત્માના દેવી અસ્તિત્વમાં, યાને

દિવ્ય જીવનમાં, પ્રકૃતિ ઉપર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી એ સર્વ આનંદપૂર્ણ અનંતતાઓને પણ માનવમાં રહેલ સનાતન શોધક, યાને જીવાસુ, પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રકૃતિથી પર ભૂમિકા :

જ્યારે પુરુષ આત્મસ્વરૂપમાં ઉત્થાન કરે ■ ત્યારે તે પ્રકૃતિના બધાનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ત્યાર પછી પુરુષ માનસિક પ્રવૃત્તિથી પર થઈ જાય છે. અનાસક્તિ અને ઉદાસીન જીતિ વડે પણ પુરુષ મનથી પર થઈ શકે; જ્યારે તે પોતાના નિર્ગુણ સ્વરૂપની શાંતિ કે આનંદ પ્રત્યે આકર્ષાઈને અને તેનામાં લય પામીને એટલે કે પોતાના સ્વરૂપનો એકાગ્ર સાક્ષાત્કાર કરીને પણ મનથી પર થવાય છે. એ પ્રમાણે કરવા માટે આપણે પ્રકૃતિનો તથા વિરાટ જીવનનો મંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાની, અને નહિ કે દિવ્ય અને સમ્રાટના હક્કપૂર્વક પ્રકૃતિને સ્વીકારવાની જરૂર રહે છે. પરંતુ પુરુષ પ્રકૃતિથી કેવળ પર ■ એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પ્રકૃતિનો તથા વિશ્વનો સ્વામી પણ છે. જ્યારે પુરુષ એ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરે ત્યારે તેનામાં પણ પ્રભુ જોડેના તેના અદ્વૈતને પરિણામે એ જ પ્રકારનું સ્વામીત્વ પ્રગટવું જોઈએ. પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર પુરુષનો કાણુ કેવળ શાંતિમાં, અથવા જગાત્કારથી તેને નિવૃત્તિમાં રાખવાને પરિણામે નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિની સર્વ લીલા અને પ્રવૃત્તિના ઉપર સમ્રાટપદ પ્રાપ્ત કરવાને

લીધે જ સ્થાપન થવો જોઈએ. એતનાની નિમ્ન ભૂમિકામાં એ પ્રકારનો કાણુ પ્રાપ્ત થવો શક્ય નથી, કારણકે પુરુષ મન દ્વારા કામ કરે છે અને મન કેવળ વ્યક્તિમાં, અને તે પશુ વિરાટ પ્રકૃતિને રાજપુરુષીથી વચ્ચે યક્રને, અથવા તેા તેની ગુલામીમાં પછાડા મારીને, કામ કરે છે. એ વિરાટ પ્રકૃતિ દ્વારા જ દિવ્ય યાન અને દિવ્ય તપઃશક્તિ વિશ્વમાં કામ કરી રહેલા છે ! પરંતુ યાનનું અને તપઃશક્તિનું મૂળ પુરુષ હોઈ તે પોતાનામાં યાન અને તપઃશક્તિ બન્ને ધારણ કરી શકે છે. પુરુષ તેમને વચ્ચે હોતો નથી. એટલે, જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષ પોતાનું દિવ્ય યાને આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાની પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોના ઉપર કાણુ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. પ્રાચીન જાણમાં તે સ્વરાટ એટલે કે પોતાના જીવન અને એતનાની ક્રિયાકૃપી રાજ્યનો સ્વતંત્ર રાજા કહેવાય છે. વળી, તે ભૂમિ કામાં પુરુષ કેવળ પોતાના જ ઉપર નહિ પરંતુ વિશ્વપ્રકૃતિના ઉપર પણ વધારે સંયમ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ તે જગતની શક્તિઓ ઉપર અધિકાર મેળવે છે. પરંતુ એ સમ્રાટપણુ વિરાટ સ્વરૂપ યક્રને જ પુરુષ પ્રાપ્ત કરી શકે, કારણકે તેવી વ્યક્તિએ પોતાનાં કર્મો દ્વારા આ વિશ્વમાં વિરાટ અને દિવ્ય-શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવો જોઈએ, નહિ કે દુર્લભ વ્યક્તિગત ધર્મિજાઓનો અથવા શક્તિનો ! પ્રથમ તેા મનની પેઠે રમૂલ, સૂક્ષ્મ, વાસનામય, સંસ્કારજન્ય, આવેશમય, તથા શુદ્ધિપ્રધાન

જીવનથી પરિમિત થયા વિના, પુરુષે પોતાના ચૈતન્યનો વિકાસ કરી આખા વિશ્વને પોતાનામાં જોવું જોઈએ. અર્થાત્ કે વ્યક્તિએ પોતાની શુદ્ધિના વિચારોને, પોતાની કામનાઓને, પ્રયત્નોને, પસંદગીઓને, પોતાના પદાર્થોને, હેતુઓને, ધરાઈઓને તથા આવેશોને સંપૂર્ણપણે ત્યાગી દઈને વિરાટ સત્, વિરાટ તપ શક્તિ, વિશ્વના વક્ષસ્—ટુલિ વગેરે પોતાનાં મધુર્વા જોઈએ. વળી, સાધકમાં ઠાઈપિયુ પ્રકારનું વ્યક્તિમત જીવન બાકી રહે તો તે પશુ તેણે વિરાટ જોડે સંવાદી બનાવી દેવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સંવાદ ઉત્પન્ન કરવા માટે વ્યક્તિએ પોતાના જ્ઞાન અને તપ શક્તિ બન્નેને દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય તપશ્ચક્તિને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ; એટલું જ નહિ પરંતુ એ પ્રમાણે સમર્પણ કરીને તેણે તેમનામાં કય પામી જવું જોઈએ વળી, પોતાનું અંગત જ્ઞાન પ્રભુના દિવ્ય જ્ઞાનમાં અને પોતાનાં કાર્યોનો અંગત આરંભ પ્રભુની પ્રેરણાને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. પ્રથમ તો અનંત જોડે એકરામ બનવું, પ્રભુ જોડે સંવાદી થઈ જવું, અને ત્યાર પછી અનંત જોડે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરી પ્રભુમય થઈ જવું એજ સંપૂર્ણ સામર્થ્ય અને પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ધારત છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો તો એ સ્વભાવ જ હોય છે.

પુરુષનું સાક્ષીત્વ :

ગીતામાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે જે ભેદ બતાવવામાં

આવ્યો છે તે ઉપરથી પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ અને તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષે જુદાં જુદાં કાર્યો વલણો ઠઈ વૃત્તિઓ ધારણ કરવાં તે આપણને સમજાવ્યું છે. તેમાં ઠહું છે કે પુરુષ સાક્ષી, અનુમન્તા, જાનાં, યોગી, ઈશ્વર અને ભોક્તા છે; પ્રકૃતિ અમલ કરનારી પુરુષની શક્તિ છે. પ્રકૃતિ ક્રિયાત્મક હોઈ પુરુષના વલણ પ્રમાણે તેનું કાર્ય યજુ' નોંધાયે. પુરુષ પોતે ધારે તો શુદ્ધ સાક્ષીપણાની વૃત્તિ પ્રકૃતિ પ્રત્યે ધારણ કરે, અર્થાત્ તે પોતે પ્રકૃતિનાં કાર્યોને જોયા કરે ખરો પરંતુ તેનાથી વિખૂટો પડીને, એટલે કે પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું તે અવલોકન કરે પરંતુ તેમાં પોતે ભાગ લે નહિ. એ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિઓને શાંત કરવાની અગત્ય આપણે આગળ નોંધ મળી છે. શરીર, પ્રાણ, મન, વિચાર, માત્રાસ્પર્શ, ભાવ વગેરે પ્રત્યે “ આ મન પ્રાણ અને શરીરમાં પ્રકૃતિ કાર્ય કરી રહી છે તે કાંઈ કુ' પોતે નથી, તેમ જ એ જ્યાં કાર્યો પશુ મારાં નથી:” એવી તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી આપણે પ્રકૃતિથી નિરક્ત થઈએ છીએ. તે વિરક્તિની ક્રિયાના પાયામાં પશુ એ સાક્ષીત્વની ભાવના આવી રહેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના સર્વ પદ્ધતિઓમાંથી પુરુષ છૂટો પડી જાય ■ અને પ્રકૃતિ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. સંન્યાસવૃત્તિનો, કિંવા પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં ભાગ નહિ લેવાની વૃત્તિનો પાયો એ સાક્ષીત્વમાં રહેલો છે. ત્યાંસુધી પ્રકૃતિનું સ્વાભાવિક કાર્ય ચાલે છે ત્યાંસુધી તે કાર્ય પ્રત્યે ‘ યજાણે ’ એવી નિયંત્ર

તામસિક વૃત્તિ સાધકમાં ઉદ્ભવે અને પરિણામે ઉપર જણાવેલી સાક્ષીત્વની વૃત્તિ તમોગુણી થાય, અરવા તે પ્રકૃતિના કાર્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર, દ્વેષ, અને પ્રતિકાર્ય ઉત્પન્ન થઈ તે વૃત્તિ રાજસિક થાય કે પછી પુરુષના વિખૂટાપણાની શુદ્ધિ જન્યુત થઈ પુરુષમાં છૂટાપણું વેગળાપણું અને આરામની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, અર્થાત્ તે વૃત્તિ સાત્વિકતા ધારણ કરે એ સંભવિત છે. એ ત્રણે પ્રકારના કાર્યો ઉપરાંત નાટક જોનાર પ્રેક્ષકની જેમ પ્રકૃતિના કાર્યો પ્રત્યે એ તટસ્થવૃત્તિ સાથે સમાન અને અપોરૂપે જ્ઞાન દની વૃત્તિ પણ પુરુષમાં સ્થાપન થાય અને પરિણામે તે નાટક જોવામાં જ્ઞાન દનો ઉપભોગ કરતો હોવા છતાં અનામકાપણે સમાન જ્ઞાન દથી પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી ઉઠીને આત્મા જવા માટે પણ પુરુષ તત્ત્વ પર રહે, એમ પણ બની શકે છે. સાક્ષીત્વના અનુભવની પરાક્રાણ એટલે અનાસક્તિની વિરપેક્ષતા, અને વિરાટ પ્રકૃતિનાં કાર્યોની અસરથી સંપૂર્ણ મુક્તિ.

પુરુષ જાતી, લોકતા અને ઈશ્વર

જ્યારે પુરુષ સાક્ષી તરફે પોતાની જાતને સ્થિર કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના કાર્યોનું જાતીપણું છોડે છે. જાતી કોઈ બીજો છે-પ્રભુ, શક્તિ, માયા અને તે-પરતુ પુરુષ જાતી નથી. પુરુષ એ કાર્યને ટકાવી રાખતો નથી તે તે પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું જે પ્રતિબિંબ પોતાના સાક્ષી ચૈતન્યમાં

પુ ર ૫ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ

પડે છે તેને જ માત્ર જુવે છે, પરંતુ તે કાર્યો દક્ષવી રાખવાની જવાબદારી સાક્ષી સ્વીકારતો નથી. “આ બધું મારામાં બને છે, હું તેને દક્ષવી રાખું છું; આ બધી ક્રિયાઓ મારી પોતાની છે.” એવું તે સાક્ષી પુરૂષ કહેતો નથી. તે તો વધારેમાં વધારે “આ બધું મારા ઉપર અધ્યારોપિત છે પણ ખરું જોતાં તો એ બધું મારાથી તદ્દન જુદું છે.” એવું જ કહેશે. હરે જો અસ્તિત્વના પાયામાં ખરેખરું છેવટનું અને સ્પષ્ટ દેવ ન હોય તો ઉપર જણાવેલો વિચાર પણ અસત્ય હોવો જોઈએ. આ વિધના અદ્ભુત દરજ્યામાં વિસ્તરતી શક્તિને પોતાના અસ્તિત્વમાં ધારણ કરનાર પુરૂષ પોતે જ છે, અને તે જ પોતાની શક્તિને દોરી રଖી છે. પુરૂષ એ પ્રમાણે બર્તાપણું સ્વીકાર્યા છતાં અનામકત રહીને તથા નિષ્ક્રિયપણે એ કાર્ય કરે, અર્થાત્ તે પોતે શક્તિને કાર્યમાં પ્રેરે ખરો, પરંતુ તેના ઉપર પોતે કાણુ રાખ્યા વિના અને તેનાં કાર્યો નિયત કર્યા વિના જ તેમ કરે. એ કાણુ મોઢ બીજના, અર્થાત્ ધ્રુવર, શક્તિ અથવા તો અપાના હાયમાં હોય છે. ભૂતકાળની અનુમતિનું જગ અને શક્તિના કાર્યમાં તેને જ્યાંસુધી રસ રહે છે, અથવા તો તે ખતમ થઈ જતી નથી, ત્યાંસુધી પુરૂષ એ કાર્ય ઉદાસીનનાપૂર્વક અગ્રાવે છે. પરંતુ જો પુરૂષ પોતે બર્તાપણું સ્વીકારે તો સાકાર બ્રહ્મ જોડે અને વિરાટના આનંદ જોડે એકતા કરવા પ્રત્યે તેણે એક ડમલું આગળ ઘસું કહેવાય; કારણ કે બર્તાપણામાંથી પરૂપ સક્રિય અનુમંતા થાય છે.

પુરુષ અનુમત્તા :

સાક્ષીત્વમાં પશ્ય એક પ્રકારની અનુમતિ તો રહેલી જ છે, પણ તે નિષ્ક્રિય તથા જડ હોઈ તેનામાં નિરપેક્ષતા હોતી નથી; ત્યારે પુરુષ ને સંપૂર્ણ અર્તાપણું સ્વીકારે તો તેની અનુમતિ ક્રિયાત્મક થઈ ગણાય, જોકે અનુમત્તા તરીકે પ્રકૃતિની સક્રિયતાના કાર્યોને પુરુષ પોતાનામાં ફક્ત પ્રતિબિંબિત કરે, ધારણ કરે, અને એ રીતે દેખાવી રાખે એ બનવાજોગ છે. અર્થાત્ પુરુષ પોતે કાર્યો નિષ્ક્રિય, અથવા તો પસંદ કરે નહિ, પરંતુ પ્રભુ, મા તો સક્રિય અથવા જ્ઞાનમય તત્ત્વ સક્રિય તેમનું નિયમન અને પસંદગી કરે છે એમ માને અને પોતે તો સાક્ષી તથા બાર્તા હોઈ પરિણામે અનુમત્તા છે ખરે, પરંતુ યાતા અને ઇચ્છર નથી એવું સ્વીકારે. પરંતુ તેની આગળ જે કાર્યોની શક્યતાઓ મૂકવામાં આવે છે તેમાંથી ને પુરુષ અમુકને પસંદ કરે અને કેટલીકને બાતલ કરે તો તે નિયંત્રક પશ્ય થાય છે. અત્યાર સુધી જે નિષ્ક્રિય અનુમતિ હતી તે હવે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મક થઈ ગણાય અને એ રીતે સક્રિય પ્રભુત્વને રહે પુરુષ પરી ચૂક્યો ગણાય.

પ્રકૃતિ પર પુરુષનો કાળુ :

ત્યારે પુરુષ પ્રકૃતિના યાતા, ઇચ્છર અને લોકતા તરીકે પોતાનાં સર્વે ધર્મો બજાવે છે, ત્યારે તેનો કાળુ સંપૂર્ણપણે જાગે છે. યાતા તરીકે પુરુષ પ્રકૃતિનાં કાર્યો અને તેની

પુ રૂ પ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ

નિયંત્રણ કરનાર બળને જાણે છે. દિવ્યમાં પોતાનો આવિર્ભાવ કરી રહેલ શક્તિઓનું મૂલ્ય તેને માલુમ હોય છે; ભાવિના રહસ્યનો તે બાગીદાર હોય છે. પરંતુ એ બળ પોતે જ યાનથી પ્રેરિત (નિયત થયેલું) હોય છે કારણ કે યાન જ તેનું મૂલ્ય હોય છે, તે બળના જુદા જુદા મૂલ્યાંકનનું અને આવિર્ભાવનું નિર્માતા છે. એટલે જેમ જેમ પુરુષ પોતે યાતા તરીકે વધારે સ્થિર થાય છે તેમ તેમ પ્રકૃતિના કાર્યોનો તે નિયંત્રક પણ થતો જાય છે; અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યો ઉપર તે કાણુ ધરાવતો યાય છે, એ રીતે નિયંત્રક થતાં સાથે સાથે પુરુષ ભોક્તા થયા વિના રહી શકતો નથી. ક્યારે પુરુષ નિમ્ન ભૂમિકામાં હોય છે ત્યારે તેનો ઉપભોગ પણ એ જાતનો હોય છે, એક નિશ્ચયાત્મક અને બીજો નિષેધાત્મક. એ ઉપભોગ આપણા યાનતંત્રોમાં વહેતા પ્રાણ રૂપી વિદ્યુતના પ્રવાહમાં દર્પ અને શોકનું રૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ ઊંચર, આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં એ ઉપભોગ આવિર્ભાવના દિવ્ય આનંદના ભોગ રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉપભોગમાં મુક્તિનો લોપ થઈ જતો નથી તથા અચાનક પૂર્ણ આસક્તિમાં પતન થતું નથી. જેનો આત્મા મુક્ત થયો છે તે તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે એમ જાણે છે. વળી, પ્રભુની માયા પણ તેની યાનપૂર્ણ તપઃશક્તિ છે અને તે જ સર્વ વસ્તુઓનું અધિરાલ્ય ભોગવે છે અને સર્વને નિયત કરે છે, દિવ્ય શક્તિ સર્વ કર્મોનો નિયંત્રક

છે એનું તે અનુભવે છે. વચ્ચે તે જાણે છે કે બળ તે દિવ્ય તપઃચક્રિતનું સ્વરૂપ હોઈ એ તપઃચક્રિતમાં યાન અને સફળતા બંને એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મુક્ત આત્માને તેનું 'પોતાનું' અંગત અસ્તિત્વ પણ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું એક મધ્યબિંદુ હોય તેમ લાગે છે. તે પોતે પ્રકૃતિનું જોડણું કાર્ય જુએ છે તેના ઉપર કાણુ ધરાવે છે, અને તેટલે જીવિ, પ્રકૃતિનો તે જાતી, અનુમત્તા, નિયન્તા, મોકતા તથા યાતા પણ થાય છે. જ્યારે એવો સાધક વિરાટ જોડે અદ્વૈત પામે છે ત્યારે તેનામાં દિવ્ય યાનનું, તેની તપઃચક્રિતમાં દિવ્ય તપઃચક્રિતનું અને તેના આનંદમાં દિવ્ય આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેનામાં અચાનપૂર્ણ વ્યક્તિગત સંતોષ અસંતોષની લાગણી રહેતી નથી. આ પ્રમાણે પુરુષ પોતે વિરાટના પ્રતિનિધિ તરીકે વિરાટ આનંદને મેળવે છે; પોતાના વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરવાથી તે કશું શુભાવતો નથી પરંતુ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને સલામત જાળવે છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં તેને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખરા સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સાચો સંબંધ :

પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયનું દૈત અને અદ્વૈત એ બંને સન્નિવેદનના અસ્તિત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સચેતન સત્-તા એ સત્-માત્રની મૌલિક પ્રકૃતિ છે. પુરુષ તે સત્

છે. પુરૂષ ચૈતન્યની પ્રગટ કે અપ્રગટ શક્તિ, અર્થાત્ પોતાના જ અસ્તિત્વમાં કે ચૈતન્યનાં કાર્યોમાં અને બળમાં અવિભાવ પામતી શક્તિ, તેનું જ્ઞાન, તપઃશક્તિ વગેરે ચિત્ત માને તપસ્સુ છે — તે જ પ્રકૃતિ છે. એ મત્ અને ચિત્તા અદ્વૈતનું સનાતન સત્ય પરમ આનંદ છે. અર્થાત્ આનંદ એ સત્ અને ચિત્તા અદ્વૈતનું પરિણામ છે — પછી આનંદ પોતાના સત્ સ્વરૂપ ઉપર એકાગ્ર યયત્નો હોય કે પોતાના દ્વૈતનાં વિવિધ રૂપોમાં વિભક્ત યયત્નો હોય, અથવા તો વિશ્વની ક્ષીણને પ્રગટ કરી તેને સાક્ષી તરીકે જોતો હોય, તેમાં કાર્ય કરતો હોય, અથવા તો બાર્તા રૂપે તેને ઢગલી રાખતો હોય, કાર્યનો અમલ કરતો હોય કે અનુમતિ આપતો હોય—જેના વિના પ્રકૃતિની શક્તિ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી—તથા જ્ઞાન અને તપઃશક્તિને મંથનમાં રાખીને તેમનો અમલ કરે છે, તે જુદાં જુદાં કાર્યો રૂપે અને તેના બાર્તા રૂપે અનુમતિ આપી તેનો અમલ કરતું હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. પુરૂષ પોતે પ્રકૃતિનો બાર્તા, સાક્ષી, જ્ઞાતા અને ધધર છે; અને તેથી તે પ્રકૃતિમાં જ્ઞાનનો અમલ કરે છે અને ક્રમ ઉપર પ્રજ્ઞત્વ ધરાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનશક્તિ અને શુદ્ધ તપઃશક્તિ ઉપર પશ્ચ કાષ્ઠ ધરાવે છે. તે પોતે જ જોમની સામગ્રી અને જોક્તા બન્ને સ્વરૂપ હોઇ પ્રકૃતિ પુરૂષના અસ્તિત્વને પ્રગટ કરી તેની શક્તિનો અમલ કરે છે, તથા પુરૂષને અસ્તિત્વનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ પ્રમાણે આત્માના

હા ન યો જ - જા જ જી જો

શુદ્ધ અસ્તિત્વમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો મર્યાદા સંબંધ
આવી રહેલો છે. આત્મા પોતાના અસ્તિત્વમાં નિરપેક્ષ
આનંદ સે જે અને તેના ઉપર સ્થિત થઈ તે પ્રકૃતિમાં પણ
તેવો જ આનંદ લઈ શકે એ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેના
સંબંધની દિવ્ય સાર્યકતા છે.

પ્રકરણ ૫ મું

પુરુષ અને તેની સુષ્ટિ

પૂર્ણયોગનો ઉદ્દેશ :

હવે જોવાનું એ છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેના સંબંધનો સ્વીકાર કરવાથી આપણને કયા અનુમાનો દોરવા કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે જોના અર્થ એ થાય છે કે જે યોગસાધના આપણે કરવા માગીએ છીએ તેમાં માનવ જાતિના ખીજા સાધારણ ઉદ્દેશો સ્વીકારવામાં આવતા નથી. એ યોગમાં પાર્થિવ જીવન અત્યારે જેવું છે તેનો, અથવા તો કૌર્ષિક પ્રકારની નીતિમય પૂર્ણતાનો, કે પાર્થિવ / જાક્ષિત્યપ્રધાન મસ્તીનો, યોગના ઉદ્દેશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી, તથા જીવન પછી ભોગવવાના સ્વર્ગથી, અથવા જીવન રૂપી કવેચનો સંતોષકારક રીતે છેદ ઉઠાવી દે એવા કૌર્ષ પ્રકારના સંપૂર્ણ લક્ષ્યથી તે યોગ સંતોષ પામતો નથી. તેનો ઉદ્દેશ કૌર્ષ જુદો જ છે. પ્રજામાં, અનંતમાં,

જીવન પારણ કરવું—અને નહિ કે કોઈપણ પ્રકારની અહંતામાં અને પાર્થિવ જીવનમાં—એવો પૃથ્વીયોત્તમો ઉદ્દેશ છે. પરંતુ એ પ્રશ્નમયતા પણ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને, આપણા માનવ બંધુઓને છોડીને, અથવા તો પૃથ્વીથી અને પાર્થિવ જીવનથી દૂર જતા રહીને, પ્રાપ્ત કરવાની નથી. પ્રશ્ન પોતે એ પ્રમાણે જગતથી અને આપણાથી દૂર-પર-રહેતો નથી; તે તો વિશ્વ, પ્રકૃતિ અને સર્વ પ્રાણીઓ નોડે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે, અને તે છતાં તે પોતે નિરપેક્ષ અને અવિભાજ્ય સામર્થ્ય, સંપૂર્ણ મુક્તિ તથા આત્મજ્ઞાનમુક્ત હોય છે. અજ્ઞાન, નિર્બંજ-તાઓ અને બંધનોને વટાવી જવાં, વિશ્વ અને પ્રકૃતિ નોડે દિવ્ય સંબંધ રાખનાર પ્રજામાં જીવન પારણ કરવું અને પ્રજાની દિવ્ય શક્તિ મુક્તિ અને આત્મજ્ઞાન મેળવવાં એમાં આપણી મુક્તિ અને પૃથ્વીતા છે. આત્માનો અસ્તિત્વ સાથે હૃદયમાં હૃદય સંબંધ પુરુષ પ્રકૃતિને ધારણ કરે તેમાં જ સમાવેશ છે, કેમ જે તેમાં પુરુષ અજ્ઞાનનાં બંધનોમાંથી, યાને પ્રકૃતિના સામ્રાજ્યમાંથી, મુક્ત થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રકૃતિથી પર થઈ શકે છે, અને આવિર્ભાવનો બોક્તા અને નિષ્પત્તિ થઈ પોતાનો આવિર્ભાવ કેવા પ્રકારનો કરવો તેનો નિર્ણય તે સ્વતંત્રપણે અને વિચારણ દૃષ્ટિએ કરી શકે છે.

સર્વત્ર એક સન્નિવહનંદ :

પુરુષ પ્રકૃતિ નોડે વિશ્વમાં જે લીલા કરી રહ્યો છે, તેનું

રહસ્ય એક અને અદ્વિતીય પોતાના જ દ્વૈતની વિવિધતામાં જાતને પ્રાપ્ત કરે તેમાં સમાયતું છે. સર્વત્ર, એક સમ્યક્-નંદ સ્વપ્ન તથા અપરિમેય છે. તેના અનંતવિધ આવિર્ભાવોથી પણ એ અદ્વૈતનો ભંગ થતો નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની આપણી શોધ પણ અસ્તિત્વના અંતિમ સત્ય રૂપ સમ્યક્જ્ઞાન અને માટે જ છે, અને આપણું સ્વાનુભવરસિક જીવન પણ હેવટે એનો જ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. તે સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારાથી ખીજાં બધાં સત્યો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ઉપર જ તેઓ આધાર રાખે છે, પ્રત્યેક ક્ષણે સમ્યક્જ્ઞાનને સીધે જ તે બધાં સ્પર્શ બને છે, અને અંતે પણ તેઓ એક ખીજાને, અને પોતાની જાતને પણ, સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા જ જુએ છે, તથા સમ્યક્જ્ઞાનમાં જ તેમના નિરોધો દૂર થઈ જઈ તેઓ એકતા પામે છે અને સત્ય કરે. ! વિશ્વના સર્વે સંબંધો—તેના મહાનમાં મહાન અને સૌથી વધારે ધૂણાકારક વિસંવાદો સુદ્ધા—એક સનાતનનો તેના પોતાના જ સ્વરૂપ, વિશ્વ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે, અર્થાત્ એ બધા સંબંધો કેવળ અસંબંધ વ્યક્તિઓના અકસ્માત બેમા યર્ષ જવાને સીધે, અથવા તો વિશ્વજીવન ધારણ કરવાની માત્રિક જરૂરીઆત ઉભી થવાને સીધે, ઉત્પન્ન થવાના અને ચતા સંવાદો નથી. આ રીતે આત્મમહાનનું પ્રથમ કાર્ય એ સનાતન અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. એ અદ્વૈતમાં જીવન ધારણ કરવું એ જ આપણા આત્મમહાનને અતરમા ધારણ કરી રાખવાનો રામ-

જ્ઞાન યોગ - શાસ્ત્ર બીજો

બાણુ પ્રધાન છે: અને વિશ્વ જોડે પણ એ અદ્વૈતમય
જીવન જ આપણો આદ્ય સંબંધ છે । ઉપર જણાવેલા
કારણોને લીધે યાનયોગમાં અદ્વૈતના સાક્ષાત્કાર ઉપર આપણે
એટલો બધો ઓક મૂકવો પડે છે, કે જાણે આપણા યાન-
યોગનો અંતિમ ઉદ્દેશ અદ્વૈત પ્રાપ્તિ જ ન હોય ।

દ્વૈતમાં સચ્ચિદાનંદનું સનાતન અદ્વૈત :

ઉપર સચ્ચિદાનંદનું જે અદ્વૈત વર્ણવ્યું તે અસ્તિત્વની
સર્વ ભૂમિશાઓમાં, અને વિશ્વમાં સર્વત્ર દ્વૈતના પાપા ઉપર જ
ઠાપી કરણ જણાય છે. એ સનાતન પોતે જ અનંત
ચિન્મય સત્ છે. તે પુરુષ છે. તે કોઈ અચેતન મંત્ર પેટે જક
નથી અદ્વૈતની સમતામાં સ્થિત થઈ તે ચેતાના ચિન્મય
સનાતન અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવે છે. જે પ્રમાણે તે
અદ્વૈતની સમતામાં આવિર્ભાવ પામે છે તે પ્રમાણે વિશ્વમાં
ઉત્પન્ન થતા વિવિધ સ્વાનુભવોની સર્જનક્ષમ લીલામાં
પણ પોતાના ચૈતન્યના બળ સ્વરૂપ સનાતન આનંદમાં પણ,
તે સચ્ચિદાનંદ જ વિલસી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે આપણે
પોતે ઠાઠ તથા દિઠાથી અતીત, નામરૂપથી પર, સનાતન
સત્ છીએ એવો આપણી એકતાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા
છતાં આપણાં કર્મ, વિચાર, તપઃશક્તિ, અનુભવ વગેરેનો
જુદો જુદો અનુભવ કરી શકીએ છીએ, તે પ્રમાણે વિશ્વમાં
પુરુષના ચૈતન્યને યામ છે. આપણે હમણાં અધ્યાનમય,

પરિમિત વ્યક્તિ હીએ એટલે આપણને એ સાક્ષાત્કાર પણ અઘાનમાં થાય છે; અર્થાત્, આપણે આત્મસ્વરૂપમાં જ સતત જીવન ધારણ કરતા નથી. પરંતુ વારેવારે તેના પ્રત્યે પાછળથી દષ્ટિ નાખીએ છીએ, અથવા તો, વખતેવખતે, સામાન્ય જીવનમાંથી જાતને સંકેતી લઇને તેમાં જઈ શકીએ છીએ. પરંતુ સનાતન સમ્યક્દાનંદમાં તો અનંત યાન જ હોય છે, એટલે તે સનાતન આત્મસ્વરૂપ હોઈ સર્વ આત્માનુભવ પ્રત્યે આત્માની પૂર્ણતાની દષ્ટિથી જ જુવે છે. મન રૂપી કારાવાસમાં પડેલા આપણા આત્મા પેઠે સમ્યક્દાનંદ પોતાની જાતને પુરુષના અનુભવના અનિશ્ચિત પરિણામ અને સરવાળા રૂપ, અથવા તો સમૂહા વિરોધ રૂપ, મથતો જ નથી. સમ્યક્દાનંદના સનાતન આત્મચાનમાં અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવનો—યાને સત્ અને ભવતોનો—જુનો તાત્વિક વિરોધ શક્ય જ નથી !

સમ્યક્દાનંદની દિવ્ય પ્રકૃતિ: તેની પ્રાપ્તિ :

પોતાનો અનુભવ મેળવી રહેલી ચિન્મય અસ્તિત્વની ક્રિયાત્મક શક્તિ તમા વે શક્તિમાં રહેલી યાન, તપઃશક્તિ, આત્માનંદ અને સ્વરૂપપ્રકાશનની, આપણા અંતરમાં અને વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી શક્તિને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ. એમાં એ શક્તિની સર્વે આશ્ચર્યકારક વિવિધતાઓનો, વ્યત્યાસોનો—સ્થિતિરક્ષાનો, પરિવર્તનોનો અને

વિપરીત કાર્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ વિવિધતામાં કાર્ય કરી રહેલી એ શક્તિનાં પાયામાં તે જ શક્તિની, અર્થાત્ પ્રકૃતિની સનાતન સંમતા આવી રહેલી છે. તે સમતામાં સનાતન અદ્વૈત રહેલું હોઈ તે અદ્વૈત નિષ્પક્ષપાત-પણે સર્વ શક્તિઓને ધારણ કરે છે, ટેકા આપે છે, અને નિયત કરે છે. તે જ પ્રમાણે તેણે વિવિધતાઓને ઉત્પન્ન કરી છે અને પુરુષના આનંદ માટે અથવા તો તેની તપઃશક્તિએ ધારેલો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમને યોગ્ય દિશામાં દોરે છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણે એ દિવ્ય પ્રકૃતિ જોડે અદ્વૈત સાધવું જોઈએ. અહંતાપ્રધાન પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર મનોમય પ્રાણીની હ્રસ્વ સ્થિતિમાંથી છૂટી જઈ આપણે દિવ્ય શક્તી વૈશકિનક પ્રકૃતિને આનંદ ભોગવનાર પુરુષ યાને સન્નિધિમાં રવરૂપ થવું જોઈએ. તે પુરુષ જ આપણામાં રહેલી ખરી વ્યક્તિ છે. આપણામાં રહેલી અહંતા તો આપણા આત્માનો પરિમિત અને નિમ્ન આવિર્ભાવ હોઈ તે દ્વારા આપણને કેટલોક પ્રાયમિક અને શરૂઆત પૂરતો અનુભવ મળી શકે છે, અને તેમાં પણ થોડા સમય માટે જ રસ લેવાય છે. એ પ્રમાણે આપણા નિમ્ન જીવનમાં મળેલું જતું એ કંઈ આપણી સંપૂર્ણ શક્યતા નથી. આ જડ પાર્થિવ વિશ્વમાં આપણે જે માનુષી જીવન ધારણ કરી રહ્યા છીએ તે જીવનનો એકમાત્ર અથવા તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અનુભવ, એ નિમ્ન અહંપ્રધાન જીવનથી અટકી જઈ શકેતો નથી.

વ્યક્તિનું મહત્ત્વ અને ખરૂં વ્યક્તિત્વ :

આપણા વૈયક્તિક અસ્તિત્વમાં મનને અદાનનો અનુભવ થાય છે એ ખરૂં છે, છતાં પણ તે અસ્તિત્વ દ્વારા જ આધ્યાત્મિક જીવનની મુક્તિ અને દિવ્ય અમૃતત્વનો આનંદ પણ આપણે માટે શક્ય બને છે. એ અમૃતત્વનો અનુભવ, કાંઈ સનાતનને તેની પરાતપરતામાં યાને મનથી પર ભૂમિકામાં, કે આવિર્ભાવ રૂપે વિરાટ સ્વરૂપને, થતો નથી. આત્મજ્ઞાનમાં વ્યક્તિ જ ઉત્થાન કરે છે, વ્યક્તિમાં જ તે આત્મજ્ઞાન સ્થિર થાય છે, અને તે જ તેને અસરકારક બનાવે છે. જીવનસમસ્ત-આધ્યાત્મિક, માનસિક અથવા તો સ્પૂર્ણ-પ્રકૃતિની શક્યતાઓ જોડે પુરૂષની સીમા રૂપ છે; કારણકે એ સીમા વગર આત્માનો આવિર્ભાવ થઈ શકે નહિ અને વ્યક્તિ રૂપે સાપેક્ષ સ્વાનુભવ પણ થાય નહિ. સર્વ અસ્તિત્વનો આપણા પોતાના વિરાટ આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર કરીએ, અથવા તો પ્રભુ જોડે કે સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અદ્વૈત કરીએ, તોપણ એ સીમા તો ચાલુ રહી શકે અને રહેવી જ જોઈએ. જો આપણે આત્માના સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનો ભાગ કરી કંઈને કેવળ સમાધિસ્થ અને આત્મભાવમાં લય પામી ગયલું જીવન માળવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો જ એ સીમાનો અંત આવે. પરંતુ એ મુક્ત લોકાનો, અથવા તો સમાધિનો અનુભવ પણ વ્યક્તિને જ થાય છે.

કેવળ અદ્વૈતના અનુભવમાં મનોમય પુરુષનું મઝ ધર્મ જવું એનું જ નામ સમાધિ; અને એ અદ્વૈતનો મુક્ત આનંદ અને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવા માટે મનને આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં લઈ જવું એનું નામ મુક્ત લીલા. હવે, દિવ્ય અસ્તિત્વમાં એ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર સ્વાભાવિક હોય છે. પરંતુ તે સાક્ષાત્કાર પ્રભુ અનંત અનુભૂતિઓ દ્વારા, અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી અને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં તથા વ્યક્તિરૂપે, પોતાની વિધવિધ સચેતન શક્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આપણી માનુષી ભાષામાં કહીએ તો એ વ્યક્તિનાઓ એકજ ચિન્મય સત્-તાનાં સ્વરૂપો છે. આપણામનિ પ્રત્યેક માણસ પણ એ વ્યક્તિમનિ એક છે. આપણી પરિમિત અહંતામાં તથા પરિમિત મનમાં રહીને પ્રભુથી વિખૂટા પડવું એટલે આપણી પોતાની જાતથી જ છૂટા પડવા બરાબર, યાને આપણા ખરેખરા વ્યક્તિત્વથી વિમુખ થવા બરાબર છે; અર્થાત્ એવી પરિમિત સ્થિતિમાં આપણે જાસલ વ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરીએ છીએ અને આપણું ખરેખરું વ્યક્તિત્વ આપણે યમાવી દીધેનું હોય છે. આપણી અંદરના અજ્ઞાનની એ શક્તિ છે. આપણું સાચું વ્યક્તિત્વ મેળવવું એટલે આપણા વર્તમાન જીવનને પ્રભુમય બનાવી દેવું તથા આપણામાં અનંત, આધ્યાત્મિક અને વિસદ ચૈતન્યને જાગ્રત કરવું. આપણું ખરેખરું વ્યક્તિત્વ તો તે છે. એ શક્તિ આપણી આત્મજ્ઞાનની શક્તિ છે.

પુ ૩ ૫ અને તેની શુદ્ધિ

શોધ એટલે શું ?

વિશ્વના સનાતન આવિર્ભાવમાં આપણને હ્રદય, પ્રકૃતિ માને શક્તિ, તથા વ્યક્તિ એ ત્રણ સત્તાઓ માલુમ પડે છે. એ ત્રણેનું અસ્તિત્વ અને તેમની અન્યોન્ય અગત્ય સ્વીકારવાથી આપણને અસ્તિત્વનું યાન થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણી અચાન અવસ્થામાં આપણને શું ચલામાં નાખનારા મંસારના વિરોધી આવિર્ભાવોનું પણ યાન થાય છે. આત્મચાન પ્રાપ્ત થતાં વિશ્વમાંની એક પણ વસ્તુ દૂર થઈ જતી નથી, કેવળ આપણું અચાન, અને અહંતામય પ્રકૃતિનાં કાર્યોના બંધનમાં નાખનાર એ અચાનને ઉત્પન્ન કરનારી પરિસ્થિતિ જ માત્ર દૂર થઈ જાય છે. આપણે જ્યારે આપણા સત્ત્વ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ ત્યારે અહંતા દૂર જતી રહે છે, અને તેને સ્થાને આપણું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ, આપણું ખરેખરું વ્યક્તિત્વ, સ્થાપન થાય છે. આપણા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપે તે વ્યક્તિત્વ સર્વ પ્રાણીઓ નેડે અદ્વૈત સાધે છે તથા સમસ્ત જગતને અને પ્રકૃતિને પોતાની અનંતતામાં ભુલે છે. અર્થાત્ આપણા વર્તમાન નામરૂપ અને જન્મમાં તથા માનસિક અને શારીરિક કાર્યો વગેરેમાં આપણે જઠરાવલા હોઈ ભુદ્ અસ્તિત્વ ધારણ કરીએ છીએ એવો પરિમિત અનુભવ દૂર થઈ જઈ તેને ઠેકાણે અપરિમેય અદ્વૈત અને અનંત ચૈતન્ય સ્થાપન થાય છે,

અને આપણે આખા વિશ્વના કોઈપણ પ્રાણીથી કે પદાર્થથી ભિન્ન નથી એવો અનુભવ આપણને થાય છે. પ્રાચીન તત્ત્વવેદીઓ એ સ્થિતિને જ જન્મમરણનો ત્યાગ, મોક્ષ અથવા તો નિર્વાણ કહેતા હતા. એ અનુભવ પછી પણ આપણે વૈયકિનક આધાર દ્વારા કમ' તો કરીએ છીએ, પરંતુ તે તદ્દન જુદાજ જ્ઞાનથી અને કેવળ જુદાજ પ્રકારના અનુભવથી પ્રેરાઈને ત્યારપછી આપણા વ્યક્તિત્વની પેઠે વિશ્વ પણ કંઈ કરતું જ હોય છે, પરંતુ આપણે તેને આપણા પોતાના આત્મામાં જ જોઈએ છીએ, આપણાથી જુદું તથા આપણાથી બદલ નહિ. આપણા સંસ્કૃતિ અને સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને એ વિશાળ ચૈતન્યમાં નિરંતર સ્થિત થવાની શક્તિ મેળવવી એનું જ નામ મોક્ષ, અને એનું જ નામ અમૃતત્વનો ઉપભોગ.

મોક્ષના પ્રચલિત ખ્યાલો :

આપણે જે મોક્ષનો ખ્યાલ બાંધ્યો તેમાં, અને મુક્તિ પછી કોઈક ખીજ જ લોકમાં અમૃતત્વનો ઉપભોગ શક્ય છે અથવા મોક્ષને પરિણામે માનસિક અને શારીરિક છવનનું પુનરાવર્તન કેવળ બંધ થઈ જપોરૂપે જ અનંત અસ્તિત્વમાં વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ સ્વ થવો જોઈએ એ જુના મોક્ષના વિચારોમાં આપણને સ્પષ્ટ વિરોધ દેખાઈ આવે છે. મન અને શરીરના બંધનોનો ત્યાગ કર્યા પછી આત્માને ઉચ્ચ

પુ ર પ જ ને તે ની મુ દ્રિ

ભૂમિકાઓ પ્રત્યે જે આકર્ષણ થાય છે, અથવા તો તેમની અગત્ય લાગે છે તેના ઉપર, તથા કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવો થાય છે તે ઉપર એ વિચારોની સંકારણતા રહેલી છે. પાર્થિવ જીવન પારણ કરવાથી મન, પ્રાણ અને શરીરનાં સર્વે બંધનો અનિવાર્ય રીતે માણસને લાગુ પડે છે એવો ખ્યાલ પણ પ્રચલિત છે. સમસ્ત પાર્થિવ જન્મતના ઉપર યમનું રાજ્ય છે; કારણકે મૃત્યુને વશ થઈને જ, સતત મરતાં, મરતાંજ જીવન વિશ્વમાં ટકી રહ્યું છે. માનુષી જીવન-માધી અમૃતત્વ ધણી મુરકેલીથી મેળવવાનું છે, અને મૃત્યુનો સર્વાંશ અસ્વીકાર, અર્થાત્ જન્મનો પણ છંકાર કરવામાં અમરતા રહેલી છે. અમૃતત્વ ભોગવવાની ભૂમિકા તદ્દન છુટી જ હોવી જોઈએ; તે ભૂમિકા એટલે સંસારથી પર એવું કોઈ સ્વર્ગ, અર્થાત્ ક્યાં દેહ હોતો જ નથી, અથવા તો છુદાજ પ્રકારનો, આત્માનોજ પાછાયો, કે કેવળ ગોણુ પડના તરીકે જ હોય એવો સોંક, વળી, જે સોંકો અમૃતત્વની પર જનારા છે તેઓ તો એમ માને છે કે અસ્તિત્વની સર્વ ભૂમિકાઓ, સ્વર્ગો વગેરે પણ પરિમિત વ્યક્તિના અનુભવો-માં જ આવી શકે છે. અનંત આત્મામાં તો એ સર્વે અનુભવોનો કેવળ અભાવ જ હોય છે. એવા માણસો અપોરૂપે અનંતમાં લય પામવાની અગત્ય ધણી માનતા હોય છે. તેઓ અપોરૂપે આત્માના આનંદનું આત્માના આનિર્ભાવમાં મળતા આનંદ જોડે કોઈ રીતે સમીકરણ

કરવા અશક્ત હોય છે. અપૌરુષેય અનંતમાં લય અને નિર્વાણ પામી જવાની જરૂર જતાવનારી તથા તેની સામિતીએ આપનારી મીમાંસાએ શોધી કાઢવામાં આવી છે. પણ ખરૂં જોતાં એ બાબત અમલની નથી. મુખ્ય બાબત તો વ્યક્તિને પરાત્પરનો સાદ થયો છે કે નહિ તે છે. અર્થાત્ આત્મપ્રાપ્તિની અમલ તેને જણાઈ છે કે કેમ, અપૌરુષેય અસ્તિત્વમાં, અથવા તો અસ્તિત્વના અભાવમાં રહેયો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેને થઈ છે કે કેમ એ મુખ્ય બાબતો છે. એનું નિરાકરણ પુરુષની આંતરજ્ઞતા ઉપર રહેલું છે. અર્થાત્ પુરુષ પ્રકૃતિ જોડે કેવા પ્રકારનો સંબંધ સ્થાપન કરવા માગે છે તથા પોતાની અગત પ્રકૃતિને અનુસરીને આત્મપ્રગતિ કરનાં કરતાં તેની વિવિધ શક્યતાઓમાંથી તેણે પોતે કેવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવો મેળવ્યા છે તેના ઉપર એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ રહેલું છે. આત્માની એ અનુભૂતિની સમજૂતિ જુદિને આપવાનો પ્રયત્ન તે જ આપણી તરફપ્રધાન સામિતીએ અને ફરીતો. પુરુષે-આત્માએ જે દિશા લીધી હોય તેને આપણું મન અનુમતિ આપે એટલા ખાતર જ જુદિને તરફવાદથી સમજાવવાના ઉપાયો લેવા પડે છે.

વ્યક્તિત્વની પરાકાષ્ટા :

આપણા વિશ્વજનનો આવિર્ભાવ યજ્ઞનું આદિ કારણ

પુ ૩ ૫ એ ને તે ની મું કિં

અભ્યારનો અનુભવ આપણને મળાવી રહ્યો છે તેમ, અહંતા નથી; કારણકે અહંતા તો આપણા વિશ્વજીવનના પ્રકારનો એક સંજોગ અને એક પરિણામ છે. અનેક જીવોને પોતાનામાં પારણ કરનાર પુરવે પરિમિત શરીર અને મન વચ્ચે પરસ્પર અહંતાનો, અર્થાત્ આત્મરક્ષણવૃત્તિ, પરસ્પર વ્યાવર્તન અને આક્રમણનો, સંબંધ ઉત્પન્ન કર્યો છે તેનું કારણ એ છે કે એ પ્રમાણે અહંતા ઉત્પન્ન થવાને સીધે અન્યોન્યને આશ્રયે ટકી રહેલા વિશ્વના પદાર્થોમાં કેવળ સ્વતંત્ર શારીરિક અને માનસિક અનુભવની શક્યતા ઉભી થાય. પરંતુ અહંતાની એ ભૂમિકામાં સંપૂર્ણ, નિરપેક્ષ, સ્વતંત્રતા કદી પણ મળી શકે નહિ. એ શરીર અને મનના આવી- ભાવનો જાંતે અસ્વીકાર કરે એવી બીજાં ગત ચેતનાનો સ્વીકાર એ જ એ અનન્ય સાધારણ વૃત્તિનું-અતઃપ્રણાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. એ રીતે જ કેવળ સ્વતંત્ર યાને નિરપેક્ષ અનુભવને માનવ પ્રાપ્ત કરી શકે. એવો નિરપેક્ષ અનુભવ થયા પછી આત્મા કેવળ પોતાના ઉપર આધાર રાખતો અર્થાત્ સ્વતંત્ર થાય છે. આપણા દેશમાં જેને સ્વાધીન કહે છે, અર્થાત્ ઇશ્વર કે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર જરા પણ આધાર નહિ રાખનારો એવો તે થાય છે. અર્થાત્ એ સાક્ષાત્કારમાં ઇશ્વર, વ્યક્તિ તથા બીજાં પ્રાણીઓનો ખ્યાલ બાતલ કરવામાં આવે છે, અને એ સર્વ અધ્યતન આભારી બેદો તરીકે લાગી દેવામાં આવે છે. પોતાનામાં રહેલી

સ્વતંત્ર આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રેરણાને સંતોષવા માટે અહંતા પોતે એ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે અને પોતાની અપૂર્ણતા સ્વીકારી પોતાના અસ્તિત્વનો તેમજ તેના સર્વ વિરોધીનો ત્યાગ કરી દે છે. અહંતાને માલુમ પડે છે કે પ્રભુ જોડે, સર્વ પ્રાણીઓ વગેરેની જોડે સંબંધ સ્થાપન કરવા જતાં તેને હમેશાં માયાની, મિથ્યાત્વની અને શૂન્યતાની શિક્ષા અનુભવવી પડે છે. પ્રભુ, વિરાટ વગેરેના ખ્યાલોનો સ્વીકાર કરવાને અહંતા ના પાડે છે, કારણકે તેમનો સ્વીકાર કરવાથી પોતાને તેમના ઉપર આધાર રાખવો પડશે એવો ભય તેને રહે છે. અરે! અહંતા પોતે પોતાનો જ ખ્યાલ મિટાવી દેવા મથે છે, કારણકે પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી પોતાના સિવાયના અન્યનું, વિશ્વનું તથા બીજાં પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવાની તેને ફરજ પડે છે. મનોમય ભૂમિકા જે કાંઈ જાણી શકે છે તે સર્વનો સંપૂર્ણ, નિરપેક્ષ બદ્ધિકાર કરવાથી ભૌદ્ધમતવાદીઓનો નિર્વાણ અથવા તે આત્મવિનાશ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવલાદૈતવાદીઓ બહુમાં આત્માનો લય કરે છે તે પણ, જુદે માર્ગે, એનો એ હેતુ સ્વીકારે છે એ બંને માર્ગોમાં પ્રકૃતિના બંધનોમાંથી સંપૂર્ણ એકદેશીય સ્વતંત્રતાવાળા પુરપટું પ્રતિપાદન આપણને જણાઈ આવે છે

અહંતાની સુકિતની એકદેશીયતા •

ઉપર આપણે જે એકદેશીય શક્તિનું વર્ણન કર્યું તેને

પ્રકૃતિના બંધનોમાથી કમે કમે છૂટવાનો જે નિષેધાત્મક માર્ગ આપણે આગળ જતાવ્યો તેને લીધે ઘણી જ સદાય મળે છે; કારણ કે એ માર્ગે જતાં અહંતાનો વિનાશ અને આપણી અસારની માનસિક પ્રકૃતિનાં બંધનોનો અસ્વીકાર આપોઆપ થાય છે. આપણી માનસિક પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવાનું કારણ તો એ છે કે તે જક પદ્ધતિ અને ઇન્દ્રિયોને વશ છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ જાણે કે કેવળ નામરૂપાત્મક હોય નહિ એ માન્યતા ઉપર તે વર્તે છે. આપણે પોતે બીજા માણસોના આત્મજીવનને જાણતા નથી; પરંતુ પોતાના સ્વાનુભવનિષ્ઠ જીવન ઉપરથી અનુમાન બાધીને અથવા તો તેની જોડે સરખામણી કરીને, કે પછી વાચા, કમ' વગેરે બાદ નિશાનીઓનું અવલોકન કરી આપણા પોતાના અંતરમાં તેમનો આત્મનિષ્ઠ અનુભવના રૂપમાં અનુવાદ કરીને, બીજા માણસોના આત્મજીવનને આડકતરી રીતે જાણી શકીએ છીએ. હવે, જ્યારે આપણે અહંતાથી અને પામિંવ મનનાં બંધનોમાથી છૂટી જઈને આત્માની અનંતતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે પણ મનની જુની ટેવ પ્રમાણે આપણે આખા વિશ્વને નામરૂપાત્મક જોષ્ઠ્યે છીએ. આ નવીન આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે તેમાં તો આત્મા વધારે વાસ્તવિક અને પ્રસક્ષ લાગવાને લીધે જ્યાં પદાર્થોની વસ્તુનિષ્ઠતા અને સ્થૂળ સ્વરૂપો તેમાં લય પામી જાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય

માનવોનું સક્ષમ, સ્વાત્મનિષ્ઠ શ્રવન-જેને આપણું મન આડકતરી રીતે જાણતું હતું તેનો પણ લય ધર્મ જાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારને પડ છે એ બધા તેના વિરાધી, અસહ્ય લાગે છે. આપણું મન શાંત અને ઉદાસીન થયેલું હોવાને લીધે એ નામરૂપાત્મક વચલી સંકિળને જાણવાને પ્રયત્ન જ કરતું નથી; કારણ કે આત્માની આધ્યાત્મિકતા અને જગતની ભૌતિકતા વચ્ચે રહેલા અંતરને સાધી લેતું એ જ તે સંકિળના યાનનો હેતુ હોય છે. પરંતુ આપણો આત્મા તો જ્ઞાનદૂષ્ટ, અનત અપૌરુષેયત્વમાં સંતોષ માનીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની કે પ્રાણીની જરા પણ પરવા કરતો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો આપણને જે દર્શાવે છે તથા આપણું મન તેમના સંસ્કાર સ્વીકારી જે વિચાર કરે છે અને જાણે છે, અને પરિણામે આપણને જે અપૂર્ણ અને ક્ષણિક જ્ઞાનનું આશય છે તે જાણે આપણને અવારતવિક અને નકામું લાગે છે. પ્રજ્ઞા પોતે અદૈત એટલા તરીકે, અસ્તિત્વની વચલી ભૂમિકાઓમાં રહીને એ સર્વ પદાર્થોનો ઉપભોગ કરે છે તેની સાથે આપણે અદૈત કરી શકતા નથી અને એવી સ્થિતિ મેળવવાની પણ આપણને પરવા રહેતી નથી. વળી, પ્રજ્ઞાને એ વચલી ભૂમિકાના પદાર્થોમાં પોતાના અસ્તિત્વનું અને જ્ઞાનનું જે અપૂર્વ મુલ્ય દેખાય છે, તથા જેને પરિણામે વિરાટ શ્રવન તેને સૌંદર્યપૂર્ણ, અને દેહાવી રાખવા યોગ્ય લાગે છે તે

મેળવવાને પણ આપણે પરવા કરતા નથી. અર્થાત્ આપણે વિશ્વજીવનમાં બાપી રહેલો પ્રભુનો દિવ્ય આનંદ મેળવી શકતા નથી. ઉલટું આપણને એમ થાય છે કે સનાતન પ્રભુએ પોતાના શુદ્ધ અસ્તિત્વમાં રચીને, માને પદાર્થની જડતાને, સ્વીકારીને પોતાની અધોગતિ કરી છે; અથવા તો મિથ્યા નામ અને અસ્ય ય રૂપેની કલ્પના કરીને પોતાના અસ્તિત્વના અંતિમ સત્યને તેણે છુટું બનાવી દીધું છે. વિશ્વજીવનમાં રહેતો દિવ્ય આનંદ કદાપિ આપણે જાણી શકીએ છીએ તોપણ કેવળ વિરક્ત અને હિદાસીન રીતે જ, અર્થાત્ જાતે તેમાં જાગ લીધા સિવાય કે તેને પ્રાપ્ત કર્યો સિવાય જ. કદાચ આપણે એ વિરાટ આનંદમાં જાગ લઈએ છીએ તોપણ વિરાટથી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં વ્યક્તિગત, અતડો ને એકલવાયો આનંદ મેળવવાની રાહ જોતા આપણે શારીરિક જીવન દો ત્યાં મુઢી જ આ નિમ્ન ભૂમિકામાં ફરજિયાત રહેવાનું સ્વીકારીએ છીએ.

વિરાટની વાસ્તવિકતા :

પરંતુ આપણા ચોગ્રાન્નાસ દરમ્યાન, અથવા તો, જ્ઞાત્યાનો સાક્ષાત્કાર કરીને પછી, મુક્ત જ્ઞાત્યા જીવન પ્રત્યે પુનઃ ફરવાને લીધે આપણી ચેતનામાં પુરષ સ્વતંત્ર રહીને પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરે, અને તેને પરિણામે આપણે બીજા માણસોનાં અને પ્રાણીઓનાં કેવળ સ્થૂલ શરીરો અને આદિ-

ધારીને જ નહિ પરંતુ તેમના આંતરજીવનને, મનને તથા તેમના જીવાત્માને સુદા ધૂટથી જાણી શકીએ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના જીવનની અછરી સપાટી ઉપર તેમને પોતાને જેનું જ્ઞાન નથી એવા તેમના અંતરાત્માને પણ જાણીએ તો પછી આપણને તેમનામાં રહેલા ખરેખરા સત્ત્વ-આપણા આત્માના પણ આત્માનું—જ્ઞાન સુધી શકાય, અને નહીં કે કેવળ અસત્ય નામ અને રૂપોનું. ત્યારપછી આપણને એ સધળા સનાતન આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપ જ લાગે છે. આપણા મનને એ બધી કેવળ નજીવી નિરર્થકતા અથવા તો અસત્યની માયાબળ લાગતી નથી. અસત્ય, પાર્થિવ જીવનની પહેલાના જેવી જુદી કિંમત આપણે હવે આંકતા નથી જ, પરંતુ દિવ્ય પુરુષમાં તેની અસલ, સત્ય કિંમત આપણને માલુમ પડે છે. સૂક્ષ્મ, પાર્થિવ જીવનને આપણે વિશ્વમાં આપણો આવિર્ભાવ કરવાના એકમાત્ર સાધન તરીકે નહિ, પરંતુ માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જીવનના એક ગૌણ ભાગ તરીકે જ ગણીએ છીએ. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવનને ગૌણ ગણવાથી એની કિંમત ઘટવાને બદલે ઉત્તરી વધે છે । આપણું સૂક્ષ્મ જીવન, પ્રાણ અને આપણો સ્વભાવ એ સધળું પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એક ભૂમિકાનો જ સંબંધ દર્શાવે છે અને એ સર્વનો ખરો હેતુ તેમનાથી જે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર તેઓ આધાર રાખે તેમને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણને માલુમ પડે છે. એ ઉચ્ચ

ભૂમિકાઓ જોડે મંત્રબંધ હોવાને લીધે જ એ સાધારણ મંત્રબંધ સાચાંક બને છે, તથા તેમની જોડે શુદ્ધિપૂર્વક અદ્વૈત કરીને આપણી માનસિક ભૂમિકા તેમનો હેતુ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે તો મર્વ વિરોધો દૂર મધ માનસિક ભૂમિકા કૃત્રિમ થાય. આપું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી આપણું જીવન કુંઠિત થવાને બદલે ઉચ્છૃંક સાચાંક બને છે.

આધ્યાત્મિક એકદેશીયતાનો ત્યાગ :

ઉપર જે વિશાળ જ્ઞાન અને મુક્તિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે તેનાથી આપણું આપું અસ્તિત્વ ઉપર મુક્ત થઈને અંતિ કૃતકૃત બને છે. આપણને ત્યારે તે જ્ઞાન અને મુક્તિ મળે છે, ત્યારે ધ્રુવર, આત્મા અને વિશ્વ-વિરાટ એ ત્રણ વચ્ચે આપણું જીવન શ્યા માટે ગતિ કરી રહેલું છે તે સ્પષ્ટભય છે. ત્યારપછી આપણને એ ત્રણે એક બીજાથી અલગ, અથવા પરસ્પર વિરોધી, અને અસંવાદી નથી એવો અનુભવ થાય છે. વળી, તે સંઘર્ષો અજ્ઞાનના જ કાર્ય દોષ શુદ્ધ અપોરોધેય અદ્વૈતમાં તેઓ લય પામી જવાનાં છે એવું આપણને લાગણું નથી. આપણા પોતાના આત્મ-સાક્ષાત્કારને માટે એ ત્રણે પ્રકારો અગત્યના લાગે છે: અને મોક્ષ થવા પછી તેમની અગત્ય દૂર થતી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા પછી જ તેમની ખરેખરી કિંમત પીછાની સકાય છે. એવો મોક્ષ થવા પછી અન્ય

જીવો સાથેના આપણા સંબંધને લીધે વિશ્વનો જે અનુભવ થતો હોય તે સર્વેને ટાળીને યાને દૂર કરીને, આપણા પોતાના અસ્તિત્વનો છૂટે અનુભવ આપણને થતો નથી. આપણી નવી ચેતનામાં સર્વેનો આપણામાં અને આપણો તેમનામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ અને આપણે હવે પોતપોતાનું અન્યોન્ય વ્યાવર્તક, નિરાશ્રુ દિત અથવા તો નિમ્નનું ઉચ્ચંધન કરવા મથનાર, એક બીજાના વિરોધી હોય એવું આપણને લાગતું નથી. તે સર્વે સનાતન હોય તેમાંના પ્રત્યેકમાં રહેલો આત્મા સર્વને પોતાનામાં આનંદથી સમાવી દધને પોતાના એ અદ્વૈતમાં રહેલા સત્યને વ્યવહારમાં યાને સંસારમાં, જુદી જુદી રીતે પ્રગટ તથા અસરકારક કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આપણા વ્યક્તિત્વનું 'ખરેખર' રહસ્ય એકબીજાનો પરસ્પર અસ્વીકાર, અર્થાત્ અતડાપણાથી અન્યોન્યનો બદ્ધિધાર, કરવામાં નહિ પરંતુ એક બીજાનો પરસ્પર સમાવેશ કરવામાં, અર્થાત્ સર્વેને પોતાનામાં સમાવવામાં, આવી રહેલું છે. પ્રેમ આપણા અસ્તિત્વનો ઉચ્ચતર નિયમ છે, નહિ કે સ્વતંત્ર આત્મસિદ્ધિ.

સુકિતનાં ત્રણ પગલાં :

આપણા અસ્તિત્વનું 'ખરેખર' મૂળ જે પુરૂષ, તે હમેશાં પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર હોય તેનો માલિક છે. એટલે આપણને

પુરુષ અને તેની મુક્તિ

પણ પ્રકૃતિના ઉપર પ્રભુત્વ માને સ્વામીત્વ સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા થાય છે તે તદ્દન યથાર્થ છે. આપણામાં અદંતા-પ્રધાન પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અદંતાથી પર થવાની જે ક્રિયા થાય છે તેની ઉપયોગિતા પુરુષની એ સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા પૂરતી જ છે. પરંતુ અદંતાની ખરેખરી પૂર્ણતા તેના અસ્તિત્વના સ્વતંત્ર અને અનડા અસ્તિત્વને નિરપેક્ષપણે સ્વીકારવામાં નહિ, પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે દિવ્ય, ઉચ્ચતમ સંબંધ સ્થાપન કરવામાં મમાયતી છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના દિવ્ય સંબંધની ભૂમિકામાં પુરુષ પ્રકૃતિથી પર હોય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિનો સ્વામી પણ હોય છે, ત્યાં આપણા વ્યક્તિત્વની સાર્યકતા હોય છે તેની સાથે જ વિશ્વ સાથે અને બીજાં માનવો સાથે આપણા સંબંધની સાર્યકતા પણ હોય છે. આપણને હવે સ્પષ્ટ જણાશે કે જગત પ્રત્યે બેપરવા રહી સંસારથી દૂર આવેલા કોઈ સ્વર્ગમાં આપણે અંગત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એ કોઈ આપણો ઉદ્દેશ નથી, કારણકે આપણે અઘાનમાં જેમને ભુલ્યાં મ-ત્રીએ છીએ તે મર્વ પ્રાણીઓનો મોક્ષ અને તેમની કેતકૃત્યતામાં પણ આપણો પોતાનો દિવ્ય સ્વાર્થ રહેલો છે. એ પ્રમાણે આપણે ન વર્તી શકીએ તો સર્વ પ્રાણીઓ સાથે આપણા અદૈતનો કશે જ અર્થ નથી. સંસારમાં રહેલી અદંતાપ્રધાન જીવનની અનેક લાલચોમાંથી બચી જવું એ આત્મવિશ્વનું પ્રથમ પગલું છે; સ્વર્ગનાં દિવ્ય સુખો મોતવવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો એ બીજું

પગલું ગણી શકાય; અને સંસારનો ત્યાગ કરી અપૌરુષેય ચૈતન્યની આનંદસમાધિમાં મગ્ન રહેવાની લાલચનો ત્યાગ કરવો એ ત્રીજું અને છેલ્લું પગલું છે. એ લાલચનો પણ સંપૂર્ણ ત્યાગ એ છેલ્લો અને મહાનમાં મહાન વિશ્વ છે. ત્યારપછી આપણે વ્યક્તિત્વની એકદેશીયતામાંથી છૂટીને સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા, યાને મુક્તિ, મેળવી ગણાય.

મુક્ત આત્માની સ્થિતિ એટલે નિત્યમુક્ત પુરુષ-ચૈતનાની પ્રાપ્તિ. તેની ચૈતનામાં પરાત્પરનો તથા સર્વગ્રાહી અદ્વૈતનો સમાવેશ થાય છે. તેના આત્મગદનમાં આત્માના પ્રકારોનો બહિષ્કાર હોતો નથી, કારણકે પ્રભુમાં અને તેની દેવી પ્રકૃતિમાં તે સર્વેનું અદ્વૈત સાધે છે અને સર્વેને સંવાદી બનાવે છે. પોતે અને ફક્ત ભગવાન એ બેના મિલનની મસ્તીની, જેમાંથી અન્ય સર્વેને બાતલ કરવામાં આવે છે એવી—અનુભૂતિ, મુક્ત આત્માને મન, પ્રભુના દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદમાં સર્વ પ્રાણીઓનો પણ સમાવેશ કરવાની પ્રારબ્ધ અનુભૂતિ છે. મુક્ત અને સિદ્ધ આત્મમાં સ્વયં ભગવાન અને અન્ય ભક્તોના એકનો આનંદ વ્યાપી રહે છે. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે બીજાં દુખી અને દીન બંધુઓનાં દુખો પ્રત્યે કેવળ હૃદયસીનતાની લાગણી ધારણ કરવી સિદ્ધને માટે શક્ય નથી. કારણકે તે દુખી અને અચાની મનુષ્યોમાં પણ મુક્ત જોતો તે તેનો પોતાનો

પુ ૩ ૫ અ ને તે ની મુ ક્તિ

જ આત્મા વ્યાપી રહેલો દેખાય છે. તે પોતે દુઃખ અને અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થયેલો હોય સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વને તે મુક્તિ પ્રત્યે મેરે છે.

મુક્ત આત્માની સ્થિતિ :

વળી, પોતાની જાત અને અન્ય માનવો તથા જગત વચ્ચે અજ્ઞાનમય, અર્થાત્ ઇશ્વરને જાતલ સખીને સ્થાપન થયેલો, સંબંધ મુક્ત આત્મામાં તો ઉલટો વધારે અસંભવિત હોય છે. અને તેથી કરીને તે કોઈપણ પાર્થિવ સંબંધમાં મા તો ઉચ્ચ, પરાપકારવૃત્તિવાળા માનુષી સંબંધોમાં પણ, તે પરિમિત થઈ શકતો નથી. તે આત્માની ક્રિયાની અને તેની આધ્યાત્મિક સ્થિતિની પરાકાષ્ઠા બીજાઓને માટે પોતાની જાતને અર્પણ કરી દેવામાં અને પોતાની જાતનો ભોગ વ્યાપી દેવામાં નહિ, પરંતુ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ, મુક્તિ અને દિવ્ય જ્ઞાન-જ્ઞી પ્રાપ્તિ કરી પોતાની જાતને કૃતકૃલ, અર્થાત્ સાર્થક કરવામાં સમાવશી છે, અને પોતાની એ સિદ્ધિમાં, અને એ સિદ્ધિ વડે, અન્ય માનવો પણ પૂર્ણતા અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. કારણકે ઇશ્વરમાં જ, અને ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાથી જ, માનવ જીવનના સર્વ કલ-હોનો અંત આવી શકે, અને તેથી માનવો પ્રજુ-પ્રત્યે ઉત્થાન કરે એ આખી જાતિને મદદ કરવાનો સૌથી વધારે અમરકારક ઉપાય છે એમ એ તે જણાવ છે. બીજી બધી

ક્રિયાઓ અને સાક્ષાત્કારો આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં કેટલેક અંશે ઉપયોગી તથા મદદગાર હોય છે. ખરેખર પરંતુ અંતે તો એ બધી ગલીકુચીઓ અને પગથીઓ વાટે આપણે સમગ્ર જ્ઞાનના સરિયામ રાજમાર્ગ ઉપર નીકળી પડવું જોઈએ, કે જોઈકરીને એ સર્વ માર્ગોના અંતિમ લક્ષ્યરૂપ હૃદયરત્ન સુકત અત્મા પ્રાપ્ત કરી શકે, અને સર્વથી પર થઈ જઈ સર્વનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી પ્રભુનું વ્યક્ત સ્વરૂપ થઈ સર્વના આવિર્ભાવ માટે પૂર્ણતાનું ચિહ્ન અને સિદ્ધિદાયક ચક્રિત થઈ રહે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અસ્તિત્વની ભૂમિકાઓ.

વર્તમાન ભૂમિકાથી પર ભૂમિકાઓ :

આપણા ઉત્તમોત્તમ, દિવ્ય, સ્વરૂપ સાથે અદૃત કરીને પ્રકૃતિના જ્ઞાતા, ધ્રુવર અને સ્વતંત્ર બોક્તા તરીકે જો આપણામાં રહેલા પુરુષે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો એટલું તો નક્કી જ છે કે આપણા અસ્તિત્વની વર્તમાન ભૂમિકામાં રહીને તે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી; કારણકે આપણુ અસ્તિત્વની વર્તમાન, સ્થૂલ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિનું સામાન્ય સંપૂર્ણ રીતે જામેલું છે, અર્થાત્ આપણામાં રહેલો દિવ્ય પુરુષ, પ્રકૃતિની અસંખ્ય ક્રિયાઓમાં, તેના સ્થૂલતાના દબાવામાં સંપૂર્ણપણે દંકાઈ જાય છે અને સ્થૂલ પદાર્થની જડતામાંથી ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કૃષ્ટિના મર્ગમાં વ્યક્તિનો આત્મા શારીરિક અને માનસિક કરણોના કાર્યોમાં ગુંથવાઈ જઈ પોતાની દિવ્ય સ્વતંત્રતા અનુભવી

શકેનો નથી. માનવ " હું સ્વતંત્ર છું તથા પ્રકૃતિનો સ્વામી છું " એવું જે કહે છે તેમા પણ તેનું મન પ્રકૃતિને સૂક્ષ્મ રીતે વશ હોય છે. વ્યક્તિયત્વ, જે ગુણગ્રામીની સુંસરી પ્રાથમિક અને જડ વસ્તુઓ જેવી નથી હોતી. પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ અને ધાતુમાહોય છે તેના કરતા તે આછી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરુષની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યની શક્યતા સમીપ હોય છે. તેપણ તે ખરી સ્વતંત્રતા અને ખરે સ્વામીત્વ તે નથી જ. એટલા જ કારણસર આગમાં પ્રકરણોમા ચૈતન્યની તથા મનોમય પ્રાણીની જુદી જુદી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો આપણે ઉદ્દેશ્ય કયો છે. જે તે ભૂમિકાઓ ન હોત તે દેહધારી પ્રાણીઓ આ પૃથ્વી ઉપર જીવી પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ એ ભૂમિકાની ગેરહાજરીમાં તે ખીજી દુનિ-આમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવા માટે માનવે વાટ જોઈ પડત, અથવા તે તે ભોક્ષમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે જાતને સાધક કરવાના પ્રયત્નમાં જ આ દુનિઆનું માનુષી જીવન ગાળવું પડત, અને એ સુક્ષ્મની અનુભૂતિ હમણાં જક પારિવર્તામાં પ્રવેશ માનવદેહના કરતાં જુદા જ દેહમાં, કોઈ આધ્યાત્મિક તત્ત્વના બનેલા દેહમાં જ, તે અનુભવી શકત.

પ્રચલિત યોગ્યોગમાં ચૈતન્યની જે ભૂમિકાઓ જ સ્વીકારાય છે : ૧. આધ્યાત્મિક, ૨. જડતાપ્રધાન માનસિક, એ જે ભૂમિકાઓ વચ્ચે શુદ્ધ વિવેકશક્તિ આવી રહેલી હોઈ એ બંનેના પ્રત્યે તે વિવેકશક્તિ દષ્ટિ નાખી રહ્યું જન્મતના મિથ્યા

અ રિત ત્વ ની ભૂ મિ કા ઓ

દેખાવોનો ત્યાગ કરીને જગતાગ્રધાન મનની ભૂમિકાથી પર
 થઇ આધ્યાત્મિક ચેતનાની વાસ્તવિકતાને અનુભવે છે.
 સારબાદ વ્યક્તિમાં રહેલો પુરૂષ પોતાની તપઃચક્રિતથી એ
 જ્ઞાનમય સ્થિતિ જોડે એકતા કરી નિમ્ન ભૂમિકાનો ત્યાગ કરી
 'જીર્ણ', અર્થાત્ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા
 તેમાં સ્થિર થઇ મન તથા સગીરનો ત્યાગ કરી પ્રાણને પણ
 છોડી દઇ પગતપર પુરૂષ જોડે એકતા કરી વ્યક્તિત્વના બંધ-
 નમાંથી મુક્ત થાય છે. પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વનું સંપૂર્ણ
 સત્ત્વ એ ભૂમિકામાં સમાવણું નથી એવું તે પુરૂષ જાણે છે;
 એટલું જ નહિ પણ અસ્તિત્વ ધણું અટપટું હોઇ તેમાં
 ચેતનાની અનેક ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે એવું પણ
 જાણવા છતાં તે પુરૂષ તેમની હિપેક્ષા કરે છે, અથવા તે
 તેમના હિપર ધ્યાન આપતો નથી; કારણકે હિપર જે જાતનો
 મોક્ષ વર્ણવ્યો છે તેને માટે એમની જરૂર પડતી નથી.
 હજારું એ ભૂમિકાઓ તો એવા પ્રકારના મોક્ષના માર્ગમાં
 નકતર રૂપ ઘર્ષ પડે છે. કારણકે તેમને પ્રાપ્ત કરવાથી
 'સાધકને જીવનના, આકર્ષક આધ્યાત્મિક અનુભવો, મુક્ત
 ઉપજોગો, સિદ્ધિની શક્તિઓ, દુઃખમાં રચૂત જગતની
 પાછળ એક નવું જ જગત દેખાવા મળે છે; અને તે
 જગતની પાછળ જવાથી એક, અનંત પ્રજ્ઞામાં લય પામવાના
 પ્રયત્નો મન ચલિત થાય છે, ધ્યયપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગમાં
 અસંખ્ય ગંધીકુંઘીઓની ભુલભુલામણીમાં તે ગુચવાઇ પડે છે.

પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ: પૂર્ણયોગમાં સર્વ ભૂમિ-
કાઓનો સ્વીકાર :

પરંતુ પૂર્ણયોગમાં તો આપણે વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર
કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ વિરાટનું જીવન ધ્વજ-
સ્વરૂપ છે તથા ધ્વજરત્ના સર્વવ્યાપીપણાથી વિશ્વ વ્યાપ્ત છે,
એવું પણ આપણે સ્વીકારીએ છીએ. એટલે ઉપર જણાવેલા
અનુભવોથી આપણે ભયભીત થવાનું નથી. આપણા
માર્ગમાં ગમે તેવા મહાન અંતરયોગ આવી રહેલા હોય
તોપણ આપણે તો તેમની સામે થઈ તેમને જીત્યેજ ધૂટકો
છે. વિશ્વજીવન અને આપણું જીવન જો એટલા બધા
જટિલ હોય તો આત્મજ્ઞાન તથા પુરુષ અને પ્રકૃતિના
સંબંધનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણે તે વિવિધતાને
જાણવી અને સ્વીકારવી પણ જોઈએ. અસ્તિત્વની ઘણી
ભૂમિકાઓ હોય તો જો પ્રમાણે આપણાં મન, પ્રાણ અને
શરીરને આપણે આધ્યાત્મિક રીતે પમાડવાની ઇચ્છા
રાખીએ છીએ, તે પ્રમાણે પ્રભુને ખાતર આપણે તે સર્વને
પણ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

ગૂઢ આધ્યાત્મિક વિદ્યા :

પ્રાચીન સમયમાં, સર્વ દેશમાં અસ્તિત્વના તળીએ ધૂપાર્ધ
રહેલાં સત્યોની શોધ કરી તેમનું જ્ઞાન મેળવવું તે જ ખરું

જ્ઞાન ગણાવું. યુરોપમાં એને “ઝોઝ્લીઝમ” માને
 “આધ્યાત્મવિદ્યા” કહે છે. આપણા દેશમાં એ વિદ્યાને
 માટે ખાસ નામ મુકરર કરવામાં આવ્યું નથી, કારણકે
 આપણને એ બધી વસ્તુઓ યુરોપીયન માન્યતાને લાગે છે
 તેટલી ગંદન કે અસાધારણ લાગતી જ નથી. એ બધા
 અનુભવો આપણને તો વધારે નજીકના લાગે છે અને એમની
 અને આપણી સામાન્ય પાર્થિવ ચેતના વચ્ચે રહેલો પડેલો
 ધણો જ પાતળો છે. હિંદુસ્તાન, ઇસ્લામ, ખ્રીસ્તીઆ, ચીન,
 ખ્રીસ્ત અને હિંદુ સોમના દેશમાં જુદી જુદી યોગપદ્ધતિઓના
 વિભાગ તરીકે તેમને સ્વીકારવામાં આવેલા જણાય છે.
 યોગસાધનાના અને એ બીજા ભૂમિકાઓના અનુભવો
 પ્રાચીન કાળમાં ઘણા પ્રચલિત હતા, પણ આજકાલના
 સોમને તે વિચારો, કેવળ વહેમ અને અગમ્યતાભરેલા દેખાય
 છે, અને તે છતાં એ વિચારોની અસર આપણી જાગૃત
 અવસ્થાના નેટલી જ બ્યવહાર, પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક હોય
 છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે ભૂમિકાઓના અનુભવો અને
 જનાવો આપણી જાગૃત અવસ્થા નેટલા જ શુદ્ધિમાર્ગ
 નિયમોને આધીન છે. અમારો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક વિદ્યા ॥
 ગંદન અને વિચારણ પ્રદેશમાં ઉતરવાનો નથી, તોપણ એ
 શાસ્ત્રની વિચારણ રૂપરેખા અને સામાન્ય સિદ્ધાંતો આપવાની
 અહીં જરૂર પડે છે, કારણકે તેના વિના જ્ઞાનયોગ પૂર્ણ
 થયો ગણાય નહિ. આધ્યાત્મવિદ્યાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો

અભ્યાસ કરતા જણાઈ આવે છે કે તેઓમાં જે ધટનાઓની નેધિ હેવામાં આવે છે તે તો એકની એક જ હોય છે. પરંતુ તેમની તાત્વિક અને વ્યવહાર વ્યવસ્થામાં ધણી બિન્નતા જોવામાં આવે છે, અને તે આવા વિચારો ને મુશ્કેલીભર્યા વિષયને માટે કેવળ સ્વાભાવિક છે.

આસ્તિત્વની સાત ભૂમિકાઓ :

કોઈક પદ્ધતિમાં કેટલીક જાળતોને સર્વત્ર હોડી જ હેવામાં આવી છે, જ્યારે ખીજામાં તેને ધણું જ મહત્વ આપી સૌથી અગત્યની ગણવામાં આવે છે, કોઈકમાં એકના ઉપર અતિશય બાર, જ્યારે બીજામાં તેને ગોણુ મણી તેના જ પર ઝોઝો બાર મુકાયે જોવામાં આવે છે. વળી, કોઈક પદ્ધતિમાં જે અનુભવોને ગોણુ ગણવામાં આવ્યા છે તેમને ખીજી પદ્ધતિઓમાં કેવળ સ્વતંત્ર ગણીને અતિમ ખ્યેય તરીકે વર્ણવેલા છે. ઉપનિષદોમાં જેની રૂપરેખા મળી આવે છે એવી વેદ અને વેદાંતની આધ્યાત્મિક વિદ્યાની પદ્ધતિને અહિં અનુસરવામાં આવશે, કારણકે તે પદ્ધતિ સરસમાં સરસ છતાં પણ સૌથી વધારે દાર્શનિક હોઈ આપણા મોક્ષનો અંતિમ આદર્શ લક્ષમાં લઈને તેમાં ઉપયોગી યાવ એ હેતુથી જ ધરાવેલી જણાય છે. તે પદ્ધતિઓમાં આપણા જીવનની મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય એ ત્રણ સામાન્ય ભૂમિકાઓનો, સર્વ, ચિત્ત અને આનંદની ત્રણ દિવ્ય,

આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો, તથા તે જન્મેની વચ્ચે આવી રહેલી સંકિળ જેવી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે જોતાં જીવનની વ્યવસ્થામાં ચેતનાની સાત ચઢતી ઉતરતી ભૂમિકાઓ આવી રહેલી આપણને જણાય છે. કોઈ સ્થળે પાંચ ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો પશ્ચ જોવામાં આવે છે, કારણકે આપણે પહેલી પાંચ સુધી જ પહોંચી શકીએ છીએ (બીજી બે અપ્રાપ્ય ગણાય છે); અને એમના દ્વારા જ આપણે પૂર્ણતા પ્રત્યે ગતિ કરી શકીએ એ પણ સ્પષ્ટ છે.

ભૂમિકા એટલે શું ? અને વિશ્વજીવન શું છે ?

પરંતુ આમળ જતાં પહેલાં ચેતન્યની " ભૂમિકા " એટલે શું તે જાણવું જોઈએ. " ભૂમિકા " એટલે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના ચોક્કસ સંબંધ ઉપર આધાર રાખનાર અસ્તિત્વની સામાન્ય સ્થિતિ, અથવા તો સમતુલ્ય. વિરાટ અસ્તિત્વે પોતાની અંદર રહેલી સનાતન શક્યતા, અથવા તો સનાતન સત્ તથા આવિર્ભાવ પ્રાપ્તિની પોતાની શક્તિઓ વચ્ચે જે સંબંધ ઉપસ્થિત થઈ હોય, વાને જે સમતોલપર્ણ સ્થાપન કયું હોય, તેને જ આપણે " દુનિયા " અથવા તો " વિશ્વ " કહીએ છીએ. તે વિરાટ-સત્ જ્યારે પોતાના આવિર્ભાવને અનુભવે છે, અથવા તો તેની સાથે સંબંધમાં હોય છે, ત્યારે આપણે તેને પુરૂષ કહીએ છીએ. વ્યક્તિમાં

તે જીવાત્મા અને વિશ્વમાં વિરાટ, યાને વિશ્વપુરુષ, કહેવાય છે. વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામવાનાં તત્ત્વો અને શક્તિઓને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ, પરંતુ સત્ અથવા અસ્તિત્વ, ચિત્ શક્તિ અને આનંદ, અર્થાત્ અસ્તિત્વનો આનંદ, એ ત્રણ અસ્તિત્વનાં ખરેખરાં મૂળતત્ત્વો. ■ અને તેથી કરીને વિશ્વનું ખરેખરું તત્ત્વ, યાને રહસ્ય, આ ત્રણ તત્ત્વો જોડે કેવા પ્રકારનો સંબંધ બાંધવાની અને એ ત્રણેને કેવા સ્વરૂપે આપવાની સઘા પ્રકૃતિને મળે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. અસ્તિત્વ તો પોતાનો આવિર્ભાવ કરવાની વસ્તુથી જ બરપૂર છે : સત્ પોતે જ આવિર્ભાવનું ઉપાદાન કારણ છે, અને હોવાનું જ જોઈએ. શક્તિને જે પદાર્થ જોડે કામ પડવાનું છે તે પદાર્થના રૂપમાં અસ્તિત્વ હોવાનું જોઈએ, વળી, શક્તિ પશ્ચ એ પદાર્થ જોડે સંરક્ષણાથી કામ કરે તેથી, અને ગમે તે હેતુ સિદ્ધ કરી શકે તેથી હોવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આપણે આ શક્તિને, યાને બળને, પ્રકૃતિ કહીએ છીએ. વળી, સર્વ અસ્તિત્વમાં દંઠાઈ રહેલ ચૈતન્ય દ્વારા, તથા સર્વમાં બાપી રહેલી શક્તિ તથા તેના કાર્યો દ્વારા, આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનો મૂળ હેતુ બરાબર જાણવાનો જોઈએ : તે ઉદ્દેશ અંતરમાં આત્માની, અને વિશ્વમાં સર્વત્ર આનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે. અર્થાત્ વિશ્વજીવનના સર્વ સંજોગો અને સર્વ હેતુઓ ઉપર ■ જીવેતો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અસ્તિત્વની શક્તિનો તથા તેના સચેતન આનંદનો સર્વ

દિશાઓમાં વિશ્વાસ કરનારે જીવન તે જ વિશ્વજીવન. અર્થાત્ વિશ્વમાં એ પ્રકારો દંઠાપણા હોય તેમને પ્રગટ કરવા અને આવરણમાં હોય તો તેમની ઉત્ક્રાંતિ કરવી એ જ વિશ્વજીવન છે.

ઉત્ક્રાંતિની દિશા :

આપણે આત્મા પાર્થિવ જગતમાં આવિર્ભાવ પામ્યો છે, અને તે સ્થૂલ જગતને જ પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે. એ પાર્થિવ જગતમાં પોતાનામાં રહેલી શક્યતાઓને સિદ્ધ કરવી એ જ માનવને માટે મોટામાં મોટો પ્રયત્ન છે. પોતાના અસ્તિત્વને બૂધી જનાર એવી ચિન્મય શક્તિમાં અને તેનું છૂટા છૂટા અનંત વિભાગોમાં, જુદાં જુદાં રૂપોમાં અસ્તિત્વના આનંદનું તિરોધાન થવું તેનું નામ પદાર્થ અથવા દ્રવ્ય. એટલે પાર્થિવ જગતનો મૂળ સિદ્ધાંત અને તેના સર્વ પ્રયત્નોનો અંતિમ ઉદ્દેશ તે આચ્છાદિત થયેલા આનંદ તત્ત્વની ઉત્ક્રાંતિ અને અવિકસિતનો વિશ્વાસ કરવાનો જ હોવો જોઈએ. શરૂઆતમાં તો પાર્થિવ જગતમાં સર્વ પદાર્થો જડ, યાને સ્થૂલ પ્રાકૃતિક, જોડોની વેગપૂર્વક કાર્ય કરનારી અચેતન નિદ્રામાં પડેલા જણાય છે. તેથી કરીને, અચેતન રિયલિટીમાંથી યાને પદાર્થની ગાદ નિદ્રામાંથી, ચેતનાને જાગૃત કરવી એજ પાર્થિવ આવિર્ભાવનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. અને એ પાર્થિવ જીવનમાં વ્યક્ત થતા

આવિર્ભાવની પરાધાષ્ટા તો ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ ગણાય કે ત્યારે પદાર્થની જડતાનો પડદો દૂર થઈ જઈ આવિર્ભાવમાં અચાનકી આઝાદિત થયલા આત્માને ચિન્મય સંવત્નો સાક્ષાત્કાર થાય. અર્થાત્ કે પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામતા અચાનકી છવાયલા આત્માની દષ્ટિ આગળથી પદાર્થની જડતાનો પડદો દૂર થઈ જઈ તેને ચૈતન્યમય સંવત્નો સાક્ષાત્કાર થાય. આગળ આપણે પ્રકૃતિમાં જન્મીયલા આત્મા વિષે કહ્યું છે તેવો આત્મા માનવ પોતે જ છે. એટલે આગળ 'વર્ણુ'વેલી શાનપૂર્ણ મુક્તિ તથા આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ એ તેનો ઉચ્ચતમ, અંતિમ ઉદ્દેશ તથા પૂર્ણતાને માટે અગત્યની શરત હોવાં જોઈએ.

ઉત્ક્રાંતિમાં નડતી શરીર પ્રાણની મુશ્કેલીઓ :

જે ઉદ્દેશ ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે, તેને સિદ્ધ કરવામાં પાર્થિવ માને સ્થૂલ જગતનાં બંધનો વિરોધી હોય તેવું જણાય છે; અને છતાં સ્થૂલ દેહમાં જન્મેલા માનસિક સંવત્નો એ અંતિમ અને અનિવાર્ય ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ મુશ્કેલી તો એ નડે છે કે અસ્તિત્વનો મૌલિક પાથો જડ તત્વ છે-પદાર્થ-મય છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વ પદાર્થત્વને પામ્યું છે, ધન્વિય-ગાયર બન્યું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના પોતાના ચૈતન્યને પણ તે સ્થૂલ પદાર્થરૂપ વિખૂટું લાગે છે; કારણ કે વ્યક્તિત્વ સ્થૂલ શરીર બીજાં બધાં માણસોના કરતાં જુદું હોઈ અમુક

ક્રિયાઓરૂપી અભ્યાસને, અર્થાત્ અચેતન, જડ પ્રકૃતિના કેટલાક કહેવાતા નિયમોને, તે વચ્ચે હોય છે. માણસમાં જે જીવનશક્તિ અથવા પ્રાણુર્મય છે તે પણ પદાર્થમાં કાર્ય કરી રહેતી પ્રકૃતિનું, યાને કુદરતનું જાગ છે; અને તે જડતામાંથી ક્રમેક્રમે જન્મીત થઈને જીવનને પ્રાપ્ત થયેલું હોઈ પોતાના સ્વરૂપથી પરિમિત, હમેશાં શરીરના ઉપર આધાર રાખનારું, પરાશ્રયી, બીજાં પ્રાણીઓથી તથા સમગ્ર જીવનથી શરોર, રૂપ વગેરેને લીધે વિખૂટું પડેલું, અને વિકાસ, સ્થિરતા તથા આત્મસિદ્ધિમાં જડ પ્રકૃતિના કાયદાઓ અને શારીરિક જીવનની પરિમિતતાથી ડગલે ડગલે બેડાંગતું જણાય છે.

મનની ચુસ્કેલીઓ :

જેવું પ્રાણુશક્તિનું છે તેવું જ માણસના માનસિક ચેતન્યનું પણ છે. તેવું માનસિક ચેતન્ય પણ શરીરને તથા વ્યક્તિત્વપ્રધાન જીવનને આધીન હોય છે. તેથી કરીને તેની શક્તિઓ અને ક્રિયાઓ પરિમિત હોઈ તે અતિ કુદ શક્તિવાળી શારીરિક ઇન્દ્રિયોને અને થોડીપણી પ્રાણુશક્તિને વચ્ચે વર્તે છે. વળી, તે માનસિક સૂક્ષ્મ જીવન પણ વિશદ મન અને બીજાં મનોમય પ્રાણીઓનાં આંતરજીવનથી અતડું રહે છે; ઠારણુકે બીજાઓના માનસિક આંતરવ્યાપારો માનવના સ્થૂલ મનને તો એક

બંધ કરેલા પુસ્તકનાં જેવાં જ હોય છે, અને તેમનાં વિષેનું જ્ઞાન તે પોતે જાતના અનુભવ ઉપરથી તથા અપૂર્ણ દારીરિક ક્રિયાઓ ઉપરથી અને બીજી અભિવ્યક્તિ ઉપરથી અનુમાનો દોરીને જ મેળવી શકે છે. માણસની ચેતના જડતામાં પાછી વારંવારે ડૂબી જતી હોય છે, કારણકે તેના અસ્તિત્વનો મોટો ભાગ તેમાં જ ડૂબેલો હોય જીવન મૃત્યુ પ્રત્યે, અને સ્પૃહ દેહના અણુઓ વિખૂટા પડી વિલય પ્રત્યે ગમન કરતા જણાય છે. એ અપૂર્ણ માનવ ચેતન્ય અને આણુમાણુ આવેલા પદાર્થોની જોડેના તેના સંબંધ ઉપર તો માનવના જ્ઞાનને આધાર રહેલો છે, અને તે સંબંધ સ્પૃહ માત્રા સ્પર્શ અને ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મનના ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થાત્ પરિમિત ઇન્દ્રિયોની મદદ વડે સંકેપિત માનવ મન પોતાની બહાર આવી રહેલ વિજ્ઞાતીય જગતને જાણવાને, પકડવાને, બાયોડીયા મારો રહ્યું હોય એમ જણાય છે. એનું પરિણામ એ થાય છે કે માનસિક જીવનની મહત્ત્વ શક્તિ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્ષમતા પણ પરિમિત મર્યાદાય છે અને વિશ્વ જીવનની જે જે શક્તિનો સ્પર્શ એ માનસિક જીવનના બળથી વધારે હોય, શા તો જે તેનાથી ખમાય તેવો, પકડાય તેવો, પચાવાય તેવો, અથવા તો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવો ન હોય તે તે અનુભવ જ્ઞાનને બદલે વિકૃત થઈને દુઃખ, શોક અને અસંતોષનું રૂપ ધારણ કરે છે, એમ નહિ તો એવા અનુભવોનો માનસિક જીવન તરફથી અસ્વીકાર

અ સ્વ ત્વ ની ભૂ મિ મ યો

કરવામાં આવે છે, ખા તો તેમના પ્રત્યે કઠોરતા રાખી તેમને તિતિક્ષાથી છતવામાં આવે છે, કે પછી તેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરવામાં આવે છે. વળી, જે આર્નલ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ કાંઈ અચ્ચિદાનંદના આનંદની ચેટ સહજ અને સનાતન હોતો નથી. પરંતુ કાલના અનંત સાગરમાં જ તે મળી શકે છે; અને તેને ટકાવી રાખવા માટે અનુભૂતિની પુનરાવૃત્તિ કરવી પડે છે અને તે છતાં પણ તે ક્ષણિક તથા અનિશ્ચિત હોય છે.

વર્તમાન સ્થૂલ જીવનની અપૂર્ણતા અને ઉચ્ચ ભૂમિ-કાચ્છોની પ્રાપ્તિ :

આ બધાનો અર્થ તો એ થયો કે સ્થૂલ જગતમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક સંબંધોમાં પુરુષ પોતાની ચેતન્યમય સ્થિતિરૂપ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોમાં મગ્ન થઈ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે જૂલી ગયો છે અને પ્રકૃતિ સર્વોપરી વિરાજે છે.

અર્થાત્ આત્મા પ્રકૃતિને આધીન થઈ રહ્યો છે. આત્મા યાને પુરુષ પોતાની જાતને તો જાણતો જ નથી. તે રૂક્ત પ્રકૃતિનાં કાર્યોને જ જાણે છે. વ્યક્તિત્વવાળી જીવાત્માની ચેતના જીવનમાં જાગૃત થવાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અચાનક નવા પ્રકૃતિના અધિકારનો સંબંધ સ્થાપન થયો હોય છે તે કાંઈ દુર્લભ જોવા નથી. કારણકે જીવાત્મા

સ્થૂલ ભૂમિકામાં રહેલો હોવાથી તથા જો ભૂમિકામાં પદાર્થ સર્વોપરી હોવાથી, અને વ્યક્તિની ચેતના પદાર્થના સ્થૂલત્વથી પરિમિત રહે છે તેથી, તે કદી પણ સંપૂર્ણ રીતે આત્મનિષ્ઠ ચેતન્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. વિરાટ આત્મા પણ જો સ્થૂલ જગતના પરિધેવ સંબંધમાં પરિમિત મગ્ન રહે તો તે સુદાં સંપૂર્ણ આત્મા પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ; તો પછી માનસિક, પ્રાણમય અને સારીરિક બંધનોથી જઠકાયલો, સર્વ પદ્ધતિથી વિખૂટો અને ચોવાનાં પ્રાણ, આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર અવલંબી રહેલો જીવાત્મા તે સી રીતે આત્મપ્રાપ્તિ કરી શકે ? સક્રિયતા, જ્ઞાનતા, પ્રાણશક્તિમાં અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની સક્રિયતા જે પરિમિતતા; માનવ અનુભવે છે તેને કાઢીને જ પોતા પ્રત્યે અને વિશ્વ પ્રત્યે માનવમાં અસંતોષનો લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને જો કદાચ પ્રાધિવ જગત એજ એકમાત્ર જગત અને સ્થૂલ ભૂમિકા એજ માનવની એકમાત્ર ચેતનાસપાટી હોત તો વ્યક્તિ તરીકે પુરુષ કદીપણ સિદ્ધિ કે આત્મપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ પરુ સિવાય બીજા જીવન તે કદીપણ મેળવી શકત નહિ.

ત્રણ શક્યતાઓ :

એટલે જો ઉચ્ચ જીવનની શક્યતા હોય તો —

૧. આ પ્રાધિવ જગત સિવાય બીજું કોઈ એવું

જગત હોતું જોઈએ કે જેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના આવા અપૂર્ણ અને અમતોષકારક સંબંધથી માનવ મુક્ત થઈ શકે; અથવા તો, ૨. તેના પોતાના વર્તમાન જીવનમાં ખીજા ઉચ્ચ ચેતના સપાટીઓ આવેલી હોતી જોઈએ જેમને પ્રાપ્ત કરવાથી તે એવા અપૂર્ણ સંબંધથી પર થઈ જઈ શકે; અથવા તો સૌથી છેલ્લે, ૩. પોતાની શક્તિથી જે ટન, શક્તિ, આનંદ અને વિકાસ તે મેળવી શકે તેમ નથી તેને ખીજા ભૂમિકાઓમાં વસનાં ખીજાં સત્ત્વોની મદદથી તે મેળવી શકે. પ્રાચીન યાત્રોની દૃષ્ટિએ જોતાં આ ત્રણે શક્યતાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પાર્થિવ સિવાય અન્ય કોઈ, ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ છે તેમની જોડે આપણે કરવી, તથા માનવના અત્યારના વિકાસની ભૂમિકાથી ઉપર આવી રહેલ ચેતનાસપાટીમાં ઉત્થાન કરવું, તેમના પ્રભાવથી અને સંપર્કથી વિકાસ સાધવો એ સંપૂર્ણ શક્ય છે.

પ્રાણમય ભૂમિકા :

પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંબંધમાં જેમ પદાર્થોની, અથવા તો દ્રવ્યોની, પ્રાધાન્યતાવાળી અન્નમય ભૂમિકા આપણે જોઈ તેજ પ્રમાણે તેનાથી ઉપર પદાર્થોની નહિ પરંતુ પ્રાણની પ્રાધાન્યતાવાળી ભૂમિકા આવી રહેતી છે. એ પ્રાણમય જગતમાં પદાર્થોનાં રૂપો જીવનની પરિસ્થિતિ નક્કી કરતાં નથી, પરંતુ પ્રાણશક્તિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે.

એટલે પ્રાણુમય ભૂમિકાનાં સ્વરૂપો વધારે મુક્ત, અને સ્થૂલ જગત કરતાં વધારે પ્રવાહી, ઘણે અંશે, અને આપણને તે આશ્ચર્ય લાગે એટલા-વિકારશીલ હોય છે. એ પ્રાણુમય શક્તિ કંઈ પદાર્થોમાં કાર્ય કરનારા જડ જાળના જેવી પાર્થિવ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ સૌથી હલકામાં હલકા સ્વરૂપો બાદ કરતાં, તે અચેતન તત્ત્વોમાં વ્યાપી રહેલી જડ શક્તિ પણ નથી. પ્રાણુશક્તિ એ અસ્તિત્વની સચેતન શક્તિ છે. તે શક્તિ રૂપવિધાન કરે છે અને રૂપવિધાન કરતાં પણ ઉપ-ભોગની, પ્રાપ્તિની, તથા પોતાના ક્રિયાત્મક વેગને સંતોષવાની વૃત્તિ તેનામાં વધારે આમળ પડતી જણાય છે. અર્થાત્ કેવળ પ્રાણુમય જન્મતર્માં કામના અને આવેશને સંતોષવાની વૃત્તિનો જ મુખ્ય નિયમ કાર્ય કરતો માણુમ પડે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધની બનેલી એ પ્રાણુમય ભૂમિકામાં પ્રાણુશક્તિ આપણા શારીરિક જીવનના કરતાં ઘણી વધારે છૂટથી અને શક્તિથી કાર્ય કરતી જણાય છે. એ જગતનું ખાસ લક્ષણ કામના હોવાથી આપણે તેને “કામનામય” જગત કહી શકીએ. વળી, તે કામનામય જીવન શારીરિક જીવનની પેઠે એક ઠરેલા, માને મુદ્દર કરેલા, સમીકરણમાંથી દૂર નથી જઈ શકતું એમ પણ નથી. તે તો પોતાની ભૂમિકામાં અનેક વિકારો કરી વિધવિધ સ્થિતિઓને સ્વીકારી શકે છે. જડ પાર્થિવ જીવનનો સ્પર્શ કરીને તેમાં અદૃશ્ય યતા પ્રાણુમય જીવનથી માંડીને તે છેક મનોમય અને ચૈત્ય

અ સ્વિત્વ ની ભૂ મિ કા ઓ

ભૂમિકાના અનુભવો સુધીની બધી ગૌણ ભૂમિકાઓમાં પ્રાણ દાપ કરી શકે છે. પ્રકૃતિના અનંત આચર્યાવની ચઢતી-ઉતરતી ટ્રેણીમાં જુદી જુદી ચેતનાની સપાટીઓ વચ્ચે કંઈ વિચાળ ભેદો રૂપી ઓમિંતી ઉઠી ખીણો આવેલી હોતી નથી, પરંતુ એક ભૂમિકા બીજીમાં લય પામે છે, બીજી ત્રીજીમાં એમ સતત સંબંધ જળવાયયો માલુમ પડે છે. પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી જુદો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવનાર સત્ ધારે અસ્તિત્વ, જીવનની બધી અનંતતાઓમાંથી પણ જુદા જુદા પટાઓ અને ચઢતીઉતરતી ભૂમિકાઓને ક્રમવાર ગોઠવી વિશ્વજીવનમાં આત્મા ગિરિધ પ્રકારે પોતાને જાણે છે અને પોતાની શક્યતાઓને સિદ્ધ કરે છે. વળા કેાષપથ પ્રકારનો ઉપયોગ કરવો એ કામનાઓનો ઉદ્દેશ હોવાથી એ કામનામય જગતમાં પણ ઉપર જણાવેલી ભોગવૃત્તિ જ પ્રધાન હોષ સપજું એ દિશા પ્રત્યે જ પ્રયાણ કરવું હોવું જોઈએ. પરંતુ જ્યારે જ્યારે આત્મા મુક્ત નથી હોતો ત્યારે ત્યારે તેના સર્વ અનુભવોમાં પણ તેને બાવાત્મક અને બાબાત્મક એવા બે પ્રકારના જ અનુભવો યાય છે. હવે, જ્યારે આત્મા “કામનામય” ભૂમિકાને વશ હોય ત્યારે તો તે મુક્ત કયાથી જ હોય ? એટલે એ પ્રાણમય ભૂમિકામાં આપણા રથૂલ મનને કલ્પના પણ ન આવી શકે એટલી બધી ગાંઠ પ્રાણની ભોગવૃત્તિને સંતોષવાની શક્યતા તેમાં રહેલી ■ એ ખરૂં, પરંતુ સાથે સાથે દારૂ અને ઉડો શાક અનુભવવાની પણ શક્યતા તેમાં રહેલી છે !

સ્વર્ગ નક્કીની ભાવનાઓ :

માનવ જાતિની દંતકથાઓમાં અને માનવ મનની કલ્પનામાં જે ભોગપ્રધાન સુખરાણા સ્વર્ગની તથા દુઃખપૂર્ણ અધમમાં અધમ નક્કીની ભાવનાઓ આવી રહેલી છે તે બધી આ કામનામય ભૂમિકર્મ સમાય છે; અને માનવનું મન સૃષ્ટિની છર્યાતથી તેમનાથી ઝાંતો લલચાઈ છે અથવા તો બચ્ચીત થઈ કંપી રહ્યું છે. માનવની સમજી કલ્પનાઓ કોઈક વાસ્તવિકતાને થા તો વાસ્તવિક સકલતાને મળતી આવે છે, જોકે તે પોતે મૂળ સત્યનો બેટી અથવા તો કેવળ સ્થૂળ મૂર્તિઓ હોઈ પોતાનામાં રહેલું ઇન્દ્રિયાતીત સત્ય દર્શાવવા માટે તદ્દન અસાક્ષિમાન હોય એ બનવા-ભોગ છે.

પ્રાણુમય, સૂક્ષ્મ લોકમાં બ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ :

હવે પ્રકૃતિ સંકુલતાવાળી એકલા છે, તે કંઈ અસં-બદ્ધ ધટનાઓનો દગલો નથી. એટલે આપણા સ્થૂળ પાર્થિવ જગત અને પ્રાણુમય, અર્થાત્ કામનામય, જગત અન્યો-ન્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવું કહી શકાય, અને ધણે અંશે, તેઓ અન્યોન્યને આધારે છે એટલું તો નહીં છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, સ્થૂળ વિશ્વ તે કામનામય જગતનો જ આવિર્ભાવ માને સર્ગ છે; અને એ પ્રમાણે પોતાની જાતને પાર્થિવ, માને સ્થૂળ સ્વરૂપમાં નાખવાનું કારણ પોતાની શમવાઓને

અ સિદ્ધ ત્વ ની ભૂ મિ કા એ

શરીર આપીને, પોતાના કામનામય જગતની તદ્દન ભુદી જ દુનિયામાં તેમને પ્રગટ કરીને આર્થિક કરવાનો તેનો હેતુ છે; અને છતાં, એ પશ્ચિંચ સૃષ્ટિની અદ્ભુત વાસનાઓનું પરિણામ હોય છે. આપણી પૃથ્વી ઉપર જે જીવન છે તે એ કામનામય જગતનું સ્થૂળ અને અચેતન પદાર્થ ઉપર જે દબાણ થાય છે તેનું જ પરિણામ છે, એમ કહી શકાય. આપણું પોતાનું આવિર્ભૂત પ્રાણુમય સત્, પ્રાણુમય જીવન આપણા દરતાં વધારે મહન અને વિશાળ પ્રાણુમય પુરુષની કેવળ સપાટી ઉપર તરવાં પરિણામ છે. તે પ્રાણુમય પુરુષ તો પોતાના કામનામય જગતમાં સ્થિત હોય છે અને આપણે તેના દ્વારા જ પ્રાણુમય જગત સાથે સંબંધમાં આવીએ છીએ. વળી, પ્રાણુમય જગત આપણા ઉપર પણ કાર્ય કરે છે અને સ્થૂળ વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થની પાછળ પ્રાણુમય જગતની શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે જે પદાર્થોને તદ્દન અમસ્કૃત ગણીએ છીએ તેમની પાછળ પણ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની પ્રાણુશક્તિ, અને તે શક્તિને ધારણ કરનારી સત્તાઓ આવી રહેલી છે; અને તેઓ તે તત્ત્વોને સહાય કરે છે. પ્રાણુમય ભૂમિકાની અમર સ્થૂળ જીવન ઉપર હમેશાં થયા જ કરે છે, અને કામનામય વિશ્વ પોતાની શક્તિ અને પરિણામોને સ્થૂળ જગતમાં ઉત્પન્ન છે, યાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પરિણામો પાછાં કરીને પ્રાણુમય ભૂમિકામાં ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે । એ પ્રાણુમય ભૂમિકાની

અસર આપણા પોતાનાં પ્રાણમય, ચાને કામનામય, જીવન ઉપર પણ થાય છે; અને તે ભૂમિકામાં આપણા ઉપર સારી કે અનિષ્ટ અસરો ઉત્પન્ન કરનારી સત્તાઓ, આપણે તેમને વિષે અચાત કે બેદરકાર હોઈએ તોપણ પોતાનું કાર્ય કરે છે. વળી, એ શક્તિઓ કેવળ શ્રુતિ રહે, અથવા તો અચેતન બળને રહે, કે મનથી નીચે આવેલી ભૂમિકાઓ પેઠે, જડ હોતી નથી. તે શક્તિઓ સચેતન સત્તાઓ-પોતાનો પ્રભાવ પ્રસારતી જીવંત સત્તાઓ-હોય છે. આપણામાં જેમ જેમ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ જન્મત થતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તેમને મિત્ર, અથવા તો શત્રુ, રહે જાણી પણ શકીએ છીએ. તેઓ આપણા કાણુ લઈ શકે છે, અથવા તો આપણે તેમના પર કાણુ મેળવી તેમને હરાવીને, તેમને છોડીને આગળ વધી શકીએ છીએ. મધ્યયુગના યુરોપમાં આધ્યાત્મિક વિદ્યાનો ધણો મોટો ભાગ આ કામનામય વિશ્વ સારે માનવને સંનંદ શોધવામાં શોધ્યો હતો; અને તે સમયના પૂરના દેશોમાં પણ જાદુ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓએ પણ કેટલોક ગોણુ ભાગ ભજવ્યો છે. ભૂતકાળના "વહેમો"માં પણ સત્યો આવી રહ્યા હતા અને તે સત્યો કેવળ ભૌતિક પદાર્થની જ શોધમાં નહિ મંજૂ હોય એવા જાદુખના કાષ્ટક સાબિતતાઓ દ્વારા શોધી શકાયેલા. એ ખરું છે કે એ માન્યતાઓ જોડે ધણો વહેમ છુસી ગયો હતો, તેની જુડી સમજૂતી પણ અપાતી અને કામનામય વિશ્વના નિયમોનું યોગ પણ મળ્યું

અધૂરું, ગામઠી અને અચોક્કમ હતું. તોપણ આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે આપણા સ્થૂંચ વિશ્વમાં માનસિક શક્તિ ધરાવનારો પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જેમ વાસ્તવિક છે, તેમ આપણી સ્થૂંચ ચેતનાની સપાટીની પર આવેલી ભૂમિકાઓ પણ વાસ્તવિક છે.

સ્થૂંચ ભૂમિકાથી પરભૂમિકાની શક્યતા :

કોઈને પ્રશ્ન થશે કે એ પ્રશ્નને આપણા ઉપર કોમનિ-મપ વિશ્વનું ક્યાંથી આવે છે અને તે પ્રાણીમય ભૂમિકા સ્થૂંચ અન્નમયની પાછળ આવી રહેલી છે, તો પછી આપણને સામાન્ય સ્થિતિમાં શા માટે તેનું જ્ઞાન થતું નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે આપણા પોતાના પાડોશીનું માનસિક જીવન જે કારણથી આપણને ખબર નથી પડતું, તેજ કારણથી આપણને એ ભૂમિકાનું જ્ઞાન પણ થતું નથી, જોકે તેમનું આંતરજીવન આપણા જેટલું જ વાસ્તવિક હોય. અને તેની છૂપી અસર આપણા ઉપર પણ થવા જ કરતી હોય છે. આપણે જે વિચારો ને લાગણીઓને આપણી પોતાની જાણીએ છીએ તેઓમાંના ઘણા મોટા ભાગ આપણી બહારથી, બીજાં માણસોમાંથી, અર્થાત્ વ્યક્તિઓમાંથી, સંધ-માનસ અને માનવજાતિના સંધ-માનસમાંથી આપણામાં આવે છે. વળી, આપણી પોતાની માનસિક ભૂમિકાની નીચે આવી રહેલ અવચેતનાને, અથવા તો આપણી તલ-

શાપી સત્તાને, આપણે જાણતા નથી જો કે તે બંનેની અમર ગદન માને છૂપી રીતે આપણા બાહ્ય અસ્તિત્વને નિયત કરતી હોય છે. તેજ પ્રમાણે આપણે એ પ્રાણની સપાટીને પણ જાણતા નથી. પ્રાણમય જૂમિકાર્તુ જ્ઞાન સામાન્ય સ્થિતિમાં આપણને નહિ થવાનું કારણ એ છે કે આપણે આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોનો જ ઉપયોગ કરીએ છીએ, અને કેવળ શરીરની ચેતનામાં જ જીવન જાગતા હોઈ સ્થૂલ પ્રાણ અને સ્થૂલ મનોના ઉપયોગ કરતા હોઈએ છીએ. પ્રાણમય જૂમિકા એ કરણો દ્વારા આપણી નેડે સીધેસીધા સંબંધમાં આવતી નથી. તે કાર્ય જુદા જ કોણમાં થાય છે. કેટલાક તે જુદા દેહમાં પણ થાય છે એવું કહે છે અને તેને મનોમય કોણ, અથવા તો સૂક્ષ્મદેહ પણ કહે છે. આપણું મનોમય ચેતન્ય પણ તેમાં જ રહે છે. વળી, અન્તરમય કોણ સાથે થઈને આદ્ય સંબંધ ધરાવનાર અને આપણા અટપટા અસ્તિત્વને ધારણ કરનાર તથા જય તત્ત્વ સાથે મળીને સ્થૂલ દેહની ઘટના કરનાર પ્રાણમય કોણ પણ સૂક્ષ્મ દેહમાં જ આવી રહેલો છે. એ જૂમિકાઓમાં આપણામાં છૂપી રીતે કાર્ય કરી રહેલી શક્તિઓ, ઇન્દ્રિયો અને શબ્દતાઓ આવી રહેલી હોઈ તેઓ આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો સાથે અને સ્થૂલ શરીરનાં અંગો સાથે તથા મન સાથે સંપર્કમાં આવે છે. આત્મવિકાસ કરતાં ક્રમે ક્રમે આપણે પણ તે જૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ શકીએ અને આપણું જીવન તેમનામાં ધારણ કરી આખા કામન-

મય જગત તથા ખીજા લોક, યાને ભૂમિકા, જોડે બુદ્ધિપૂર્વક સંબંધ બાંધી શકીએ, અને સ્થૂલ જગતનાં સત્યો, ઘટનાઓ, અને બાબતોનું પણ વધારે ઉંડું જ્ઞાન, તથા સદ્મય અનુભવ મેળવવા માટે તેમનો ઉપયોગ કરી શકીએ. હાલ તુલે આપણે જે સ્થૂલ જીવનની ભૂમિકાને આપણું સર્વસ્વ માની બેઠા છીએ તેને બદલે, આત્મવિકાસને પરિણામે, આપણે અસ્તિત્વની ખીજ ભૂમિકાએને પણ પ્રાપ્ત કરી તેમનામાં ચેતનાને ધારણ કરી શકીએ.

મનોમય ભૂમિકા :

કામનામય જગતને માટે જે કહેવામાં આવ્યું તેનું તે યોગ્ય ફેરફારો સાથે વિશ્વની બીજી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ માટે પણ કહી શકાય. કારણ કે પ્રાણુથી પર મનોમય ભૂમિકા આવેલી છે. એ ભૂમિકા માનસિક જીવનની, યાને મનોમય અસ્તિત્વની, બોલી હોય તેમાં પ્રાણુતત્ત્વ અથવા તો અન્નતત્ત્વ નહિ, પરંતુ મનને મુખ્ય તત્ત્વ મણવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં સ્થૂલ પરિસ્થિતિને પરિણામે અથવા તો પ્રાણુશક્તિ વડે મન દોરાતું નથી, પરંતુ મન પોતે દેહ તથા પ્રાણુને પોતાના સંતોષ માટે નિયત કરી તેમનો ઉપયોગ કરે છે. અર્થાત્ મનોમય ભૂમિકામાં આપણુ બુદ્ધિપ્રધાન અસ્તિત્વ કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર હોય છે અને શરીર તથા પ્રાણુનાં બંધનોમાં બંધાયેલા આપણા સ્થૂલ મનની કર્પનામાં પણ ન આવી

શકે એવી રીતે તે સંતોષ પામે છે ને પોતાની જાનને કૃતાર્થ કરી શકે છે. એ મનોમય ભૂમિકામાં પુરુષ મનોમય હોઈ પ્રકૃતિ સાથે તેના સંબંધો એ શુદ્ધ મનોમયના ઉપર આધાર રાખે છે. એ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ પણ પ્રાણુમય અને અજનમય નહિ પરંતુ મનોમય હોય છે. સમગ્ર કામનામય જગત, અને આડકતરી રીતે આપ્તુ' સ્કૂલ જગત પણ તે મનોમય ભૂમિકાનો જ વિસર્ગ' માને આવિર્ભાવ છે. અર્થાત્ મનોમય પુરુષની કેટલીક વૃત્તિઓ પોતાને માટે ક્ષેત્ર, સંલેગો અને મનોમય સમતા માને સંવાદીપણુ સ્થાપન કરવાની બ્યવસ્થા કરે છે તેને પરિણામે કામનામય અને 'સ્કૂલ' એ જ-ને જગત ઉત્પન્ન થાય છે. એ મનોમય ભૂમિકાનું ક્યાણુ પ્રાણુમય ભૂમિકા ઉપર થઈ વિચના સ્કૂલ જીવન ઉપર પહોંચવાને પરિણામે સ્કૂલ જગતમાં મન અસ્તિત્વમાં આવ્યું' છે. પ્રાણુમય જગતમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરીને મનોમય ભૂમિકા આપણામાં કામનામય માનસ ઉત્પન્ન કરે છે; અને જ્યારે તે પોતાના મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ચૈત્ય-મન અને શુદ્ધિપ્રધાન માનસિક જીવનની વિશુદ્ધતર શક્તિઓને તે આપણામાં જન્મત કરે છે; પરંતુ આપણા મનોમય સમુદ્રની સપાટી ઉપર આપણને જે માનસિક જીવનનો અનુભવ થાય છે, તે અફે જોતાં વિશાળ મનોમય અસ્તિત્વનું' કેવળ ગૌણુ પરિણામ હોય છે. તે વિશાળ માનસિક જીવનની ખરી ભૂમિકા તો મનોમય ભૂમિકા જ છે, તેમાં

તેની શક્તિઓ, તેનાં સર્વો પશુ આવેલાં હોય આપણા મનોમય કોષ દ્વારા તે જગત આપણી જોડે સંબંધમાં આવે છે. સ્થૂન શરીરનો લાગ કર્યા પછી પુરુષ તે ચેલ-મનના અને માનસિક સ્વર્ગોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને સ્થૂન જગતમાં જીવન ગાળવાની વૃત્તિ ફરીથી જન્મત થઈને તેને પાર્થિવ ભૂમિકામાં પાછો જોડે ત્યાં સુધી તે પોતે એ ભૂમિકામાં વાસો કરી શકે છે. એ મનોમય ભૂમિકામાં પશુ પ્રાણુમય જગતની પેઠે પાછી બીજી જોણ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે અને તેમાંના નિમ્નમાં નિમ્ન, મનની નીચે આવેલી ભૂમિકાઓ જોડે, અને હૃદયમાં હૃદય વધારે આધ્યાત્મિક ચેતનાની સપાટી જોડે જળી જતી દેખાય છે

મનથી પર ભૂમિકાઓ

મનથી પર આવેલી ભૂમિકાઓ હૃદયમાં હૃદય માનસિક જીવનની શક્યતાઓ છે તે ભૂમિકા વિજ્ઞાન તત્ત્વની, અર્થાત મુક્ત આધ્યાત્મિક, યાને દેવી શુદ્ધિમાં અને સચ્ચિદાનંદના તત્ત્વની બનેલી છે પોતાની પ્રકૃતિ જોડે લીલા કરતાં પુરુષ કેટલીક પરિમિતતાઓને અથવા વિચિત્ર સંજોગોને પ્રાપ્ત થઈ પોતે એક પ્રકારનું પતન અનુભવે છે. તેને પરિણામે વિજ્ઞાનથી નીચેની ભૂમિકાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે. પરંતુ એ હૃદય ભૂમિકાઓ કંઈ આપણાથી કેવળ અંતડી અને અપ્રાપ્ય નથી. આપણામાં રહેલા વિજ્ઞાનમય અને

આનંદમય કોષો દ્વારા કારણદેહ ઉપર તે ભૂમિકાઓ સીધેસીધી અસર કરે છે અને મનોમય કોષ ઉપર આડકતરી અમર ઉપજાવે છે. વળી, તે ભૂમિકાની દ્રવી શક્તિઓ પ્રાણમય અને સૂક્ષ્મ અન્નમય લોકના કાર્યોમાં પણ ગેરહાજર હોતી નથી. પ્રાણમાં અને શરીરમાં રહેનાર મનોમય પ્રાણીના ઉપર એ જીવંતમ લોકના દબાણને પરિણામે માનવમાં સચેતન આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ અને આંતરદાનની શક્તિ જન્મત થાય છે. પરંતુ એ કારણદેહ માનવજાતિના મોટા ભાગમાં હજી સુધી વિકાસ પામ્યો નથી અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાના જેવી, મનોમય ભૂમિકાઓથી પર, ભૂમિકાઓમાં સ્થિર થવું, અથવા તો લેખનાથી પર થઈ જ્ઞાનપૂર્વક વિજ્ઞાન અને આનંદમય કોષમાં ચેતનાને ધારણ કરવી એ માનવને માટે સૌથી વધારે મુશ્કેલ કાર્ય છે. સમાધિના લપમાં એ સ્થિતિ એક રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ બીજી રીતે અક્રિતમાં રહેલા પુરુષની શક્તિઓનો નવીન પ્રસંગ કરી તે ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવી શક્ય છે એવું સ્વીકારવા માટે પણ ઘણા જ થોડા માણસો તૈયાર છે. પરંતુ ચેતન્યની એ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા ત્યાર પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિના ઉપર પૂરેપૂરો કાણુ જ્ઞાનપૂર્વક કદી પણ ધારણ કરી ન શકે; કારણકે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં પ્રકૃતિનો નિર્ણય મન નહિ પરંતુ આત્મા પોતે હોય છે તે સ્વતંત્રતાથી પોતાના અસ્તિત્વની અધોગતી ભૂમિકાઓને ગોણું ગણી તેમના

ઉપર માત્રાન્ત્ર ચલાવે છે, અને એ કાણુ દ્વારા જ તે બૂમિકા-
ઓને પણ તેમની સંપૂર્ણ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે.
વિશ્વની ઉત્પત્તિ વખતે પુરણે જાણે પોતાની જાતની જોડે
હોડ બકી હોય નહિ તેમ સરતમા ઉતરીને ઘકોડું ઘટ્ટ
સ્વામુ ઠહી, આવરણમાં ઉતરી અગ્નિને પ્રાપ્ત કરી
પોતાની ઉત્ક્રાંતિ અને આત્મસિદ્ધિના માને પૂર્ણતાના
માર્ગમાં સૌથી વધારે મુશ્કેલ મંજેગ્ર સ્વીકાર્યા અને ત્યાર
પછી એ સ્વીકારેલા બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ પોતાનું સામાન્ય
પુનઃ માને ફરીથી સ્થાપન કરવાના જે પ્રયત્નો તે કરી રહ્યો
છે, તેની સિદ્ધિ મળ્યા પછી બૂમિકાઓને જાતજાત અવરણમાં
પ્રાપ્ત કરવામાં સમાયવી છે.

પ્રકરણ ૭ મું

નિમ્ન ત્રિવિધ પુરૂષ

વ્યક્તિત્વ' વિશ્વમા સ્થાન :

આગલા પ્રકરણમાં આપણે વિરાટ અસ્તિત્વના જુદા જુદા સોદા અને આપણા પોતાના અસ્તિત્વની જુદી જુદી જ્ઞાનિકાઓ જોઈ. એ જાણ પદાર્થતત્ત્વ માને દ્રવ્યથી પણ નીચે જતી અને આત્માની આધ્યાત્મિકતાનાં શિખરોથી તથા વિરાટની ચેતનાથી પણ પર-પરાત્પર પ્રત્યે જતી એક નીસરણીનાં પગથીયાં જેવા છે. જોઈ સોમે તો વિશ્વથી પર એ નિરપેક્ષ પરાત્પરને જ અસ્તિત્વત્વ' અતિમ ધ્યેય માને છે. પરંતુ રચૂલતામાં જકામયલું આપણું ચૈતન્ય રચૂલ વિશ્વના એક અંધારા ખૂણામાં પોતાના કુદ જીવનમાં મમ્મ યમલું' હોવાથી, તથા અનંત કાળની એક કુત્સલક દાણના અનુભવો પૃથ્વી પર એક એક દેહમાં પૂરાઈને અનુ-ભવણ' હોવાથી, ચૈતન્યની સીડીનાં એ પગથીયાંઓ આપણાથી

દંઘાયર્થા રહે છે. અર્થાત્ આપણી સ્થૂલ ચેતનાને મન એ પગથીયાઓ દ્વારેતિમા હોતાં જ નથી. એ સ્થૂલ ચેતનાને મન તો આ જગત સ્થૂલ પદાર્થ અને શક્તિઓનો એક સમૂહ માત્ર છે; તથા સ્વર્ણભૂ અને નિમલ એવા પ્રકૃતિના કેટલાક નિયમેને લક્ષને એ વિશ્વ કંઈક આકારને પ્રાપ્ત થયું છે, અને નિયત ક્રિયાઓમાં પ્રેરાયું છે. એ નિયમો આપણી આજુબાજુ કામ કરી રહ્યા છે. એમનો અધિકાર આપણા ઉપર પણ ચાલે છે; એટલે આપણે તેમને આધીન રહીને વર્તવું જોઈએ. વળી, આપણા જન્મથી સરૂ થતા, અને પુનર્જન્મની શક્યતા વિનાના મૃત્યુ સાથે અંત પામતા એવા આપણા અસ્તિત્વનો જો આપણે સીધી વધારે લાભ લેવા હોય, તો આપણે એ વિશ્વ નિયમોનું સારમાં સારું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ: આ પ્રમાણે સામાન્ય ચેતનામાં રહેનારા લોકો વિચાર કરે છે. આપણું પોતાનું જીવન પણ કેરળ અકરમાત રૂપ, અથવા તો પદાર્થ તત્ત્વના વિરાટ-જીવનમાં કે સ્થૂલ શક્તિના કાર્યોની પરંપરામાં, એક અત્યંત નજીવી ઘટના જેવું છે. જમે તે કારણથી હોય, પરંતુ સ્થૂલ દેહમાં મનોમય ચેતના માને પુરુષ જન્મત થયો ■ એ તો નક્કી; એ પુરુષ પોતે સમજી શકતો નથી એવા પદાર્થો અને શક્તિઓ વચ્ચે આમતેમ ઠોકરો ખાઈ છે એ પણ અનુભવસિદ્ધ છે. શરીરમાં લચાનક, અને મોટે ભાગે વિરોધી વિશ્વમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની અને ત્યાર પછી જીવન

જ્યાં સુધી દેહે ત્યાં સુધી તેને સજ્જ અથવા સુખી બનાવવા માટે તે વિશ્વના નિયમો જાણવાની અને તેમનો ઉપયોગ કરવાના પ્રયત્નની મુશ્કેલીમાં જ પુરુષ મુંઝવણ પડે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, જો આપણે રૂઝત જડ પદાર્થમાં વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્ત થયલા મનની ગોણી કિંવા જ હોઈએ, તો તો આપણે માટે જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવું-પ્રાપ્તવ્ય-કાંઈ જ રહેલું નથી. ક્ષણિક, નધર શુદ્ધિનો અને તપઃશક્તિનો સતતાતન પદાર્થોત્તર વાને દ્રવ્ય સાથેનો, તથા જીવનની મુશ્કેલીઓ સાથેનો વિરોધ એ જ જીવનનો સારામાં સારો ભાગ ગણાત. બહુ બહુ તો, રૂપનાતી લીલા તથા ધર્મ અને કલાનાં દિશાસો આપનારાં મનોરાજ્યો, અથવા તો માનવના વિચારમસ્ત મને અને અર્થાત રૂપનાએ જોયેલાં સ્વપ્નાઓ એ વિરોધને પડે નાખી ચકાય, અને કાંઈક અંશે, તે વિરોધ ઝાંછો કરી ચકાય.

માનવમાં રહેલું સ્વાનુભવપૂર્ણ ચેતન્ય :

પરંતુ માનવ કાંઈ જીવદં સરીર માત્ર નથી; તે આત્મ સ્વરૂપ છે. એટલે પોતાના જીવનનું પ્રથમ દર્શન-જીવનની બાહ્ય વસ્તુનિષ્ઠ ઘટનાઓના દબિબિંદુથી એક માત્ર દર્શન-વાસ્તવિક છે, સત્ય છે, યા તો તે સમગ્ર જ્ઞાન આપે છે એવું લાગ્યા સમય માટે માનવ માની ચકતો નથી. તેની સ્વાનુભવપૂર્ણ ચેતનામાં સ્પષ્ટતાથી પર રહેલી વાસ્તવિકતા-

જોની સૂચનાઓ અને ચિહ્નો આની રહેલા છે; તેનામાં અનંતતાની અને અમૃતત્વની ભાવના રહેલી છે. બીજી ભૂમિકાઓ, હિમ્મત સહનતાઓ અને અનુભૂતિનાં બીજાં ક્ષેત્રો વિશે તે નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય કરી ચકે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રો આપણને અસ્તિત્વના વસ્તુનિષ્ઠ સત્યનું તથા આપણા શારીરિક અને પ્રાણીક જીવનનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન આપે છે. પરંતુ આપણને લાગે છે કે તેનાથી પર બીજાં સત્યો પણ રહેલાં છે; તથા સ્વાનુભવપૂર્ણ ચેતનાનો વિકાસ કરીને, તથા તેની શક્તિઓમાં ઉમેરો કરીને, તે સત્યોને આપણે વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશું. જ્યારે આપણને આ દ્રશ્ય જગતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અદ્રશ્ય જગતના અસ્તિત્વની શોધ પ્રાપ્તિ આપણે અનિવાર્ય રીતે દોરાર્ધજી છીએ; અને તેથી જ જડવાદી અને અમર્યાદાળુ મુજોની પાછળ હમેશાં આધ્યાત્મ-વિદ્યાના, નવીન ધર્મોના, અગમ્યવાદના સંગ્રહણો, અનંતની તથા હિમ્મતની ગંભીરતર શોધજોગનો મુગ્ધ અચૂક આવે છે. આપણા શારીરિક જીવનનું જ્ઞાન આપણે માટે બસ નથી. તેમના દ્વારા આપણને સ્વાનુભવપૂર્ણ ચેતનાના ગદ્ગદ હ્રાસનું જ્ઞાન થાય છે. આપણી સાધારણ ચેતના તો તે દંઠાપણા અસ્તિત્વની દેર માત્ર છે, તેમાં પ્રવેશ કરવાની પરસાળ માત્ર છે. સારપંજી આપણને માલુમ પડે છે કે આપણી રમૂસ છન્દ્રિયોને જે ગમ્ય છે તે તો વિરાટ અસ્તિત્વની જગતની બનેલી કાચની છે, અને આપણું મન જેને

મહત્વ કરે છે તે ભૂમિકા અનંત, અચ્છાન પ્રદેશોની સીમા માત્ર છે. એ પ્રદેશોમાં શોધખોળ કરવાનું કામ તો ભૌતિક-શાસ્ત્રથી અથવા તો ઉપવર્ગીયા માનસશાસ્ત્રથી, જુદા જ શાસ્ત્રનું છે.

ધર્મ એટલે શું ? અને તેની વિવિધતા :

પોતાના બંધનોથી પર ચલાના અને જીવનની કેવળ રચૂલ અને બાહ્ય બટનાઓથી સ્વતંત્ર ચલાના માનવ પ્રયત્નને આપણે “ ધર્મ ” કહીએ છીએ. અનંતની ભાવના ઉપર તેના માનસિક અને શારીરિક જીવનનો ને આધાર છે તેનું આમઠપૂર્વક પ્રતિપાદન કરી તેને વાસ્તવિક બનાવી મૂકવી એ ધર્મનું મુખ્ય કામ છે. વળી, તે અનંત સાથે સંબંધ બાંધવાની અને તેના સતત સાયુજ્યમાં રહેવાની આત્માની અભિલાષાને પણ તૃપ્ત કરવી એ ધર્મનું કાર્ય છે. માનવે ને સુવર્ણમય સ્વપ્નાઓ અત્યાર સુધી બેધાં છે તેમની શક્યતા બતાવી આપવી, અર્થાત્ પોતાનો બીજાથી પર ચલાની તથા શારીરિક જીવન અને મર્ત્યતામાંથી અમર જીવનનો આનંદ અને આધ્યાત્મિક ચેતના પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા બતાવી આપવી એ પણ ધર્મનું કાર્ય છે, કારણકે સામાન્ય જીવનમાં માનવને તે આદર્શ સિદ્ધ કરવાની શક્યતા જણાતી નથી. અત્યારે ને ભૂમિકામાં અને ને વિશ્વમાં માનવ પોતાનું જીવન માળી રહ્યો છે તેના કરતાં ચેતનાની

જુદી ભૂમિકાઓ અને લોકો પણ દયાતિ ધરાવે છે એવું
 ધર્મ માનવને સમજાવે છે; અને તે ભૂમિકાઓમાં મત્સ્ય
 સ્વભાવ, અશિવ અને કલેયના બંધનોને બદલે અમૃતત્વનો
 સનાતન આનંદ પ્રવર્તે છે એવું ધર્મ જણાવે છે. વળી,
 નીનિમય જીવન માળવાના નિયમો પણ ધર્મ માનવને આપે
 છે જેના પાલન વડે તે અમૃતત્વ માટે તૈયારીઓ કરી શકે છે.
 ઉપર જણાવેલા વિચારો સમજાગ બધા ધર્મોને સામાન્ય છે.
 તે ઉપરાંત ધર્મમાંથી વિશેષ ખાત્રીબંધ કાર્મ મળતું નથી.
 જુદા જુદા ધર્મના અભિપ્રાયો જુદા જુદા પડે છે. કેટલાક
 ધર્મો આપણને કહે છે કે આપણુ બાવિ જીવન નહીં કરવા
 માટે દુઃખ એક જ વાર આપણને પૃથ્વી ઉપર જીવન મળે છે.
 તેઓ માને છે કે જૂતકાળમાં આત્મા અમર નહોતો પરંતુ
 કેવળ ભવિષ્યમાં જ તે અમર રહેશે એમ જણાવે છે. વળી,
 જેઓ ધર્મને માર્ગે નહિ આપે તેમને સનાતન દુઃખ અથવા
 નર્કની યાતનાઓની ધમકી પણ તેઓ આપે છે, જ્યારે ખીજા
 કેટલાક લોકો વધારે બરાસાદર દલીલોથી તથા વિચાળ
 દૃષ્ટિથી સ્વીકારે છે કે આત્મા જુદા જુદા જન્મો ધારણ કરીને
 ક્રમેક્રમે અનંતતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને છેવટે સર્વે માનવો
 પણ એ પૂર્ણતા જરૂર પ્રાપ્ત કરશે. કેટલાક ધર્મો એ
 અનંત આપણાથી જુદો છે એવું કહી આપણે તેની જોડે
 અંગત સંબંધ બાંધી શકીએ એમ પ્રતિજ્ઞાદન કરે છે; જ્યારે
 ખીજા તેને અપૌરુષેય તરીકે વર્ણવી આપણા આત્માએ

તેની અનંગતતામાં હવે પામવું નેહએ એવું કહે છે. કેટલાક ધર્મો ધર્મના અંતિમ આદર્શ તરીકે પૃથ્વીથી દૂર કેઈ જગત, અથવા લોક, આવી રહ્યો છે એવું માની તે જગતમાં આપણે ધ્રુવરના આનિષ્કર્મ રહીશું એવું આશ્વસન આપે છે; જ્યારે બીજાએ અનંતમાં હવે પામીને સર્વનો ભાગ કરવાનો આદર્શ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. જુદા જુદા ધર્મોમાંના ધણાખરા તે આપણને પાર્થિવ જીવનને યોગ્ય સમય માટેની કસોટી તરીકે, અથવા તે તાત્કાલિક શિક્ષા ખરી લેવાને કે પછી અચલ, મિથ્યા-માયા મણીને તેનો ત્યાગ કરવાને, માટે જ બોધ આપે છે, અને આ પાર્થિવ વિશ્વથી જુદા જ લોકમાં ભાવિ સુખના સ્વપ્નાંઓ બતાવે છે. કેઈક જ ધર્મમાં આપણને આત્માના-દેહમાં વસતા પ્રભુના પૃથ્વી ઉપર માનવના સામુદાયિક જીવનમાં યતાર-અંતિમ ભાવિ વિજયની અસ્પષ્ટ સૂચના આપણને મળે છે. એ રીતે વ્યક્તિની અંગત આશા અને અભિલાષ જ કેવળ નદિ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિની એકજિત અને સહનુભૂતિવાળી આશા અને અભીપ્સા કૃતાર્થ થઈ શકે. ખરે જોતાં, આપણે જેને ધર્મ કહીએ છીએ તે યાત્રા સ્વરૂપ નથી; તે એક પ્રદા છે; અભીપ્સા છે. એ પ્રદા અને અભીપ્સાની સપ્રમાણતાનો આપાર નિરાશ બાહ્યાત્મિક સ્ત્રોતાના અંતરના ઉપર તથા સામાન્ય જીવનથી ઉચ્ચ ભૂમિદાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિઓના અત્યંત નિષ્ઠા અને અનુભવ ઉપર રહેશે તે.

પરંતુ ધર્મ પોતે આપણને કેવળ આસા અને શ્રદ્ધા જ આપી શકે છે જેથી આપણે આધ્યાત્મિક જીવનનાં મદાન અને ગૂઢ સત્યોને પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પ્રેરાઈએ. પરંતુ ધર્મનાં કેટલાંક છુટાંછરાયાં સત્યો, પ્રતીકો, અને ધર્મની ક્રિયાઓની વિશિષ્ટતાને લઈને આપણે તેમાંથી કંકર, ન નમે તેવા અક્કર, તથા પ્રાણુદીન, યંત્ર જેવા જે મંપ્રદાયો, યા તો મંત્રો, બનાવી દઈએ છીએ તે જ બતાવી આપે છે કે આપણે હજી સુધી અનંતનું શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગથી ધણા જ વેગળા છીએ.

ધર્મ અને યોગ :

જતાં પ્રત્યેક મદાન ધર્મની પાછળ અર્થાત્ તેની વિધિઓ, રીતની લાલચો, પ્રતીકો, છુટાં છરાયાં સત્યો, તેને મર્યાદિત કરનાર મંત્રો વગેરેની પાછળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવવાના હેતુવાળો આંતર આધ્યાત્મિક વિકાસનો-યોગનો-સાધન માર્ગ પણ આવેલો હોય છે. એ માર્ગને અનુસરવાથી ગૂઢ સત્યોનું જ્ઞાન ઘર્ષ તેમને પ્રાપ્ત પણ કરી શકાય છે. પ્રત્યેક ધર્મના બાહ્યઆરની પાછળ યોગસાધનાની પ્રણાલિ આવી રહેલી હોય છે. એક પ્રકારનું અંતર્દાન હોય છે જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ધાર્મિક શ્રદ્ધા પ્રથમ પગલું હોય છે; ઉપરાંત અનિવંચનીય વાસ્તવિકતાઓ હોય છે જેને ધર્મના પ્રતીકો અભિવ્યક્ત કરે છે. તેના ફરજિયાત ઘર્ષ પડેલાં મંત્રો

અને વહેમો પણ ચેતનાની હિમ્વં સપાટીની ગદનતાઓના અસંસ્કૃત-અર્થરહીત-સૂચનો અને નિદેશો છે. ભૌતિક વિશ્વ યાને સચૂવ જગત વિષેનું જ્ઞાન વધારવામાં કેવળ દૃશ્ય બનાવો અને વાસ્તવિક ધારતા સત્યોને દૂર કરીને ભૌતિક ધાસો જે પ્રમાણે પદાર્થ અને પ્રકૃતિના બળોમાં છૂપાઈ રહેલી ગૂઢ શક્તિઓ આપણને દર્શાવે છે તથા આપણા મનમાં રહેલી માન્યતાઓને અને અભિપ્રાયોને તે વિવિધ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોથી અને વધારે જાડી સમજૂતીથી ફેરવી જાનના પ્રકાર આપે છે, તે પ્રમાણે આપણામાં રહેલી જે ઉચ્ચ જૂમિકાઓને-બેઠોને, તથા શક્તિઓને જાણવા માટે ધર્મ પ્રમત્ત કરે છે તે સર્વેને યોગ વ્યવસ્થિત કરે છે. એટલે, માનવની ચેતના, ધારે તો, બીજા જાણના પાછળ આવી રહેલા અનુભૂતિના જે કમખદ બંધારને પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, તે આપણે વિશાળ દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો જે અભ્યાસ કરવા માગીએ છીએ તેના ક્ષેત્રમાં આવે છે. જ્ઞાનયોગમાં કેવળ નિરપેક્ષ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો, અથવા તો પ્રભુના પોતાના સ્વરૂપોનો, યા તો શક્તિ વ્યક્તિના આત્મા સાથે સંબંધ રાખનાર પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંકુચિત ઉદ્દેશ રાખવો જરૂર પણ પડે નથી. ખરું છે કે જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચ પરિસ્થિતિ, યાને પરાક્રાંત, બ્રહ્મચેતના પ્રાપ્ત કરવામાં સમાવશી છે, તથા પ્રભુપ્રાપ્તિ એ યોગનો પ્રથમ, સૌથી મહાન, અને ઉત્કટ બાવચેરિત ઉદ્દેશ છે. વળી, નિમ્ન પ્રકારની જ્ઞાન-

પ્રાપ્તિને ખાતર એ ઉચ્ચ હેતુનો ત્યાગ કરવો એ આપણા યોગને મારે ધણું જ નુકસાનકારક, યા તો બીનજવાનદારી-બધું હોય તેમાં આપણા વિચિત્ર ઉદ્દેશમાંથી પતિત યા તો અસિત યજ્ઞનો બળો સંભવ રહેતો છે. પરંતુ પ્રભુનો પોતાનો સાક્ષાત્કાર પ્રથમ કર્યા પછી તેના આપણી સાથેના, તેમજ વિશ્વની સાથેના સંબંધનું જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં જ્ઞાન મેળવવું એનો પણ જ્ઞાનયોગમાં સમાવેશ થઈ શકે. આપણી સ્વાનુભવપૂર્ણ ચેતના સામે એક શુદ્ધ સદ્ આત્માને આદર્શ તરીકે સતત રાખી તેને પ્રાપ્ત કરવો તથા તેને પ્રાપ્ત કરી તે ઉચ્ચ ઇશ્વર ઉપરથી આપણા સ્થૂપ જીવનને, અર્થાત્ શારીરિક જીવનને સુદૃઢ, ધારણ કરવું, અને તેની પદ્ધતિની ક્રિયાઓનું શાસન કરવું, એ આપણા જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ છે.

અન્નમય પુરુષ :

એ જ્ઞાન આપણે પુરુષ અથવા તો પ્રકૃતિ એ બંને બાજુએ જુદું જુદું ધારણ કરી શકીએ, અથવા તો આપણે એ બેનો સંપૂર્ણ સંબંધ પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં પ્રાપ્ત કરીએ. પિંડ અને બ્રહ્માડ બંનેમાં, ઉપનિષદના કહેવા પ્રમાણે તો પંચવિધ પુરુષ આવી રહેલો છે. પ્રથમ અન્નમય પુરુષ એ પુરુષનું જ્ઞાન આપણામાં સૌથી પ્રથમ જાગૃત થાય છે. “શરીરથી હું જુદો છું” એવું જ્ઞાન પણ તેનામાં હોતું નથી.

વળી “ શરીરથી સ્વતંત્ર એવી પ્રાણમય કે મનોમય ક્રિયા હું કરી શકતો નથી ” એવું તે માને છે. એ પુરુષ પાછો આખી પૃથ્વીમાં સધલે સ્થૂલ પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલો છે. તે અન્નમય પુરુષ શરીરમાં વ્યાપી રહેલો હોય તેની સધળી ક્રિયાઓને છૂપી રીતે, તે જ પ્રેરે છે. સર્વે શારીરિક અનુભવોનો દેહ પાયો છે. જે પદાર્થોમાં માનસિક સંતા નથી તેમનામાં પણ તે વ્યાપેલો છે. માનવમાં અન્નમય પુરુષ પ્રાણમય અને મનોમય યથેલો છેઃ એટલે તેને પોતાને પ્રાણમય અને મનોમય પ્રકૃતિના પાસ લાગ્યો છે. પરંતુ મનોમય અને પ્રાણમય પ્રકૃતિની પ્રાપ્તિ તેનામાં ગોણું હોય શારીરિક જીવન અને તેના કરણોને તે આધીન હોય છે.

એ પ્રમાણે આપણું પ્રાણમય અને માનસિક જીવન શારીરિક જીવનના નિયંત્રણે વશ હોય છે તેને લીધે જ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ, તો મન અને પ્રાણ બન્ને શારીરિક શક્તિની અવરધા છે, તેના પરિણામ રૂપ છે, તથા તેમનાં સર્વે કાર્યો જડદેહમાં થતી ક્રિયાઓથી સમજાવી શકાય તેવાં છે, એવો જડવાદીઓનો મત આપણને ખરો લાગે છે. એ પ્રમાણે મન અને પ્રાણનું શરીરને સંપૂર્ણપણે વશ હોવું એ અપરંપર માનવતાની નિશાની છે. માનવથી નિમ્ન કોટિનાં પ્રાણીઓમાં તો એ ગુલામી વિશેષ અંશે હોઈ એ તેમની લાક્ષણિકતા ગણાય છે. પુનર્જન્મનો જે સિદ્ધાંત પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે તો, જે લોકો

નિમ્ન ત્રિવિધ પુરુષ :

અજ્ઞમય પદ્ધતિની એ પાશવ ગુલામીથી પોતાની છાંછી દરમ્યાન મુક્ત થઈ શકતા નથી, તેઓ મૃત્યુ પછી માનસિક કે હિંસ્ર પ્રાણુમય ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેમને તો સ્થૂળ ભૂમિકાઓની શ્રેણીની સરહદમાંથી પસાર થઈ અને વળી પાછા પોતાનો વિકસ કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર માનવરૂપે જન્મ લેવો પડે છે. અપરંપ અજ્ઞમય પુરુષ સ્થૂળ પ્રકૃતિ અને તેના સંસ્કારોને સંપૂર્ણપણે વશ હોય છે, અને હિંસ્ર ભૂમિકાઓમા જતા પહેલાં તેને એ જંધનથી મુક્ત થવું પડે છે.

અજ્ઞમય ક્ષેત્ર ઉપર કાળુ :

જો માનવજાતિ વધારે આત્મજા વધેલી હોય છે તો આપણને પ્રાણુમય અને મનોમય ભૂમિકામાંથી પ્રાપ્ત થતા સર્વે અનુભવોનો અને શક્તિઓનો વધારે સારો અને સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવા દે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે ભૂમિકાઓ ઉપર વધારે આધાર રાખીને સ્થૂળ દેહના જંધનોને શિથિલ પણ કરવા દે છે. વળી, તેવો માનવ કામનામય અને ભુદ્ધિ-પ્રધાન મનોમય એતનામાં રહી હિંસ્ર શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને કેવળ અજ્ઞમય પુરુષની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરી તેના ઉપર કાળુ પણ જમાવે છે. એ પ્રમાણે વિકાસ થતાં આપણને જન્મ અને મરણની વચમાં જે તક મળે છે તેના લાભ લઈને હિંસ્રભૂમિકાઓ પ્રત્યે આપણે ઉત્થાન કરી

શકીએ છીએ, અને પુનર્જન્મનો ઉપયોગ કરીને આપણે વધારે ઉચ્ચ માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે યાવ-છે તેપણુ આપણી જામત અવસ્થાનો ધણેખરો ભાગ તો એ અનમય પ્રકૃતિને વશ હોય છે. એમો કરીને આપણા કાર્યોની પ્રેરક ને અચાત ચેતનાવસ્થાઓ આવી રહેલી છે તેમને આપણે જાણી શકતા નથી. અલગત, અનમય પુરુષની પ્રાણમય અને મનોમય ભૂમિકાને આપણે જાણી શકીએ છીએ એ વાત ખરી છે, પરંતુ પ્રાણમય કેમ અથવા મનોમય કેમના મૂળ સ્વરૂપનું, કે આપણી અનમય ચેતનાની નીચે દંકાર રહેલા આપણા પ્રાણમય કે મનોમય પુરુષનું, આપણને લાગુ હોતું નથી. આત્મવિકાસમાં ધણી પ્રગતિ કર્યા પછી જ આપણે તેમને જાણી શકીએ છીએ, અને ત્યારે પણ, સાધારણ રીતે આપણી સ્પૃશ, અનમય પ્રકૃતિની પાછળ લેએ આવી રહ્યા છે એટલું જ આપણને જણાય છે. આપણે એ ભૂમિકાઓમાં ચેતનાને સ્થાપન કરેલી હોતી નથી કારણકે જો એ પ્રમાણે થયું હોય તો પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને શરીરને, અને મન રૂપી સત્રાટની આગાથી પ્રાણ તથા શરીર બંનેનો, કાણુ આપણે ક્યારનો એ મેળવી લીધો હોત. એ પ્રમાણે જો આપણે મનોમય પુરુષને પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તો તપઃશક્તિ અને જ્ઞાનનો આપણુ માલિક તરીકે ઉપયોગ કરીને આપણે શારીરિક અને માનસિક જીવનને ધણેખરે અંશે નિયત કરી

સકીએ છીએ. અર્થાત્ પ્રાણ અને શરીર ઉપર મનનો સ્વાભાવિક કાબુ જામે છે. યોગસાધના કરવાથી અનમય પુરુષથી પર થઈને જીવન ભૂમિકાઓમાં જઈ ઉચ્ચતર પુરુષની પ્રાપ્તિ કરવાની શક્તિ ચેતનાનું ઉત્થાન કરીને, તેને વિશાળ કરીને, તથા આત્મમયમ પ્રાપ્ત કરીને મેળવી શકાય છે.

પ્રાણમય પુરુષની પ્રાપ્તિ :

એ ઉચ્ચ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરવા માટે પુરુષની બાહ્યથી આપણે પ્રયત્ન કરીએ, તો રથૂલ અનમય ચેતનામાંથી અને રથૂલ શારીરિક પ્રકૃતિના અન્યવાદમાંથી, પ્રથમ તો પ્રાણમય અને ઉવટે મનોમય પુરુષ ઉપર વિચારને એકાગ્ર કરીને, નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરનાથી આપણે પ્રાણમય પુરુષ થઈ સકીએ છીએ, અને આપણા શારીરિક ચેતન્યને આપણે એ નવી ભૂમિકામાં જોડી લઈ સકીએ છીએ. અર્થાત્ એ પ્રાણમય ભૂમિકામાં આપણને શરીર, તેની પ્રકૃતિ, તેના કાર્યો વગેરે પ્રાણમય પુરુષના કેવળ સંજોગ, માને દશા, તરીકે જ જણાશે. અને તે બધાના ઉપયોગ પ્રાણમય પુરુષ રથૂલ જગત જોડે સંમંધ બાંધવા માટે કરે છે એમ આપણે જોઈશું. યોગીએ એ પ્રાણમય-પુરુષનું ચેતન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની નિશાનીઓ મળી છે. પ્રથમ તો કેવળ રથૂલ શારીરિક જીવનથી તે દૂર હોય એવો અનુભવ થઈ પોતે શરીરથી પર છે, એવું સાધકને

લાગે છે. શરીર કેવળ દયિયાર, અથવા તો, કાચલું હોઈ સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય તેવું છે એવું આભેદન જ્ઞાન સાધકને યાદ છે. આપણી આનુષાંગિક પ્રાણી પરિસ્થિતિમાં-પ્રાણમય વાતાવરણમાં-અને આપણા પોતાના શરીર ઉપર આપણી સંકલ્પ શક્તિ અસાધારણ રીતે સરળ થતી જણાય છે, તથા આપણને જે પ્રાણશક્તિનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે તેનો ગમે તે ઉપયોગ કરવામાં, અથવા તો તેને ગમે ત્યાં દોરવામાં, આપણને સરળતા થઈ જાય છે; આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે તેને વાપરી શકીએ છીએ. એ શક્તિને તો આપણે પ્રત્યક્ષ જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે આપણા શારીરિક કાર્યોમાં તે સ્પષ્ટ પ્રાણશક્તિ રૂપે હોય છે જ; પરંતુ માનસિક કાર્યોમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તેનામાં સૂક્ષ્મ પ્રકારની સક્રિયતા લાગે છે. આ રીતે શારીરિક ચેતનાથી પર પ્રાણમય ચેતનાને આપણે જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાણમય પુરુષની ચેતના જગત્ત યમા પછી કામનામય જગતની સૂક્ષ્મ દેહધારી સત્તાઓને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. આ સમય દરમિયાન, નવી શક્તિઓ જેમને સામાન્યરીતે 'સિદ્ધિઓ' કહેવામાં આવે છે તે આપણામાં જગત્ત યાય છે. બીજાં પ્રાણીઓના આવેશો, તેમની ઇચ્છાઓ, પ્રાણમય વિકાસે વહેરેલાં સંસ્કાર આપણે અનુભવી, અથવા તો જાણી શકીએ છીએ. યોગ વડે નવી ચેતના પ્રાપ્ત થવાની આ કેટલીક નિયમો છે.

મનોમય ચેતનાની ભૂમિકા :

ઉપર જણાવેલું પ્રાણમય અસ્તિત્વ કોઈ સારીરિક જીવન કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક મણી સકાય નહિ. ખરૂં જોતાં એ સદૃશું નિમ્ન ભૂમિકાઓમાં બાવી રહેલું છે. આપણે તો હજી પણ વધારે જીર્ણ ગતિ કરીને મનોમય પુરુષને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણમય અને અન્નમય બન્ને ભૂમિકાઓને આપણે મનોમય ભૂમિકામાં જોડી લઈ ચકીશું : અર્થાત્ મનોમય પુરુષને આપણાં શરીર અને પ્રાણ તેનાં ચેતાનાં ગોણુ કાંઈ જોવાં લાગશે, એટલે પ્રાણ અને દેહ તથા તેમનાં કાંઈ જીવનમાં કેવળ મનોમય તત્ત્વોનો આવિર્ભાવ કરવાનાં કેવળ ગોણુ સાધનો છે એવું મનોમય પુરુષને લાગે છે. આ અનુભૂતિમાં પણ સૂચનાત્માં આપણને પ્રાણમય અને અન્નમય જીવનથી એક પ્રકારની અત્યાપણાની-હૂટા-પણાની-લાગણી થશે; અને સાધારણ રમૂલ જીવન ગાળનાર માનવના કરતાં આપણું જીવન આપણને કંઈ જુદી જ ભૂમિકામાં રહેલું જણાશે. એ જીવનનો કોઈ ગહન અસ્તિત્વ જોડે સંબંધ છે, પારિત્ય કરતા કોઈ જુદી જ દિવ્ય જ્ઞાનની જ્યોતિષી તે પ્રકાશિત છે, અતિ સૂક્ષ્મતર, અને સમ્રાટ જેવી સાસક શક્તિથી તે યુક્ત છે એમ આપણને જણાશે. અર્થાત્, આપણે મનોમય ભૂમિકાનો સ્પર્શ કરેલો હોય મનોમય જગતને આપણે જાણી ચકીએ છીએ

અને તેના મત્તો અને શક્તિઓ સાથે આપણે સંબંધમાં
આવી શકીએ છીએ. મનની એ હિમ્મત બુદ્ધિ ઉપરથી
કામનામય અને અનમય હવનને આપણી નીચે આવી
રહેલાં જોઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે જ્યારે
ધારીએ ત્યારે તેમનો સહેલાઈથી ત્યાગ પણ કરી શકીએ એવો
અનુભવ આપણને થાય છે. જ્યારે આપણે રથૂસા દેહને
ત્યાગ કરીએ છીએ ત્યારે મનોમય સ્વર્ગમાં ચિદ્વાર કરવા
માટે ધણી જ સહેલાઈથી તેને છોડી દઈ શકીએ છીએ.
પરંતુ આપણે એ એ બુદ્ધિઓનો ત્યાગ કર્યા વિના તેમનાથી
પર રહીને પણ, આપણી નવી માનસિક બુદ્ધિમાંથી
આપણે કાણ તેમના પર જમાવી શકીએ છીએ. તે
બુદ્ધિમાં પ્રાણમય અને અનમય બુદ્ધિ કરતાં જુદા
પ્રકારની અર્થપદ્ધતિ આપણે સ્વીકારીએ છીએ. એ શક્તિને
આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિ બાંધવા શુદ્ધ માનસિક બળ એવાં
નામો આપી શકીએ. એ શક્તિ સાધારણ વિદ્યાસ પામેલા,
સુદ્ધિવાળા માનવો પણ અપૂર્ણ રીતે જ વાપરે છે, એ
શક્તિઓને મનોમય પુરુષ દેવના સહજપણે ઉપયોગમાં લઈ
શકે છે, એ રિયાલિટી પ્રાણમય અને અનમય કાર્યો દેવના
ગૌણ યજ્ઞ રહે છે. એ મનોમય ચેતના શક્તિના ગૌણ
આયુધો તરીકે કાંઈક તો તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
એ મનોમય લોકને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે વિશ્વના વિશાળ
મનને પણ જાણી શકીએ છીએ. તેની ઇચ્છાઓ, હેતુઓ,

કાર્યની દિશા, વિચારના પ્રવાહો તથા સ્થૂળ બંધનોની પાછળ આવી રહેલાં મનોમય ભૂમિકાનાં સૂક્ષ્મ સત્ત્વોના ઝબકા વગેરે પણ જાણી શકીએ છીએ સામાન્ય માનવો એ યુદ્ધ વિગે અજ્ઞાન હોય છે, અથવા તો સ્થૂળ ક્રિયા ઉપરથી તેનું અનુમાન ફેરી શકે છે : આપણને તે ઘટનાની જરાપણ ગંધ સરખી, અથવા તો, કોઈપણ પ્રકારનો સંદેશ, પ્રાણુમય ભૂમિકામાં આવે તે પહેલાં તેને આપણે જાણી શકીએ છીએ. વળી, તે ભૂમિકામાં આપણે બીજાં પ્રાણીઓની માનસિક ક્રિયાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ—૫૪ી એ ક્રિયા સ્થૂળ મનમાં કે મનોમય ભૂમિકામાં, ગમે ત્યાં થતી હોય. મનોમય ભૂમિકામાં પ્રાણુમય ભૂમિકામાં હોય છે તેના ફરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને સમર્થ શક્તિઓ, મનોમય પુરુષને પ્રાપ્ત થયાં પછી, સાધક સ્વાધ્યાયિક રીતે જ મેળવી શકે છે.

આ બધું તો ત્રિવિધ પુરુષના નિમ્ન જીવનમાં આવી રહેલું છે પ્રાચીન ઋષિઓએ જ “ રેતોક્ત્ય ” કહેતા હતાં. એ ભૂમિકામાં રહેવાથી આપણી શક્તિઓ ગમે તેટલી વિદ્યાળ તથા સમર્થ થાય તોપણ આપણે વિશ્વના દેવોની સત્તામાં જ રહીએ છીએ એમ જાણવું. એ નિમ્ન ભૂમિકાઓમાં પુરુષ ઉપર પ્રકૃતિનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે—૫૪ી તે લાવેને આણું, જીલું—સકલ યાવ તેવું હોય એમાંથી મુક્ત થવાને માટે તો આપણી ચેતના રૂપી પરતના હજી પણ દિવ્ય ચિખરને આપણે સર કરવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૮ અં

આત્મસંક્રાંતિનું સોપાન

સામાન્ય સ્થિતિ .

માનવની સામાન્ય સ્થિતિ, જે ત્રિવિધ પુરુષ તથા ત્રેલોક્યમાં વસે છે, તેનું વર્ણન આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોયું. તેનાથી પર જે ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે તે માનવની વિચ્છાન અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ ક્રમમાં પણ ધણી જ જુદા પ્રકારની છે, અને તેથી તેમને પ્રાપ્ત કરવી એ માનવને ધણુ જ મુશ્કેલ લાગે છે. વેદમાં એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિને પૃથ્વી અને સ્વર્ગ એ બંને આકાશોને ભેદવાની ક્રિયાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પિંડરૂપ માનવ અને ષ્ઠાકરૂપ વિરાટ એ બંને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ વચ્ચે એક પ્રકારનો વ્યવહારમાં તદ્દન પ્રત્યક્ષ, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં અવસ્તવિક, એવો વિરોધ આવી રહેલો દેખાય છે. પિંડ અને ષ્ઠાક બંનેમાં નિમ્ન ભૂમિકાથી પર તથા

તેનાથી તદ્દન અલગ એવી ઉચ્ચ જૂમિકાઓ આવેલી છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં તેમને અપરાધ અને પરાધ કહેવામાં આવે છે. પરાધ અર્થાત્ જીવ જૂમિકામાં આત્માનું સંપૂર્ણ અને સંપાતન સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હોય તે જૂમિકામાં આત્મા પોતાની અનંતતાઓ, અસ્તિત્વની અપરિમિતતા, ચૈતન્ય અને જ્ઞાનની અનંતતા તથા આનંદની પરિણામનો વિસ્તાર કરે છે. અપરાધ, યાને નિમ્ન જૂમિકાઓ પણ આત્માનો જ પ્રદેશ છે; પરંતુ તેઓમાં આત્મા પડકા પાછળ ઢંકાયેલો, તથા દૈત્યાવપ્રમાન, મર્ષાદિત, બદ્ધમન, પ્રાપ્ત તથા ભેદ કરનાર યરીરના ગાદ આચ્છાદનમાં પડી મચેલો હોવાથી તેમાં તેનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી. એ જૂમિકાઓમાં આત્મા નામરૂપમાં ઢંકાયેલો જાય છે, બાહ્ય અને આંતર, બ્યક્તિ અને વિશદન્ય ભેદમાં તેનું ચૈતન્ય વિમર્ગ થઈ જાય છે. વળી, તે નિમ્ન જૂમિકામાં આત્માની દૃષ્ટિ અને ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ, તેની ચક્રિત ચેતનાના વિભાગ પાંચાને ક્ષીણે પરિમિત, તેના જ્ઞાન, તપશ્ચક્રિત, સામર્થ્ય તથા આનંદ ભેદને પ્રાપ્ત થયેલા હોય પરિણામે પરિમિત તથા અજ્ઞાન, નિર્જાળતા અને દુઃખના વિરોધી અનુભવોને વશ હોય છે. આપણી દૃષ્ટિ અને ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવાથી આપણામાં રહેલા આત્માનું જ્ઞાન આપણને અચૂક થવા માટે છે; તથા નામ અને રૂપના બાહ્ય સ્થૂળ આવરણ નીચે, યા તો તેની પાછળ જે ઢંકાયેલો રહ્યો છે તેને નામ અને

રૂપના પડદાની મારફત સુધ્ધા આપણા અતિરજીવનમાં લય પમાડવાથી આપણે તેજ આત્માનો બાહ્ય જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થતાં આપણા સામાન્ય ચેતન્યમાં તે અનંત સત્, ચિત્ અને આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે અને એમની નિષ્ક્રિય અનંતતાને સાધકે પ્રાપ્ત કરે એ બનવાનો છે. પરંતુ એટલેથી જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદના ક્રિયાત્મક આવિર્ભાવને તો નવો દિશ્ત બંધો જ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. આપણે આત્મા, અન્ત, પ્રાણ અને મનોમય ભૂમિકાઓમાં એવો તો બંધાયેલો હોય છે કે ઉપર જણાવેલી નિષ્ક્રિય અનંતતા પ્રાપ્ત કરવા માટે થયું અનેક જન્મ ધારણ કરીને સતત તપસ્યા કરી તેને પોતાનો વિકાસ કરવો પડે છે. એ નિષ્ક્રિય ભૂમિકાઓ પર ઘર્ષ જવાની શક્યતા બરાબર સમજવા માટે આ પ્રકરણમાં આપણે જુદા જુદા લોક વચ્ચે જે સંબંધ છે તેને દરીયા વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જાણવો જોઈએ.

અન્નમય પુરૂષ :

સમગ્ર વિશ્વ ચેતન્યસ્વરૂપ આત્માથી નિર્મિત થયેલું છે, શરણુકે પદાર્થ બાને દ્રવ્યથી માંડીને સત્-તા સુધીનું સર્વ આત્માનો જ આવિર્ભાવ છે. હવે, એ પુરૂષ, બાને આત્મા, પોતાની પ્રતિબ્ધ રૂપ જગતને નિર્મે છે, અને પોતાના અનેક તત્ત્વોમાંથી એકમાં ન્યારે તે આવિર્ભાવ

પામે હિ ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ અને તે તત્ત્વના જગત જોડે તે એક પ્રકારનું સમતોલપર્ણ સ્થાપન કરે છે; તેને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ કહેવામાં આવે છે. એ સંબંધ દ્વારા આત્મા પોતે જે સૃષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે તેમાં દૈતન્ય-શક્તિ અને આનંદના સર્વ અનુભવો નિયત કરે છે. જ્યારે આત્મા પદાર્થમાં, યાને દ્રવ્યમાં, સ્થિત થાય છે ત્યારે તે જડ પ્રકૃતિનું રાજ્ય સ્વીકારતો સ્થૂપ વિશ્વનો સ્થૂપ આત્મા યર્ષ રહે છે. અર્થાત્ એ જૂમિકામાં આત્મા પદાર્થનો અનુભવ કરવામાં મગ્ન થઈ જડતા, અજ્ઞાન અને તમોગ્રણનો અનુભવ કરે છે. બ્યક્તિમાં તે જ આત્મા અલમયપુરુષ થાય છે અને તેની પ્રાણ અને મન બંને પદાર્થતત્ત્વનાં અજ્ઞાન અને જડતામાંથી વિકાસ પામેલા હોય તેઓ પણ અન્નમય જૂમિકામાં મૌનિક જંધનોને વશ હોય છે. તે જૂમિકામાં પ્રાણશક્તિ શરીરને, અને મન પ્રાણશક્તિને, વશ હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા પણ પોતે પરિમિત થઈ મનના દ્વેતભાવને સ્વીકારે છે. એ પુરુષ સામાન્ય રીતે સ્થૂપ શરીરમાં જ જીવન ધારણ કરે છે અને સ્થૂપ કમેન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, સ્થૂતપ્રાણના અને મનના તથા પરિમિત આધ્યાત્મિક જૂમિકાના અનુભવોને સ્વીકારે છે અને તેઓ જ જાણે અસ્તિત્વનું અતિમ રહસ્ય ન હોય એમ માનીને વર્તન કરે છે.

પ્રત્યેક ભૂમિકાની એકદેશીય પ્રાપ્તિ :

મુખ્યત્વે મનોમય પુરુષ રૂપે માનવ સ્થૂલ દેહમાં વસે છે. પરંતુ શરૂઆતમાં તે મનોમય પ્રાણી સ્થૂન જીવનને પ્રાપ્ત થઈ અન્નમય પુરુષને જ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ સમજે છે. ઉપનિષદમાં ક્ષણ પ્રભાણે પદાર્થ, ચાને અન્ન, એ જ જાણ છે એવું તે માને છે; કારણકે આશુ' વિશ્વ તેને તેમાંથી જન્મદ, તેને લીધે ટકી રહેલું અને અંતે તેમાં લય પામતું જણાય છે. અર્થાત્ આખા સ્થૂલ જગતમાં સર્વજ બ્યાપી રહેલા પુરુષથી-(આત્માથી) વધારે ઉચ્ચ ખ્યાલ તે અનંત જગતને વિષે બાંધી શકતો નથી; કારણકે અન્નમય પુરુષ રૂપ સ્થૂલ જગતને જ જાણતો હોઈ પોતાની દાજરીની શક્તિથી સર્વ પાર્થિવ રૂપોના અને પદાર્થોના આવિર્ભાવ કરે છે એવું તે અનુભવે છે. અન્નમય ભૂમિકામાં પુરુષને પોતાના સ્વરૂપને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ખ્યાલ તો શારીરિક જીવનના અનુભવોમાં પ્રમટ થનાર, શારીરિક જીવનમાં જકામવણો, અને તેના મૃત્યુ પછી પાડો અનંતમાં ભગી જનાર આત્મા પોતે છે એટલે જ આવી શકે છે. પરંતુ તેનામાં પોતાનો વિકાસ કરવાની શક્તિ રહેવી હિ અને તેથી સ્થૂલથી પર ભૂમિકાઓના અનુભવો દ્વારા તે સ્થૂલ અન્નમય પુરુષના ઉપર જાણવેલા સ્વાભાવિક વિચારોને ઊઠીને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં ઉત્પાન કરી શકે છે આત્મા ધારે તો, પોતાના અસ્તિત્વને

મનોમય ભાગ, પોતે એકાગ્રતા કરીને, કેળવી શકે. ધણીવાર એ પ્રમાણે કરવા જતાં પ્રાણ અને અન્નમય જીવનને ઘોઠો પહોંચે છે અને તે પશુ એટલે સુધી કે મન પોતે શરીર અને પ્રાણ ઉપર પ્રાધાન્ય મોગવીને પોતાનાથી પર ભૂમિકાએાને માટે લાયક અને. વળી, માનવ ધારે તો આત્માના ઉપર એકાગ્રતા કરી શકે, પરંતુ એ પ્રયત્નમાં તે પોતાના માનસિક અને સ્થૂલ જીવનથી બંધો જ દૂર જતો રહી તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવા દેતો નથી—અને તે પશુ એટલે સુધી કે તેનું આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાધાન્યને પામે છે અને પાર્થિવ જીવન પ્રત્યેના આકર્ષણનો સમૂળજો નાશ કરે છે. એવી વૃત્તિને લીધે તે પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ વિશ્વથી પર કોઈ બીજી ભૂમિકામાં—પ્રાણમય અને મનોમય સ્વર્ગોમાં—છે એવું માને છે, અને પાર્થિવ જીવનને તો તે એક દુઃખમય, યા તો દુઃખર ઘડનાં તરીકે જ ગણીને તે જીવનમાં તો પોતાનું ઉચ્ચમા ઉચ્ચ અસ્તિત્વ કદી પણ ભોમવી શકાય જ નહિ એવું તેને લાગે છે. અર્થાત્ નિષ્ક્રિય અનંતની પ્રાપ્તિમાં જ આત્માની પૂર્ણતા મનાય છે; પરંતુ ક્રિયાત્મક આવિર્ભાવમાં તેનો આત્મા સ્થૂલ પ્રકૃતિનાં બંધનોનો લાગ કરીને સ્વતંત્રતા અનુભવી શકતો નથી. નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્ગુણ આત્માની શાંતિ વિશ્વની અનંત ક્રિયાઓમાં રહેલા આનંદના કરતાં વધારે સરળતાથી પ્રાપ્ત કરીને ધારણ કરી શકાય છે.

પ્રાણમય પુરુષ •

ત્યારે આત્મા પ્રાણમય તત્ત્વમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે તે પ્રાણમય પુરુષ તરીકે પ્રાણમય ભૂમિકામાં વિચરે છે એ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ પ્રાણશક્તિથી પૂર્ણ હોઈ સચેતન સક્રિયતા વાળી હોય છે એ ભૂમિકામાં પુરુષ જીવનની શક્તિ અને તેના કાર્યોની સીસામાં મગ્ન થઈ જાય છે તથા રજોગુણપ્રધાન પ્રાણમય જીવનની ઇચ્છાઓ, ક્રિયાઓ અને વિકારોને વશ થઈ રહે છે. બ્યક્તિમાં પ્રાણમય પુરુષ તે જ તેનો આત્મા થાય છે, તથા તેની પ્રકૃતિમાં પ્રાણશક્તિ શરીર તથા મનના ઉપર જીલ્લમ જીભરે છે. ઇચ્છના તથા કર્મનાના તથા જીવનના આવેશોના અને શક્તિઓના પ્રતિભાવ રૂપે રથૂસ શરીર ચોતાની ક્રિયાઓ કરે છે અને સ્વરૂપે બનાવે છે, આપણા રથૂન જીવનમાં જે પ્રમાણે પરિમિતતા અનુભવાય છે તે પ્રમાણે કામનામય જીવનમાં હોતું નથી એ ભૂમિકામાં મનોમય જીવન પણ પ્રાણના વિકારો અને કામનાઓથી પરિમિત થાય છે, તેને વશ વર્તે છે અને કામનામય જીવનને વધારે વિશાળ અને ફેલાઈ કરવા માટે તે મથે છે. એ પ્રાણમય પુરુષ રથૂસ પદાર્થના કરતાં ઘણા સૂક્ષ્મ તત્ત્વના બનેલા સૂક્ષ્મ હેડમાં રહે છે એ પ્રાણતત્ત્વ ચિન્મયતત્ત્વથી પૂર્ણ હોઈ આપણા રથૂન શરીરનાં પાંચેવ અણું પરમાણુંઓ ગ્રહણ કરી શકે તેના કરતાં તો ઘણા જ વધારે સૂક્ષ્મ અનુભવો ને મંદકરો ગ્રહણ કરવાની અને ઇન્દ્રિયની પણ સૂક્ષ્મતર

શક્તિઓ ધરાવે છે. માણુમના સામાન્ય સ્થૂલ દેહની છેક નજીક અને તેના અસ્તિત્વના સૌથી વધારે ક્રિયાત્મક વિભાગ તરીકે પ્રાણુમય પુરુષને પ્રાણુમય પ્રકૃતિનું બનેલું સૂક્ષ્મ પ્રાણુમય શરીર હોય છે, જે પ્રાણુમય માને કામનામય જગત નેડે મંત્રમંથમાં હોય છે, અને તે વિશ્વમાં પ્રાણુ તત્ત્વ સ્વતંત્ર અને મહાજ રીતે આવિર્ભાવ પામે છે.

પ્રાણુમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ :

જેમ જેમ પ્રાણુમય ભૂમિકા જીવનમાં વધારે ને વધારે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ તેમ માનવમાં પ્રાણુશક્તિની વૃદ્ધિ, ધૃત્યોની વેગપૂર્ણતા, વિકાસ, આવેશો તથા લાગણીઓમાં ઉત્કટ વ્યાકૂળતા અને સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉચ્ચ શક્તિશાળીપણું દેખાઈ આવે છે. અર્થાત્ તે એક રન્નેશુણી માણુસ થાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે માનવ, ધારે તો, પોતાના ચૈતન્ય દ્વારા એ પ્રાણુમય સૂક્ષ્મ શરીર તથા સ્થૂલ શરીર મંત્રને ધારણ કરી શકે છે. જો તે ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય એ પ્રાણુમય પુરુષ જોડે એકમતા કરે તો તે આસુરી વૃત્તિનો ચામ અર્થાત્ એવા માણુસો નથી શક્તિ, માને પ્રાણુશક્તિવાળા, પ્રચંડ, અપરિમેય કામના અને આવેશમાં ભરેલા તથા અન્નમય ભૂમિકામાં જીવન ગાળનાર માણુસોથી ઘણી વિશાળ અને વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવતા લાગે છે, એવા માણુસો

પ્રાણમય ભૂમિકામાં રહ્યા છતાં આત્મસંયમ અર્થે અથવા આત્મતૃપ્તિને અર્થે મનનો ધણો જ વિકાસ કરે, તોપણ એ તેમનો તપસ્યા (શક્તિનો સંયમ) પણ આસુરી હોઈ તેનો હેતુ રાજોગુણી અહંતાને નિયત કરીને સંતોષ આપવાનો હોય છે. જે પ્રમાણે અન્નમય કોશમાં યજ્ઞ શકે છે તે પ્રમાણે કામનામય જગત અને પ્રાણમય પુરુષની સ્વાભાવિક શક્તિઓથી પર યજ્ઞને, જીર્ણમાં રહેલી ઉચ્ચ માનસિક શક્તિઓને ખીલવીને પ્રાણમય જીવનના સંલોચો દ્વારા તથા તેની પાછળ, યા તો પ્રાણુના રૂપે અને શક્તિઓની પેલી તરફ, (જીર્ણમાં) માનવ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સંપૂર્ણ શાંતિની એટલી બધી અગત્ય હોતી નથી, મરણકે અનંત આત્માને। આનંદ અને શક્તિની સંજ્ઞતા સંપૂર્ણપણે તો એ ભૂમિકામાં પણ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કેમકે કામનામય વિશ્વની સ્થિતિ, પાર્થિવ વિશ્વની પેઠે જ, આત્માના સંપૂર્ણ વિકાસ તથા આવિર્ભાવને માટે યોગ્ય હોતી નથી, કાં તો પ્રાણમય પુરુષ પોતાના અસ્તિત્વની નિમ્ન ભૂમિકાની પોતાની શક્તિ ક્રિયા અને સંપૂર્ણતાને ધોડા પહેચ્છી આત્માનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અથવા તો કામનામય વિશ્વના અધોઝાગી આકર્ષણને તે વશ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણમય ભૂમિકામાં પણ પૂર્ણતા મેળવતી મં-વિત નથી. જે આત્માઓ કેવળ એ ભૂમિકાને જ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓને

વિશાળ અનુભવ અને આત્મવિકાસ મેળવવા માટે શરીરને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે.

મનોમય પુરુષ :

ન્યારે આત્મા મનના તત્ત્વમાં રિધર થાય છે ત્યારે તે મનોમય ભૂમિકામાં રહેલા મનોમય પુરુષનું સ્વરૂપ થઈ રહે છે. એ ભૂમિકામાં યાનાસેષ્ઠિત માનસિક પ્રકૃતિનું સામાન્ય હોઈ તેમાં શુદ્ધિ ચૈત્ત્ય પુરુષ અને હિચ્ચભાવપ્રધાન સત્તા નિયમે પ્રવર્તે છે. મનોમય સત્તાનો વિશિષ્ટ ગુણ સત્ત્વ હોઈ યાનની વિશદતા અને સુખની લાગણી તેમાં પ્રધાન હોય છે. એ મનોમય પુરુષના સ્વભાવમાં મનની શુદ્ધિ અને યાનશક્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવતી હોઈ પ્રાણમય તથા રથૂલ, અન્નમય અસ્તિત્વને તે નિયત કરે છે. અર્થાત્ એ મનોમય પુરુષ પ્રાણથી કે શરીરથી પરિમિત થતો નથી. એ પુરુષ સક્ષમ મનોમય કોષમાં રહી યાનની, વિચારની, સદાનુભૂતિની તથા અન્ય માનવોના મનમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ભોગવે છે, તથા રથૂલ શરીર અને પ્રાણશક્તિમાં હોય તેના કરતા, ઘણી જ વધારે વિશાળ, સ્વતંત્ર અને અણુ માને સક્ષમ હિન્દ્રિયોની શક્તિ વાપરી શકે છે. જામત અને દસ્ય અવ-સ્થાની પાછળ માનવમાં પણ એ મનોમય પુરુષ, માનસિક પ્રકૃતિ, મનોમય શરીર તથા મનની ભૂમિકા આવી રહેલ છે. તે ભૂમિકા અન્નમયતાને પ્રાપ્ત થઈ હોતી નથી પરંતુ તેમાં

મનનાં તત્ત્વો પ્રધાન હોય, તેની માનસિક સ્વતંત્રતા, શુદ્ધિ, સ્થૂળ કે પ્રાણુમય જીવનમાં યાય ■ તે પ્રમાણે, જરાપણ આધિત થતી નથી. જેમ જેમ મનોમય ભૂમિકાનું દબાણ થઈ જાય છે, તેમ તેમ સ્થૂળ જીવનમાં પણ તેની માનસિક, ચૈત્ય પુરવણી, તથા ઉચ્ચ બાવેનો સક્રિયતાનો આધિભાવ થતો જાય છે. સ્થૂળ અન્નમય પુરવણી મનને પણ તે ઉન્નત કરે છે અને તેના માનસિક જીવનને અદ્ભુત સક્રિય આપે છે, જે આપણી માનવજાતિની એક વિશિષ્ટતા છે.

મનોમય ભૂમિકા :

ઉપર જણાવેલું મનોમય ચૈતન્ય જાગ્રત કરી મનોમય મુશ્કેલી માનસિક પ્રકૃતિને ધારણ કરવી તથા પ્રાણુમય અને અન્નમય કોષમાં પણ જીવન ધારણ કરવું એ માનવને માટે શક્ય છે. જેમ જેમ તે ઉપર જણાવેલું પરિવર્તન કરી શકે છે, તેમ તેમ તે અધુરું દિવ્ય જીવન તો પ્રાપ્ત કરી શકે છે સામાન્ય માનવના કરતાં તો ઘણી દિવ્ય શક્તિ હૃદય અને જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતાના જીવનના સર્વ પ્રદેશોને તે શુદ્ધ યોગ્યો દોરે છે, બીજા પ્રાણુઓ સાથે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમથી તે બંધાય છે, લાગણી મેળે શુદ્ધ ચૈત્ય પુરવણી ભૂમિકામાં ઉન્નત કરી તે લઘુ જઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સંસ્કારો પ્રાપ્તતાથી મુક્ત, તેની શુદ્ધી તીવ્ર, શુદ્ધ અને સ્થિતિસ્થાપક યાને ૧/૩ પદાર્થ અને અશુદ્ધ

પ્રાણનાં બંધનોથી મુક્ત થાય છે. વળી તે માનવ મનોમય ભૂમિકાથી પર આવી રહેલી ભૂમિકાઓનાં હિંચ, ઉચ્ચતર જ્ઞાન અને આનંદને પ્રતિબિંબિત કરે છે તથા વિજ્ઞાનમય જોવામાંથી આવતી પ્રેરણા અને મદજ્ઞજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી તેમના પ્રકાશમાં પોતાનું પૂર્ણ માનસિક જીવન ધરી શકે છે. વળી, તે માનવ વધારે વિજ્ઞાનતાપૂર્વક, વધારે ગાઢ પરિમિતતા વડે, અને સક્રિય શક્તિ અને આનંદની હીલા સહિત, ચેતનાના મેઘાદમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

મનોમય ચેતનાની પારમિતતા અને ક્ષેત્ર :

આપણી માધારણ સ્થિતિમાંથી જોતાં આપણને ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ પોતાની હિંચમાં હિંચ ભાવનાશીલતાના ઉકુચનમાં માનવ ક્ષેત્રે છે તેવી આદ્ય પૂર્ણતા લાગે છે, અને ખરેખર મનોમય જીવનની તો એ જ પૂર્ણતા છે. પરંતુ એ કાંઈ આપણા આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વની અંતિમ પૂર્ણતા નથી; કારણ કે મનોમય ભૂમિકાના સર્વ સાક્ષાત્કારો મનની પરિમિતતાને વશ રહેવાનાં તેમાં વિજ્ઞાન આનંદ અને સર્વમાહિત્ય હોતાં નથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને વારતાવિક આનંદ મનથી પર અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ આત્માની પૂર્ણતા સાધનાર મનોમય પુરણે પોતાના અધિગામી જીવનનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્મામાં ગતિ કરવી જોઈએ. અથવા તો વધારે હિંચ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે

તેણે અન્નમય દેહ પુનઃ ધારણ કરવો જોઈએ. ઉપનિષદમાં એ સત્ય તીર્થે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે :—

“ સૂર્યનાં કિરણો માનવને એ (મનોમય) સ્વર્ગ લોકમાં લઈ જાય છે; અને એ લોકમાંથી મનુષ્યને પાછા ફરવું પડે છે.”

‘ કિરણો ’ એટલે વિજ્ઞાનમય ચેતના રૂપી સૂર્યનાં ક્રિયા છવાયાં બિંબો. પરંતુ જે માનવો પાર્થિવ જીવનનો સમૂહો ત્યાગ કરીને સૂર્યના દારમાં યત્ન પેલી તરફ જાય છે તેઓ પાછા ફરતા નથી. સામાન્ય રીતે, મનોમય પુરુષ ચેતનાના સ્વર્ગ લોકનો ત્યાગ કરીને હિમ્મ જૂમિકામાં ગયા પછી પાછો ફરતો નથી, કારણકે તે જૂમિકાની શુદ્ધ આધ્યાત્મિકતાને મન, પ્રાણ અને શરીરની નિમ્ન જૂમિકાઓમાં પોતે વ્યક્ત કરી શકે એમ તેને લાગતું નથી. અપરાધમાં તો મનોમય જૂમિકા જ આત્માનો હિમ્મ આધિભાવ હોઈ મન, પ્રાણ અને શરીર એ ત્રેયોક્ષમાં માનવચેતનાની સ્થિતિનું સમગ્ર ક્ષેત્ર સમાઈ જતું લાગે છે.

વિજ્ઞાનમય દેહનું કાર્ય :

મનોમય પુરુષની પર આવેલા વિજ્ઞાનમય દેહને પ્રાપ્ત કરવાથી, અર્થાત્ અસ્તિત્વની અનંત સત્ત્વની બિંદુ પ્રકૃતિ ધારણ કરવાથી તથા કાર્મજીવમાં તથા સક્રમ મનમાં, રશ્મિ પ્રાણમાં અને અન્નમય દેહમાં જીવન ધારણ કરવાથી

પોતાના સામાન્ય જીવનમાં અનંત આધ્યાત્મિક ચૈતન્યને સાધક ઉતારી શકે છે, અથવા તો પોતાના અપૂર્ણ અસ્તિત્વને જોઈ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરાવી ત્યાં સ્થિર કરી શકે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ૧૨૫૦ બલ્લુ જ મુરકેલ છે, કારણકે આધ્યાત્મિક જીવનના ચૈતન્ય અને શક્તિ રૂક્ત કારણુદેહમાં જ બધા થાય છે અને તે ભૂમિકાની જોઈ પ્રકૃતિમાં જ સ્વાભાવિક દોષ સાધારણ મનુષ્યમાં તેનો વિકાસ બીલકુલ થયો હોતો નથી, અથવા તો અપૂર્ણ રીતે જ થયેલો હોય છે. મત્તચાન અને અનંત આનંદની ભૂમિકાઓમાંથી, અર્થાત્ વિચાર અને આનંદમય કોષોમાંથી, તેનું અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પરાધર્મ છે એટલે જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં આવેલા છે. નિમ્ન ભૂમિકામાં પણ તેમનું જ્ઞાન અને તેમના આનંદની ન્યોતિ વ્યાપે છે તથા આપણે જેને આધ્યાત્મિકતા અને પૂર્ણતા કહીએ છીએ તે પણ તે ભૂમિકાઓમાંથી જ મળે છે. પરંતુ એ ભૂમિકાનાં કિરણોને સામાન્ય જીવનમાં ઉતરી આવતાં આવતાં એવા તો ઘણા પડમાંથી પસાર થવું પડે છે કે તે કિરણો ટેટલીક વાર તો વચલા પડમાં તદ્દન હુપ્ત જ થઈ જાય છે—કે તો અન્નમય કોષમાં થઈને આવતાં સ્થૂલ, જડતામય, અથવા તો પ્રાણમય જીવનમાં થઈને જતાં તદ્દન વિકૃત થઈ ઉંધી દિશામાં જાય છે, કે પછી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનોમય જીવનમાં પમાર થઈને વિહાર પામે છે.

અર્થાત્ તેઓ પોતાની અમલ સ્થિતિ તો જાણે જ જાગવી
છે છે. એ વિદ્યાનમય ભૂમિકા સર્વ અસ્તિત્વમાં ઢંકાઈ
રહેલી છે. સ્થૂનમાં સ્થૂન અને જડમાં જડ પદાર્થમાં તે
વ્યાપી રહેતી ■ અને પોતાની ગૂઢ શક્તિ અને નિયંત્રણ
તે સ્થૂન જગત ઉપર સામ્રાજ્ય બોગવે છે. પરંતુ સ્થૂન
જીવનમાં તે પડદા પાછળ રહીને કાંઈ કરે છે. અર્થાત્
આપણાં શરીર, પ્રાણ અને મનના નિયંત્રણ દ્વારા વર્તે છે-
કાંઈ કરે છે. છતાં પણ એ વિદ્યાનના સર્વશાસક દબાવ્યું
લીધે ગમે તેટલા પડદાઓ તથા ઢેખાંતી અશક્તિઓ હોવા
છતાં પણ આપણને સર્વ પ્રાણીઓની એકતા, અને તેમની
અંતિમ પૂર્ણતા વિષે શંકા રહે છે.

એ ઉચ્ચ વિદ્યાનમય ભૂમિકામાં આવેલી આત્માની
અવસ્થાનું વર્ણન કરવું વધુ જ મુશ્કેલ છે. વેદ, તથા
ઉપનિષદો પણ તેનું વર્ણન શકેલો, સમનાઓથી અને
પ્રતીકોથી કરે છે. તો પણ મનોમય પુરવ પરાઈ અને
અપરાઈ એ બેની વચમાં ઉભો રહીને એ ઉચ્ચ ભૂમિકાનું
જેટલું જાન મેળવી શકે તેટલું સંજોગમાં મૂકી તે ભૂમિકાની
તત્ત્વો યાને સિદ્ધાંતો. અને તેની બાવલારિક અસરોનું
નિરૂપણ કરવું જરૂરનું છે. એ પરાઈ અપરાઈની વચ્ચેના
પ્રદેશ વટાવીને આગળ ને પ્રદેશ આવે છે તેને યોગના
અંતિમ હેતુ તરફ સ્વીકારવામાં આવેલ છે. ઉપનિષદમાં

આ ત્મ સં કાં તિ નું સો પા ન

કહ્યું છે કે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે અભિલાષ રાખનાર આત્મા અન્નમયમયી પ્રાણુમય અને તેમયી મનોમય તથા તેજામયી પર આવેલા વિદ્યાનમય અને અંતે આનંદમય કોપને પ્રાપ્ત કરે છે. એ આનંદમય કોપ તેજ સચ્ચિદાનંદનું રહેલાણું છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાથી ઉન્નતિની પરાકાષ્ટા ઘણી ગણાય । એ પ્રમાણે પુરુષનું રૂપાંતર કરવું એટલે શું ? અને પુરુષનું ઉચ્ચ ભૂમિત્ત્વમાં સ્થાપન કરાવવું એટલે શું ? તે આપણે આમળ જોઈએ.

પ્રકરણ ૯ મુ

વિજ્ઞાન યાને અતિ-માનસ

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો અગત્ય :

ઉપનિષદ્ કહે છે કે જો આપણે પૂરેપૂરું હિત્યાન કરી સર્વ બંધનોથી પર જવું જ હોય, તો તો આપણે મનોમય પુરુષને વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરાવવું જ જોઈએ. અર્થાત્ કે આપણે વિજ્ઞાનમય પુરુષનું દિવ્ય જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ. વેદમાં કહેલું છે એતનાના ઉત્થાનના “ અદિ ” ના ઉંચામાં ઉંચા સિખરના ઉપર એકવાર આરઠ થવા પછી તો આપણે શારીરિક, પ્રાણમય અને મનોમય પુરુષ અને તેની પ્રકૃતિની ભૂમિકાથી તદ્દન છુટી જ ભૂમિકામાં પહોંચી જઈશું. હમણાં આપણી પોતાની ભૂતને અને વિશ્વને આપણે જે મનોમય દષ્ટિગિંદુથી જોઈએ છીએ, તેના કરતાં વિજ્ઞાનમાં આપણું દષ્ટિબિંદુ કંઈ જુદું જ દશે. અર્થાત્ અત્માની નવી ભૂમિકામાં આપણો જન્મ થશે અને આપણે નવી જ

પ્રકૃતિ ધારણ કરીશું. કારણકે જે પ્રમાણે આત્માની ભૂમિકા અદક્ષ્ય છે તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પણ રૂપાંતર પામે છે. માણસનો જીવનમા જેમ જેમ અસ્તિત્વના ઉન્નત ચિખરોને પ્રાપ્ત કરતો જાય તેમ તેમ પ્રકૃતિ પણ વધારે ને વધારે ઉચ્ચતર કાર્યમાં, વિચાજતર ચેતનામાં, અમેવ સામર્થ્યમાં, અને વિશુદ્ધતર જ્ઞાનદર્શન ઉત્થાન કરે છે. પરંતુ અહીં તો મનોભય સત્ત્વમાંથી વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ પછું જ મદાન અને સમૂહ નિશ્વસાત્મક રૂપાંતર છે. વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા યોગમાં, મનોભયમાંથી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં ચેતનાનું જે પરિવર્તન થાય છે, તેને ઘણી જ અમત્ય આપવામાં આવી છે, કારણકે એ પરિવર્તન પછું જ મદાન અને નિશ્વસાત્મક છે. વિરાટ અજ્ઞાનમાં બંધનોમાંનું ઉદ્ધવાગા ઉદ્ધુ બંધન છોડીને અનંત સત્યમાં ચેતનાને દંડનાથી સ્થાપન કરવી એનું નામ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. જ્યાં સુધી આપણે યશીર, પ્રાણ અને મનના ત્રિયોગની ભૂમિકામાં છીએ, ત્યાં સુધી આપણે આત્મા બંધે શુદ્ધ આત્માત્મિક જ્ઞાનને પ્રતિબિંબિત કરે પરંતુ આપણી પ્રકૃતિ તો અજ્ઞાનના પાયા ઉપર જ કામ કરે છે. ચેતન્યમાં આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ રહી જ્ઞાન ધારણ કરે છે, તોપણ કર્મમાં કિંવા વ્યવહારમાં, તેને એકાગ્ર કરી સત્ય વર્તન કરી શકાતું નથી. અવગત, એવા જીવનમાં સત્યનું કાયે વધારે વિજ્ઞાન થાય છે એ ખરું, પરંતુ તેની જ પાછળ બંધનો આવે છે, દેહ પણ આવે છે; એટલે અનંતતા જ્ઞાન

અને શક્તિને અનુરૂપ આચાર રાખી શકાતો નથી. સામાન્ય માણસની સરખામણીમાં એ અપૂર્ણ વિકાસવાળાની શક્તિઓ અસાધારણ હોઈ શકે છે, પરંતુ સરળ તપઃશક્તિમાં અને પ્રેરણાપ્રેરક જ્ઞાનજ્યોતિ વચ્ચે જે પરસ્પર સંબંધ હોયો જોઈએ તે જણાતો નથી. સાધકમાં અનંતતા સાલિષ્યની અપૂર્વ જ્યોતિ હાજરી તરીકે દસે, પરંતુ તેની પ્રકૃતિનું કાર્ય તો શરીર, પ્રાણ અને મનની નિમ્ન પ્રકૃતિથી પગિમિત જ રહેશે. પરંતુ વિજ્ઞાન એ અનંત અને દિવ્ય પ્રકૃતિનું જ કાર્ય છે. વિજ્ઞાન એટલે જ્યોતિર્મય, સદૃશ આત્મસિદ્ધિના અને સાર્થકતાના, આત્મમાં દિવ્ય તપઃ-શક્તિ સાથે તાદાત્મ્યવાળું દિવ્ય જ્ઞાન. અર્થાત્ વિજ્ઞાનની મદદથી આપણે માનુષી પ્રકૃતિને દિવ્ય બનાવી શકીએ છીએ.

વિજ્ઞાન બુદ્ધિ નથી તે કેવળ ચૈતન્યઘન નથી :

હવે વિજ્ઞાન શું છે ? તેને શી રીતે વર્ણવી શકાય ? “વિજ્ઞાન” એ શબ્દ જ્યારે જ્યારે વપરાય છે, ત્યારે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં એને વિગે એ વિરોધી જૂસો યદ જવાનો સંભવ છે. કેટલીક વાર તો વિજ્ઞાનને “બુદ્ધિ” અર્થાત્ “વિવેક કરનારી શક્તિ” એ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. કારણકે જે વર્ગીકરણોમાં ઉપત્તો અર્થ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેઓ બુદ્ધિ પછીથી જીર્ણમાં એકદમ આત્માની ભૂમિકાને જ પ્રાપ્ત કરવામાં માનનારા હોય છે.

અર્થાત્ શુદ્ધિ અને શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ વચ્ચે બીજી કોઈ પણ ચેતન્યની ભૂમિકાને તેઓ સ્વીકારતા નથી. માનવમાં કાર્ય કરી રહેલી શુદ્ધિ એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ છે એવું તેઓ માને છે. હવે બીજી ભૂલભરેલો અર્થ એ કરવામાં આવે છે કે “વિજ્ઞાન” એટલે સર્વભાવનાથી “Idea” થી-સ્વતંત્ર એવા ભાવના તત્ત્વમાં-મીઞમાં-એક, અવિ-કારિતા ઉપર, એકાગ્ર એવા અનંતનું જ્ઞાન આપનાર ચેતના તાત્પર્ય કે ઉપનિષદમાં જેને ચેતન્યધન કહેવામાં આવે છે તે જ ભૂમિકાને તેઓ “વિજ્ઞાન” તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ વિજ્ઞાન કોઈ અનંત સચ્ચિદાનંદનું ચેતન્યધન સ્વરૂપ માત્ર નથી. તે તો અનંતની લીલાનું અનંત જ્ઞાન પણ છે. વિજ્ઞાનમાં સર્વ ભાવનાઓનો સમાવેશ થઈ જતો હોવા છતાં તેનાથી તે મર્યાદિત થતું નથી. વળી વિજ્ઞાનમાં જે ભાવના વિશે આપણે કહીએ છીએ તે ભાવના કોઈ શુદ્ધિ-પ્રધાન માનસિક વિચારના જેવી હોતી નથી. શુદ્ધિની પદ્ધતિ મનોમય હોય છે, તેનો પાયો પણ મન છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ મનોમય હોય છે; પરંતુ વિજ્ઞાનની ભાવનાઓ મનથી પર અવસ્થામાંથી જન્મે છે, તેનો પાયો પણ મનથી પર હોય છે અને તેનું જ્ઞાન પણ પર હોય છે. એ એ સ્વરૂપો-અર્થાત્ એક માનસિક અને બીજું મનથી પર ઉદ્ભવતું-વચ્ચે એક પ્રકારનો મેળવ છે એટલું જ નહિ પણ ભાંગીવટી એકતા પણ તેમની વચ્ચે જણાય છે. પહેલું

સ્વરૂપ બીજા સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે બન્ને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં કાર્ય કરતાં હોઈ એક બીજાની કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન ઉલટી હોય છે. શુદ્ધમાં શુદ્ધ જુદિ, કિંવા વધારેમાં વધારે આલોકિત વિવેકશક્તિવાળી જુદિ પણ, વિદ્યાન તો નથી જ.

વધારે હ્રમ્ય પ્રકારની જુદિ :

જુદિ બને વિવેકશક્તિને તો નિમ્ન પ્રકારની જુદિ છે, કારણકે તેને ઇન્દ્રિયોના તેમજ મનના સંસ્કાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જુદિનું જે બીજુ હ્રમ્ય સ્વરૂપ છે તેને અંતરજ્ઞાનપ્રેરિત જુદિ કહેવામાં આવે છે. તે જુદિમાં પ્રેરણા, દૃષ્ટિ અથવા અપોરૂપેય જ્ઞાન, જ્ઞાનપૂર્ણ આલોકિત વિવેક અને વિચાર કાર્ય કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના કાર્યમાં સામાન્ય જુદિ કરતા શીઘ્રતા, અસરકારકતા, સમજતા અને સસની સ્વયંબોધિત, જુદા જ પ્રકારની હોય છે. કારણકે તેને ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો ઉપર અથવા તે મનના વિચાર ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી તે જુદિથી નહિ પરંતુ અંતરજ્ઞાનદૃષ્ટિથી શરૂઆત કરે છે. હવે આપણે જે અંતરજ્ઞાનની શક્તિ વિષે કહ્યું તેના જ જેવી એક બીજી શક્તિ માનવમાં ધણી વાર કાર્ય કરે છે, પરંતુ એ જે વચ્ચે આપણે વિવેક કરતા, અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ સમજતા શીખવું જોઈએ. એ શક્તિથી માણસ દલીલોની, અથવા

તો તકની, મદદ લીધા સિવાય એકે કુદરે સંત્ય નિર્ણય ઉપર આવી જઈ શકે છે. તકે પ્રધાન બુદ્ધિ કલ્પ જમીન ઉપર આક્રમતા માનવની પેઠે નજરે દેખાતી જમીનને પહેલેથી પગ વડે બરાબર તપાસીને ખાત્રી કર્યા પછી, ચોકસાઈથી, કમલે કમલું કરે છે. પરંતુ, આપણે જે વેગવાળી બુદ્ધિ ઉપર વર્ણવી તેની ક્રિયા તો એક નિશ્ચિત જગાએથી બીજી નિશ્ચિત જગાએ ખાત્રીપૂર્વક ફરકો મારવાના જેવી હોય છે. એવો માણસ પોતાને કુદવાની જગાનો પટ એક ક્ષણમાં માપી લે છે, તેના કમ, સંભોગ કે રૂપ ઉપર તે જરાયે ધ્યાન આપતો નથી.

અંતરજ્ઞાન અને બુદ્ધિના કાર્યમાં ભેદ :

આપણે ઉપર જે ક્રિયા વર્ણવી તેમાં અંતરજ્ઞાનની શક્તિનો કોઈક અંશ, તેના જેવો જ વેગ, તેની જ્યોતિનો અને નિશ્ચયાત્મકતાનો આભાસ હોય છે. એટલે આપણે બૂલ્યો તેને અંતરજ્ઞાન તરીકે ઘણી લાઇએ એ બનવાભોગ છે. ઘણી વાર અંતરજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિના કાર્યને વેગથી કરી આપનાર શક્તિનું કાર્ય એવું માનવામાં આવે છે. વળી, એમ પણ માનવામાં આવે છે કે અંતરજ્ઞાનમાં બુદ્ધિના તકની સર્વે પત્રસાંચો અવ્યેતના કે અર્ધવ્યેતના વડે યા તો અતિવેગપૂર્વક બરવામાં આવે છે. ખરે જોતાં તો અંતરજ્ઞાન અને ઉપર જે શક્તિ જણાવી છે તે બંનેના કાર્યમાં ઘણો ભેદ હોય છે, કારણકે કોઈક વાર એવો ફરકો મારતાં

પગ સરીને માણસ ગોથું ખાઈ પટખાઈ પડે છે. તેનો વેગ કોઈ વાર હવે માર્ગે લઈ જાય છે, અને તેનો નિશ્ચય તદ્દન ખોટો પથ દે છે. એ શક્તિ ને નિશ્ચય ઉપર આવે છે તેને પાછળથી શુદ્ધિ અથવા તો તર્કની, યા તો ઈદ્રિયોના માત્રાસ્પર્શોની મદદથી તાલી જોવા પડે છે. પરંતુ અંતરજ્ઞાનમાં તો સત્યની પ્રતિષ્ઠા સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. અંતરજ્ઞાન તદ્દન નિશ્ચયાત્મક અને અકમળ હોય છે. અંતરજ્ઞાનની શુદ્ધિનો આધાર તેની પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર છે. જો તે પોતાના કાર્યમાં ઈદ્રિયોના કાર્યને અથવા તો શુદ્ધિના કાર્યને જાળવા દે તો તે અપૂર્ણ અને કુષિત થાય છે. અંતરજ્ઞાનની ખાત્રી પાછળથી શુદ્ધિના તર્કના અને ઈદ્રિયના માત્રાસ્પર્શોના ઉપયોગથી કરી શકાય ખરી, પરંતુ તેના ચલનો આધાર શુદ્ધિ કે ઈદ્રિયોની એ ખાત્રી કરવા ઉપર રહેલો નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જો શુદ્ધિ પોતાના અનુમાનો ઉપર આધાર રાખીને અંતરજ્ઞાનથી પ્રતિકૂલ નિશ્ચય ઉપર આવે, તો છેવટે વધારે વિપુલ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતા જશ્યાઈ આવશે કે શુદ્ધિનો તર્ક ખોટો હતો અને અંતરજ્ઞાનનું કાર્ય ખરું હતું. કારણકે ખરું અંતરજ્ઞાન સ્વયં જ સત્યમાંથી વિહલવતું હોઈ તેની મદદથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાન માટે બીજી કોઈ મદદની જરૂર જ પડતી નથી.

અંતરજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે ભેદ :

પરંતુ અંતરજ્ઞાનપ્રેરિત બીજું શુદ્ધિ પણ વિજ્ઞાન નથી. એ તો આપણી મનોમય ચેતનામાં વિજ્ઞાનની ન્યોતિના ઝમકારા છે. અંતરજ્ઞાનમાં જે પ્રેરણા, * શ્રુતિ, દષ્ટિ, સ્વયંપ્રકાશિત વિવેક વગેરેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિજ્ઞાનની હિચ્ચ જ્ઞાનની ભૂમિકામાંથી નિષ્પન્ન મનોમય ભૂમિકામાં આવતા મંદેશાઓ છે. એટલે સ્વપર્યાપ્ત વિજ્ઞાનમાં અને અંતરજ્ઞાનનાં કાર્યમાં ધણો ફેર પડે છે. અંતરજ્ઞાન છૂટાછવાયા મર્યાદિત ઝમકારાઓની મદદથી કાર્ય કરે છે. કેટલીક વાર તો તેમાં રહેલું સત્ય પરિમિત રિયલિટી પૂરતું જ, અથવા તો પોતાના ઝમકારાથી પ્રકાશિત એક નાની જગ્યા પૂરતું સત્ય હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જનાવરોમાં અંધપ્રેરણાની, યાને સ્વયંસિદ્ધ નિર્ણયની શક્તિ હોય છે તે પ્રાણીની સ્પૃશ્ન માનસિક ચેતનામાં સ્પુરતું અંતરજ્ઞાન જ છે. કારણકે તેનામાં મનુષ્યની પેઠે શુદ્ધિ હોતી નથી અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શુદ્ધિના કરતાં અનેકગુણ વધારે ખાત્રીકરેલી દેખાતી એ અંધપ્રેરણામાં રહેલું આશ્ચર્યકારક સ્વલ મોર્ષ મર્યાદિત, વિશિષ્ટ ઉપયોગિતા પૂરી પાડવા પૂરતું

* પ્રેરણા તથા શ્રુતિને અર્થેષ્ઠમા Inspiration; અંતરજ્ઞાન યાને અંતઃસ્પુરણાને Intuition; અને દષ્ટિને Revelation કહેવામાં આવે છે.

જ, વ્યાપક હોય છે. જ્યારે જ્યારે પશુની અંધપ્રેરણા પોતાનું નિયત ક્ષેત્ર હોદીને કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે શુદ્ધિના કર્તા પણ વધારે અંધદ્વંસમાં તે આવી પડે છે અને ઈદ્રિયના સ્પર્શોના અનુભવની એણી દ્વારા જ તે જ્ઞાન મેળવી શકે છે. જ્ઞાનવર્મા જે જ્ઞાનસિદ્ધિ અંતરજ્ઞાન જાગ્રત થાય છે તે દષ્ટિને લગતું હોય છે, ઈદ્રિયોના આત્મસ્પર્શોવડે પ્રાપ્ત કરેલું હોતું નથી. અર્થાત્ તેનું તેજ શુદ્ધિ ઉપર પડે છે, ઈદ્રિયોથી દોરાતા મન ઉપર નહિ. વળી તે જ્ઞાનમાં આત્મચેતના અને આસોક વાને જ્ઞાનપ્રકાશ હોય છે, અર્ધ અવચેતનામાં પડેલ અંધ તેજ હોતું નથી. તે પોતે જ કાર્ય કરે છે. પરંતુ યંત્રની પેઠે તેનું કાર્ય જડ હોતું નથી. પશુની અંધપ્રેરણા ા પેઠે અંતરજ્ઞાન પણ પરિમિત હોય છે, અર્થાત્ પશુમાં જેમ જીવન માટેની ઉપયોગિતાનો હેતુ તેની અંધપ્રેરણામાં મુખ્ય હોય છે તેમ મનનું અંતરજ્ઞાન પણ જ્ઞાનના કે તપ-સક્રિયા હેતુથી મર્યાદિત હોય છે. જ્યારે શુદ્ધિ અંતરજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો અથવા તો તેમાં વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેની ટેવ પ્રમાણે તે સત્ય અને અસત્યનો ખીચડો કરે છે. શુદ્ધિ અંતરજ્ઞાનની આલુબાલુ ઈદ્રિયોના સંસ્કારોની અથવા માનસિક વિચારોની વાડ બાધે છે, અથવા તો તેના ઉપર અસત્યનો ઢોળ ચઢાવે તો તે અંતરજ્ઞાનને વિકૃત કરી ચૂકે એટલું જ નહિ પરંતુ સત્યમાંથી અસત્યનું રૂપ બાધે છે. તેથી કરીને અંતરજ્ઞાન

ન્યારે સૌથી વધારે સમર્થ હોય છે ત્યારે પણ આપણને પરિમિત નોતિ જ આપે છે. અલગત, તે જે આપે છે તે ધણું જ સમર્થ હોય છે. અંતરગાનનો દુરપયોગ થતાં જ તે ગુંચરાડા અને અવ્યવસ્થા પેદા કરે છે, ન્યારે બુદ્ધિ પોતાના શીલામાં આસીને એવા ગુંચરાડાઓથી દૂરની દૂર જ રહે છે. બુદ્ધિ એ પ્રમાણે પોતાના પરિમિત ક્ષેત્રમાં ગોંધાધ રહે એ તેના પોતાના કામને માટે સારું છે, પરંતુ સંપૂર્ણ આંતર સત્યનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તો તે ન જ આસે.

અંતરજ્ઞાન અને બુદ્ધિ :

જેમ જેમ આપણે બુદ્ધિના ઉપર ઝોઝો આધાર રાખીએ છીએ, તેમ તેમ અંતરજ્ઞાનનું કાર્ષ્ણ્ય વધારે ને વધારે કેળવાતું અને વિચાળ થતું જાય છે. હમણાં આપણું મન જેમ અંતરજ્ઞાનના છૂટાછવાયા ચમકારાઓને પકડીને વિચારમાં તેનો નિપાત કરે છે, તથા તેની આબુખાબુ બુદ્ધિનાં સ્પર્શો તેવાર કરે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે ધારીએ તો તેને અંતરજ્ઞાનના સતત પ્રવાહમાં જ વિદ્યાર કરવાની ટેવ પાડી શકીએ. ઇદ્રિયમંસ્કાર ચાને વસ્તુઓના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખનારૂં સ્થૂલ મારફત મગતું જ્ઞાન, આપણી બુદ્ધિમાંથી આપણે જેમ જેમ દૂર કરીયું તેમ તેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થતી જશે અને અંતરજ્ઞાન સતત જાગ્રત રહી શકશે. વળી, પ્રાણચક્રિતમાંથી કામનાઓ,

ધમ્માઓ અને આવેશોને દૂર કરીશું તથા બુદ્ધિને તેની જૂની ધરેકમાંથી, તેના જૂના પર્ણદંડોથી અને સ્વીકારેલા વિચારોના, અભિપ્રાયોના, ચીલ્લમાંથી મુક્ત કરીશું તેમ તેમ અંતરજ્ઞાનજન્ય ધીરિય, ચાતો નાલ પદાર્થો પ્રત્યે સક્ષમ દષ્ટિ, અંતરજ્ઞાનની તપઃશક્તિ, અને તેનામાંથી જન્મેલી ભાવના તેમનું સ્થાન લે છે. પરંતુ શરીર, પ્રાણ અને મનનાં ત્રિવિધ બંધનોમાં જકડાયેલી માનવ ચેતના માટે આ કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી. સ્વયં અને અમત્યના સ્તંભ જોડે માનવ આત્મા મન, પ્રાણ અને શરીરનાં ત્રિવિધ દોરકાંઓથી બંધાયો છે. આ વિચારને વેદમાં ચુન-ચૈષ મઠમાંના યુગ જોડે તથા બંધનોથી બંધાયો હતો એ રૂપકમાં દર્શાવ્યો છે.

વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને શરીર :

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અંતરજ્ઞાનને સતત જાગ્રત રાખી શકીએ તોપણ તે વિજ્ઞાન તો ન જ કહી શકાય. વિજ્ઞાનનું રૂપ પ્રતિબિંબ જ કહી શકાય. અંતરજ્ઞાનની શક્તિ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે જે બેઢ રહેલો તેને રૂપ અને પ્રતીકનો આશ્રય લીધા સિવાય બીજી કાંઈ રીતે રૂપરૂપણે દર્શાવી શકીએ તેમ નથી. વેદમાં સૂર્યને વિજ્ઞાનનો પ્રતિનિધિ ગણવામાં આવ્યો છે. અને મન, પ્રાણ તથા શરીરને આકાશ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી તરીકે અનુક્રમે ગણવામાં આવે છે. હવે પૃથ્વી ઉપર, શારીરિક અથવા અન્નમય

કોષમાં રહેનાર, અંતઃક્રિયામાં ચલનાર, અથવા તો આકાશમાં
 ફરનાર, મનોમય પુરુષ પણ દલ સૂર્યનાં કિરણોમાં જ વિચરે
 છે; તે કાર્ષ્ણ સૂર્યનાં તેજસ્વી ગોળામાં મયો ન મણી ચકાવ.
 એવો પ્રાચીન સૂર્યનાં તેજનું જેનું પ્રતિબિંબ પોતાની
 છન્દિયોમાં પડે છે તેનું જોઈ શકે છે. અર્થાત્ તે પ્રતિબિંબમાં
 તેજને પ્રદક્ષુ કરનાર ઇન્દ્રિય વગેરે કરણોના દોષ આવવાનો
 સંભવ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના કરણોની પગિમિતતા
 પણ તે જ્ઞાનમાં આવવાનો સંભવ રહેશે છે. પરંતુ
 વિજ્ઞાનમય પુરુષ તો સૂર્યમાં જ રહે છે. તે તો ક્ષત્
 યજોતિઃ “સત્ય તેજમય” સૂર્યનાં શરીરમાં જ છુવે છે.
 તે સૂર્યને પોતાના જ આત્મા તરીકે જાણે છે, એટલું જ નહિ
 પરંતુ તે સૂર્યનાં કિરણો ન્યાં ન્યાં પડે છે તે તે મહત્ત
 સ્થાનનું જ્ઞાન પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મન, પ્રાણ
 અને શરીરના પ્રત્યેક કાર્ષ્ણનું મત્ત્ય તે જાણે છે તથા સર્વ
 વસ્તુઓને પણ તે સમજે છે. વળી, તે જ્ઞાન એ પોતાની
 માનસિક દૃષ્ટિ દ્વારા મેળવતો નથી, પરંતુ વિજ્ઞાન સૂર્યને જ
 પોતાની દૃષ્ટિ તરીકે વાપરીને મેળવે છે. વેદમાં સૂર્યને
 “દેવતાઓના નેત્ર” “તચ્ચક્ષુર્દેવદિતમ્” તરીકે વર્ણ-
 વવામાં આવે છે. મનોમય પુરુષમાં અંતરજ્ઞાન જાગ્રત
 યયા છતાં પણ સત્યનું જ્ઞાન તો પ્રતિબિંબ દ્વારા અને મનનાં
 જખનોની મર્યાદાઓમાં રહીને જ મેળવી શકાય છે, ન્યારે
 વિજ્ઞાનમય પુરુષ પોતે વિજ્ઞાન દ્વારા જ સર્વ જ્ઞાન મેળવી

લે છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન તેના પોતાના સ્વરૂપમાંથી અને પોતાની સ્વાભાવિક સ્વયંપ્રકાશિત મત્ત ક્રિયામાંથી જ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. વિજ્ઞાન એ દિવ્ય જ્ઞાન છે, માનવ જ્ઞાન નથી; અને તે સીધેસીધું મળે છે, માનવના જ્ઞાન પેઠે આકસ્તરા ઉપાયોથી મળતું નથી.

વિજ્ઞાન અને બુદ્ધિનાં કાર્યોમાં ભેદ :

દરે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં આપણે બુદ્ધિના કાર્યની સાથે તેનો સુમાખલો કરીને જ તેનો કાર્ષક ખ્યાલ આપી શકીશું, અને તે પણ એવા સમ્બંધમાં કે જે અનુભવની મદદ વિના બાળ્યેજ સમજી શકાય. બુદ્ધિથી પર આવી રહેલા વિજ્ઞાનને તે વળી બુદ્ધિથી પ્રેરિત લાગે કેવી રીતે વર્ણવી શકે ? મનોમય બુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ કરે છે; વિજ્ઞાનમાં સત્યનું જ સીધેસીધું અને સઘ દર્શન થાય છે. બુદ્ધિ બાહ્ય સ્વરૂપ સ્વીકારીને તેની પાછળ રહેલા સત્યને જાણવાને મહેનત કરે છે. બુદ્ધિને બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર થોડાકણે પણ આધાર હમેશાં રાખવો પડે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન સત્યથી જ આરંભ કરે છે, અને બાહ્ય સ્વરૂપને તે સત્યના પ્રકાશમાં દર્શાવે છે. બુદ્ધિ અનુમાન વડે તક કરે છે અને નિર્ણયો બધે છે; વિજ્ઞાન સત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે, અને પ્રેરણાથી સર્વ વસ્તુઓને જાણે છે. આપણી રમૂલ દષ્ટિ માને આપણાં ચર્મચક્ષુઓ, રમૂલ વસ્તુઓનાં

સ્વરૂપને જે પ્રમાણે જુએ છે, તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાન સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલા સત્યને પ્રત્યક્ષ જોઈ અને જાણી શકે છે. વળી, આપણી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો તેના વિષયો જોડે સંબંધમાં આવવા માટે જેમ તેમનો સ્પર્શ કરે છે, તે પ્રમાણે વિજ્ઞાન સર્વ પદાર્થો જોડે તાદ્દશ્ય સાધીને તેમને પોતાના રૂપે જ જુએ છે. અર્થાત્ માણસ પોતાના અસ્તિત્વને જેમ અનુભવથી જાણે છે તેમ વિજ્ઞાન સર્વ વસ્તુઓને પોતા સ્વરૂપે જાણે છે. ઇન્દ્રિયો જે જ્ઞાન બુદ્ધિને આપે છે તે જ બુદ્ધિને " પ્રત્યક્ષ " હોય છે, જાણીતું તેનું જ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે. પરંતુ વિજ્ઞાનમાં તો સર્વ પ્રકારનાં સત્ય " પ્રત્યક્ષ " જ હોય છે. બુદ્ધિ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેની આજુબાજુ એક પ્રકારની સંશયની છાયા, મોઈક અપૂર્ણતા, તમમત્વ, અજ્ઞાનત્વ યા તો અર્ધજ્ઞાનત્વ પરિચય આવી રહેલું હોય છે. વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, તેમાં ફેરફાર થવાની યા તો તેનો સમૂહો છેઃ ઉડી જવાની ધાસ્તી રહે છે. એથી ઉપરું વિજ્ઞાનમાં મળતું જ્ઞાન મંદ્યવરદિત, સ્વયંભૂ, સ્વયંપ્રકાશિત અને પ્રત્યક્ષ હોય છે.

બુદ્ધિનાં કરણો અને તેના વિજ્ઞાનમાં અતિનિધિઓ :

બુદ્ધિનું પ્રથમ કરણ છે અવયોકન, સામાન્ય ત્રિવેવલ્યુ-કારી અને સમન્વયસાધક અવયોકન. વળી, વૃત્તના, વિરોધ અને સાદસ્યની પણ તે મદદ લે છે. વળી, અનુ-

જવથી માને પ્રયોગથી ચર્યાત કરીને તે અનુમાન દોરે છે અને અનુમાન અને નવ પરથી સિદ્ધાંત બાંધીને તેનો પશુ ઉપયોગ કરે છે. શુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનનો આધાર સ્મરજીયકિન ઉપર પશુ રહેલો છે અને કલ્પનાચક્રિતની સદાપથી તે ચોતાની ગર્વાદાને વટાવી રહે છે અને તદ્દનિત નિર્ણય બાંધીને તે નિર્મિત બની રહે છે. અર્થાત્ શુદ્ધિની આખી ક્રિયા અંધારામાં માર્ગ દુઃસ્વ નેવી અનિર્મિત હોય છે. પરંતુ વિદ્યાન એ પ્રમાણે દર્શા મારણ નથી, વિદ્યાન તો આત્મસંકલ્પ દોષ છે; અને જો તેને યાવજ્યોતિ એતાવવાની દોષ છે તોપણ તે શોધવા પ્રયત્ન કરણ નથી, પરંતુ સ્વયં-પ્રમણિત જ્યોતિને તે પ્રત્યક્ષ કરે છે. શુદ્ધિમાંથી વિદ્યાન પ્રત્યે પ્રમતિ કરતી એતનામાં કલ્પનાચક્રિતને ઢેકાણે ધીમેધીમે સત્યચેરણા હિદબવતી જાય છે, નિર્ણયને ઢેકાણે સ્વયં-પ્રમણિત વિવેકનું દર્શન થાય છે, અને કારણને અંતે કાર્ય તથા નિર્ણય બાંધવાની તકની ક્રિયાને બદલે ત્વરિત અંતરજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે; અને તેથી તે નિર્ણય પશુ સિદ્ધ ક્રિયા નેવા જણાય છે. વળી, તે નિર્ણયની પૂર્તિમાં જો સાબિતીઓ હોય છે તે બધી વિદ્યાનમાં આપણને કારણ રૂપે નહિ પરંતુ સંજોગો અને સંબંધો રૂપે જણાય છે. અવલોકનચક્રિતને બદલે વિદ્યાનમાં “દર્શિ” પ્રાપ્ત થાય છે, જે કેવળ વસ્તુને જ નહિ પરંતુ તેમાં રહેલ સત્યને જુવે છે અને આપણી અનિર્મિત સ્મરજીયકિતને બદલે સત્યની જ્યોતિર્મય

પ્રાપ્તિ યાવ છે અને તે આપણને યાનના ભંડાર રૂપે નહિ પરંતુ આપણી ચેતનામાં હમેશાં સમાવશી વસ્તુ તરીકે જણાય છે.

બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન યાને અતિ-માનસ વચ્ચે ભેદ :

બુદ્ધિ, કાલના ક્ષેત્રમાં એક ક્ષણથી બીજી ક્ષણ પ્રત્યે ગતિ કરે છે, અને તે યાન પ્રાપ્ત કરે છે ને પાછું ચુમાવે છે, અને વળી પાછું મેળવે છે; જ્યારે વિજ્ઞાન કાલને-ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યને-એક સર્ગમ સંકલનમાં જોડાયેલા જુલે છે. વિજ્ઞાન સમગ્રથી સ્પર્શાત કરી જુદા જુદા વિભાગોને સમગ્રની સાથે જોડાયેલા જુલે છે. બુદ્ધિ સમગ્રતાને નહિ, પરંતુ કેવળ વિભાગોને જ જોડી શકતી હોવાથી તે વિભાગોનું પૃથક્કરણ તથા એકીકરણ કરીને જ સમગ્રનું યાન મેળવી શકે છે. એ પ્રમાણે ન કરે તો બુદ્ધિ સમગ્રતાને પહોંચી શકતી જ નથી અને તેનો ખ્યાલ પણ અપૂર્ણ અને અસ્વચ્છ રહે છે. બુદ્ધિ હમેશાં પદ્ધતિ, રીતિ, ગુણ વગેરે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમની મારફત જ પદાર્થના શુદ્ધ મૂળ સ્વરૂપનો ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે; ત્યારે વિજ્ઞાન તો પદાર્થનું મૂળ સ્વરૂપ જાણે ■ એટલું જ નહિ પણ તેનો સનાતન આદિ સ્વભાવ પણ તે જાણવું હોઈ તેના કાર્મ, વિકાર, પદ્ધતિ વગેરેને તેના આવિર્ભાવ તરીકે જુલે છે. વળી, બુદ્ધિ દેવતા વસે છે, યાને પ્રત્યેક વસ્તુને

જુદી ગણીને કાલ અને વિદ્યાના જુદા જુદા દુકાઓમાં તેને પડાવે છે. જુદીમાં અદૈત સ્થાપતું હોય તો તે સર્વ વસ્તુના સરવાળાને પરિણામે અથવા તો ભેદનો વિનાશ કરીને અથવા તો સામાન્ય એક વિચારની સ્થાપનાને પરિણામે થાય છે; ત્યારે વિદ્યાન અદૈતમાં જ વિલસતું હોઈ અદૈતથી જ તે ઘરજાત કરે છે, અને દૈત જુદે છે તો પણ એકતાનાં કાર્ય તરીકે જ જુદે છે. અર્થાત્ વિદ્યાન ભેદને સહ ગણીને પ્રત્યેક પદાર્થને એકતાથી વિખૂટા જોતું નથી. જુદી સાત અને પરિમિત પદાર્થ સાથે જ વ્યવહાર બાંધી રહે છે, અનંત આગળ તે નિરાધાર થઈ રહે છે, કારણકે જુદીને અનંતનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. તે તો પરિમિત વ્યક્તિત્વના ક્ષેત્રને અનંતગણું વિસ્તારી તેના ઉપરથી અનંતનો ખ્યાલ બધી એટલું જ. અર્થાત્ જુદીને અનંતનો ખ્યાલ પણ મુશ્કેલીથી આવી શકે છે અને તેને તે પકડી શકતી તો નથી જ. પરંતુ વિદ્યાન અનંતમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અનંતથી જ આરંભ કરે છે, અને સાત, પરિમિત પદાર્થોને અનંતના કાર્ય તરીકે, અને અનંતના અર્થમાં, જાણે છે.

વિદ્યાન જ્ઞાન અને શક્તિ સ્વરૂપ છે: તે સૂર્ય છે, તે પ્રજાપતિ છે :

પણ આ રીતે જુદીની સાથે સરખામણી કરવાની

અપૂર્ણ રીતે નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે જ વિજ્ઞાનનું પોતાનું સ્વરૂપ વર્ણવીએ તો ? તો એજ કે એને માટે યોગ્ય યજ્ઞે જ આપણને જડે નહિ, આપણે દક્ષ રૂપકો અને પ્રતીકોથી જ ચલાવી લેવું પડે. વળી, આપણે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ કંઈ આપણી છે કે હિંચામાં હિંચી ભૂમિકા નથી. પરંતુ સત્, ચિત્ અને આનંદની ત્રણ ઊર્જા ભૂમિકાઓ તથા મન, પ્રાણ અને શરીરના નિમ્ન ત્રિલોકની ભૂમિકાઓ વચ્ચે સંકળરૂપે આવી રહેલી તે એક દિવ્ય ભૂમિકા છે. સચ્ચિદાનંદ પોતાની સત્-તાની સકળ જ્યોતિ વિજ્ઞાનમાં એકત્ર કરી જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ રૂપે આત્મા ઉપર તે રેલાવે છે; જેમ સૂર્યના ગોળામાં અનંત તેજ એકત્ર થઈને તેના ઉપર આધાર રાખનાર સર્વ પદાર્થો ઉપર તે રેલાય છે, આમેદ્દન તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં અસ્તિ-ત્વનું યાવ છે. વિજ્ઞાન કેવલ જ્યોતિ-જ્ઞાન-સ્વરૂપ નથી, તે શક્તિસ્વરૂપ પણ છે. તે સર્જક જ્ઞાન છે, દિવ્ય મનની અસરકારક ભૂમિકા ! વિજ્ઞાનમાં જે દિવ્ય જાવના ઉદ્ભવે છે તે કંઈ સર્જક કલ્પનાશક્તિ જેવી નથી હોતી, પરંતુ તે સત્-જ્યોતિ જ્ઞાત જ્યોતિ છે, તે સત્ સંકલ્પ છે. વિજ્ઞાનના પોતાનામાં જે શક્તિઓ બીજા રૂપે રહેલી છે તે સધળાને તે દિવ્ય જાવના વ્યક્ત કરે છે; તે કંઈ અભાવમાંથી જાણ ઉત્પન્ન કરતું નથી. જેવો જાવ તેવું જ જાણું પરિણામ. સત્ની ચેતનામાંથી પ્રસરતો જ્યોતિર્મય પદાર્થ તે વિજ્ઞાનનો

ભાવ છે. તેનું એકેએક કિરણ સત્યમય જ હોય છે. વિદ્યાનની તપઃશક્તિ પણ ચિન્મયી શક્તિ છે. તે અમોઘ રૂપોનાં બીજાંમાં પોતાની એતનાને અને તત્ત્વોને ઘડનાર સચેતન બળ કે વિદ્યાનનો વિચાર આપોઆપ તે તે સ્વરૂપના સ્વભાવને પરિણામે જ સિદ્ધ થાય છે. વિદ્યાનમાં એ પ્રમાણે સર્જક તપઃશક્તિ રહેલી છે, તેટલા માટે જ તેા વેદમાં તેને સૂમનું રૂપક આપીને પિતાની—સવિતાત્વયોતિ તરીકે વર્ણવ્યું છે. તેનું સજ્જન આનંદમાંથી પ્રેરિત હોય છે. તેની સૃષ્ટિ તેના પોતાનામાં સમાયલા આનંદથી અને શક્તિથી પ્રકાશિત હોય છે. એટલા માટે વિદ્યાનનું જગત ક્રાન્તમ્ અને મદ્રમ્—સસ અને કલ્યાણકરક-કહેવામાં આવે છે; કારણકે વિદ્યાનની અતિમાનસની આખી સૃષ્ટિમાં સર્વ પદાર્થો આનંદમાં ભાગ લે છે. મતલબ કે દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય તપઃશક્તિ અને દિવ્ય આનંદને ધારણ કરી તથા એકજ દરી જ્ઞાન તપઃશક્તિ અને આનંદના કાર્યરૂપે તેમને બહાર બહાર કરવા એજ વિદ્યાનમય પુરૂષની પ્રકૃતિ પાને સ્વભાવ, છે.

વિદ્યાનની ત્રણ શક્તિઓ :

આ પ્રમાણે વિદ્યાનની ત્રણ શક્તિઓ છે તે આપણે જોયું. પ્રથમ તેા વિદ્યાન તે અનંત સત્, ચિત્ અને આનંદને પોતાનામાં ધારણ કરે છે, તેથી સચ્ચિદાનંદનું

પોતાનું જ્ઞાન તે જ વિજ્ઞાનનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ. બીજું, તે સ્વરૂપ પ્રાણી પદાર્થોને ચૈતન્યધન અથવા તો “ચિદ્ધન” સ્થિતિમાં એકત્ર કરે છે; અર્થાત્ તેમાં દિવ્ય ચૈતન્ય, બીજા અવસ્થામાં, હોષ દિવ્ય જાવના, દિવ્ય સૃષ્ટિ તથા દિવ્ય પ્રકૃતિનાં બીજા પણ રહેલાં હોય છે. ત્રીજું, દિવ્ય જ્ઞાન, તપઃશક્તિ અને આનંદને વિજ્ઞાન વિધની એકસૂરતામાં રહે છે. અર્થાત્ મનોમય પુરુષ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરતાં આ ત્રણ શક્તિઓને મેળવે છે. વિજ્ઞાનમાં મનોમય પુરુષનું માનસિક જ્ઞાન, દિવ્ય જ્ઞાન, તપઃશક્તિ અને આનંદના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામે છે. તેનું ચૈતન્ય ચિદ્ધન સ્થિતિમાં રૂપાંતર પામી જાય છે, અને તે પોતાના અસ્તિત્વને વિજ્ઞાનમય સભ્ય પુરુષમાં, યાને સચ્ચિદાનંદના સ્વરૂપમાં, પરિવર્તન પમાડે છે. એની વિજ્ઞાનમય પ્રકૃતિ અને ક્રિયા તે સચ્ચિદાનંદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. “પુષ્પેકર્ષે યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય ઘૃહ રશ્મીન્સમૂહ નેત્રોપતે રૂપં કત્યાણત્તમં તત્તે પદયામિ યોઽસાવસી પુરુષઃ સોઽહ-મસ્મિ ॥” (૪૪૦) - “હે પોષણ કરનાર ! હે એકમાત્ર જાણી ! હે યમ ! હે સૂર્ય ! તું પ્રજાપતિની શક્તિરૂપ છે ! તારા કિરણોને એકત્ર કર ! તારે તેજ ભેગું કર ! તારી જ્યોતિ એ સૌથી વધારે કલ્યાણકારક સ્વરૂપ છે ! તે હું તારામાં જોઉં છું. તેમાં જે પુરુષ છે તેજ હું છું.” ઇશાનિષદના એ સોળમા મંત્રમાં એ શક્તિઓનું વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ચૂદ્ધ એટલે સર્વ કિરણોને ભેગા કરી બરાબર ગોઠવવાની ક્રિયા; સમૂદ્ધ એટલે વિગાનરૂપી મૂર્ખના તેજોમય શરીરમાં તે કિરણોને એકત્ર કરવા તે; અને ત્રીજું મૂર્ખ-વિગાન-માં રહેલા ઉત્તમોત્તમ પુરુષનું કલ્યાણ-કારકે દર્શન કરી તેની સાથે આપણો આત્મા એક ■ એમ અનુભવવું.* વિગાનમાં આત્માને કેવો અનુભવ થતો હતો ? જીર્વભૂમિકાઓમાં રહેલા પરમાત્મા સાથે માનવના આત્માની એકતા થાય છે અને તેનો આત્મા તેમાં જ જીવે છે; પ્રજ્ઞની અનંતશક્તિ તથા સત્ય-આત્માની દિવ્યપ્રકૃતિ સાથે તે એકરૂપ બને છે; અને દિવ્યજ્ઞાન, આનંદ અને તપશ્ચક્રિનું ચોગરદમ ફેલાઈ તેજ આત્માની પ્રકૃતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વહેવા મળે છે. આવો કાંઈક અનુભવ વિગાનમાં આત્માને થાય છે.

* વેદમાં વિજ્ઞાનને ૧. ક્રતુસ્ ૨. સત્યમ્ ૩. વૃદ્ધત્ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ૧. ક્રતુસ્ એટલે દિવ્યજ્ઞાન, દિવ્ય તપશ્ચક્રિ અને દિવ્ય આનંદનું સત્ય અનુસાર કાર્ય; ૨ સત્યમ્ એટલે ક્રતુમૂળના કાર્ય પ્રમાણે અસ્થિતવનું જે સત્ય ફળે છે તે; ૩. વૃદ્ધત્ એટલે સત્ત્વિદાનંદની જે અનંતતામાયી એ બને કલ્પન થાય છે તે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા

જુદિની જ્ઞાન તથા અનુભવપ્રાપ્તિ :

જ્ઞાન એ વિજ્ઞાનનું પ્રથમ તત્ત્વ છે એ ખરું, તથાપિ તે કંઈ એનું એક જ તત્ત્વ નથી. બીજી ભૂમિકાઓની પેઠે વિજ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાન જ તેની મુખ્ય કુંચી હોઈ તેના ઉપર જ એની બધી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. પરંતુ વિજ્ઞાન તો અસ્તિત્વની બીજી શક્તિઓને પણ સ્વીકારી તેમના સ્વભાવને નવાં બીજાંમાં દાળી તેમનું સમૂહનું પરિવર્તન કરી નાખી તે બધાને વિજ્ઞાનના સર્વોપરો મૂળતત્ત્વને અનુકૂળ બનાવે છે. મનોમય ભૂમિકામાં જુદિ જ સર્વથી એક તત્ત્વ ગણી શકાય. મનોમય પુરુષ એટલે જુદિપ્રધાન ચૈતન્ય. તે મનોમય પુરુષ જ જુદિનું કેન્દ્ર તથા તેની જુદી જુદી ક્રિયાઓનું મથક છે. જુદિને સ્વીકારનાર તથા તેને બહાર કાઢે મોકલનાર પણ તે જ છે. મન જુદિ દ્વારા પોતાનું

તેમજ ખીજાંઓનું અસ્તિત્વ પણ જાણે છે; પોતાનાં તેમજ ખીજાંઓના સ્વભાવ અને ક્રિયાઓ પણ તે જુદી વડે જાણે છે. વળી, વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, વગેરેના નિયમો પણ તે જુદીથી જાણે છે, અને તે પદાર્થ અને પ્રાણીઓનો અન્યોન્ય તેમજ પોતાની સાથેનો સંબંધ પણ તે જુદીથી જ જાણે છે. મનોમય પુરૂષનો અસ્તિત્વનો અનુભવ એટલામા આવી જાય છે. અસ્તિત્વ કે જીવન જેટલે અંશે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર સંસ્કાર પાડીને જુદીથી અમ્ય જને છે, તેટલે અંશે જ, મનોમય પુરૂષ તેમને જાણી શકે છે. જે વસ્તુના સંસ્કાર તેની ઇન્દ્રિયોના ઉપર પડતા નથી, અથવા તો જે વસ્તુ તેના મનમાં વિચારરૂપે આવી શકતી નથી, તે વસ્તુ જુદીને તો અસત્ હોય છે. માનવ મનોમય પ્રાણી છે એ ખરું, પરંતુ તે પદાર્થ માને રચૂન તત્ત્વમાં પૂરાયયો હોવાથી તેને પોતાના વિકાસ માટે રચૂલ ઇન્દ્રિયોના રચૂન સંસ્કારોથી જ શરૂઆત કરવી પડે છે. એ સંસ્કારો રચૂન જગતના સ્પર્શના વાહક છે. મનની શક્તિથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શરૂઆત કરી શકતો નથી. પરંતુ જે ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારો તેને મળે છે તે બધા પણ, ત્યાંસુધી જુદી તેમને સ્વીકારીને પોતાના ઉપયોગમાં લાગતી નથી, ત્યાંસુધી કંઈ કામના હોતા નથી. પ્રાણીઓમા જે પ્રાણમય કાર્ય-પ્રતિકાર્ય, અથવા તો નાડીઓનું કાર્ય-પ્રતિકાર્ય, આવી રહ્યું હોય છે તે માનવમાં કામના તથા જુદીપ્રધાન તપ શક્તિનું સ્વરૂપ લે છે. અસ્તિત્વનો આનંદ માનવમાં

મુખ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે: તેનું વિપરીત સ્વરૂપ જ દુઃખ કહેવાય છે. અર્થાત્ એ મુખ્ય દુઃખનો અનુભવ, લાગણીમાં યત્ના આનંદના અને આનંદના અભાવના સંસ્કારને લીધે થાય છે. એટલે તે પણ આનંદ, અથવા તેના અભાવરૂપે, શુદ્ધિનું જ કાર્ય થયું. આ જવાબ અનુભવો મનની શક્તિ-ઓને-મનનાં કરણોને-આધીન છે, તેથી મનુષ્યથી પર અને તેની આરેનાણુ આવી રહેલું વિરાટ અસ્તિત્વ જેમાં તે પોતે જીવન ધારણ કરી રહ્યો છે, તે વિરાટ આત્મા તેની શુદ્ધિની ક્ષામા આવે નહિ, લાંમુધી તે અસ્તિત્વમાં જ નહિ એવું તે માને છે: અને જ્યાંસુધી તેની શુદ્ધિમાં એ અનંતનો ખ્યાલ અને પરસ્પર પુરુષનું ચૈતન્ય જ્ઞાનપૂર્વક ઉતરે નહિ લાંમુધી તેને મન તે એનું જ-અસત-રહે છે.

વિજ્ઞાનમય ચૈતનાનાં લક્ષણો :

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા તો સ્વાભાવિક રીતે જ સત્ય ચૈતન્યમાં રિયત, ઝડપિયત, હોય છે. સર્વ પદાર્થનું કેન્દ્ર અને વિરાટ સત્ય તેમાં જ સમાયણું હોઈ, સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલા તેના સત્યધર્મને આરેનાણુ પ્રસારવાનું સાધન પણ તે જ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલું જે સત્ય આપણને વિજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વની એકતા રૂપે જ હોય છે; અર્થાત્ તેમાં આપણને અદ્વૈત જ સ્વયંસિદ્ધ જણાય છે. અનેકતા અથવા વિવિધતા તે અદ્વૈતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે

નાનાત્વમાં જે એકતા વ્યાપી રહેલી હોય છે. વિવિધતામાં રહેલી જે એકતા સનાતન અને અખંડ હોય છે. વિદ્યાનમય ભૂમિકાની અવસ્થામાં આપણે સર્વ અસ્તિત્વ અને સર્વ પ્રાણીઓ તોડે તાદાત્મ્ય ભોગવીએ છીએ. અર્થાત્ આપણે વિરાટ માને વિશ્વવ્યાપી, તથા વિશ્વવિદ્ યજ્ઞએ છીએ. વિદ્યાનમય પુરુષ સ્વભાવથી જ અનંતની ચેતના ધારણ કરતો હોય છે. તેને મધો વખત, આખું વિશ્વ પોતાનામાં સમાવ્યું છે એવો અનુભવ થતો હોય છે. મનોમય પુરુષની જેમ તે વિશ્વના એક ભાગ તરીકે વિશ્વમાં સમાઈ ગયતો હોતો નથી, તેથી કરી, વિદ્યાનચેતનાની પ્રાપ્તિને માટે અદ્ભૂત યોગ મુક્ત યજ્ઞ જનુ એ પ્રથમ પગલું છે. ત્યાંસુધી આપણે અદ્ભૂતાના બંધનમાં જડાવણા છીએ ત્યાંસુધી જીવન વાસ્તવિકતાના સાક્ષાત્કારોની આશા કરવી વ્યર્થ છે ! દ્વૈતભાવ-પ્રધાન મન દ્વારા પણ માનવચેતના વિદ્યાનની ભૂમિકાને અંશતઃ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પણ અદ્ભૂતનો સંહેજ પણ ખ્યાલ આવતા જ તે પાછું પોતાની પરિમિત દશામાં આવી પડે છે, કારણકે તેમ કરવાથી બેદભાવવાળા મનના અગ્નિમાં તે જળ્યે છે. પોતાના સમસ્ત અસ્તિત્વને વિરાટ ચેતન્યમાં સ્થિર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ વિદ્યાનની ભૂમિકામાં જઈ શકાય. આપણે સર્વની સાથે આપણી જાતની એકતા અનુભવવી જોઈએ. “તેઓ” એટલે જ “આપણે” એવો ભાવ સ્થિર કરવો જોઈએ અર્થાત્ તેમને આપણી

જાતની પેઠે જ મણુવા જોઈએ; તેમનું ચૈતન્ય તે જ આપણું ચૈતન્ય એમ સમજવું જોઈએ, તેમની શક્તિ તેજ આપણી શક્તિ માનવી જોઈએ । મતલબ કે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ માટે સૌથી પહેલાં તો આપણે સર્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા રીખવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનનું સ્થાન :

હવે, ઉપર જે સર્વમયતા યાને વિરાટ વિષે કહેવામાં આવ્યું, તે વિરાટ “ આપણે ” એટલે “ અમુક શરીર, પ્રાણ અને મનમાં પૂરાવડું ચૈતન્ય ” એવું ભ્રાંસિધી આપણે માનતા હોઈએ ત્યાંસિધી કદી પણ સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પુરૂષને આપણે અન્નમય અને મનોમય કોષમાંથી વિજ્ઞાનમયમાં ફેટવેક અંશે ઉત્થાન કરાવવું જોઈએ. આપણી સર્વ માનસિક ક્રિયાઓનું કેન્દ્ર મન, યા તો મગજ, ન રહેતું જોઈએ; તે જ પ્રમાણે આપણા ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારોને સ્વીકારવાનું મથક હૃદય-પદ્મ યાને હૃદયકમળ છે, તે પણ બંધ થવું જોઈએ. અર્થાત આપણા અસ્તિત્વનું, વિચારનું અને ચૈતન્યનું કેન્દ્ર સ્થૂન શરીરમાંથી અને મનમાંથી ખસીને તેમનાથી બિર્ધામાં પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન જમાવે એ જરૂરનું છે. “ આપણે શરીરમાં છીએ છીએ ” એવું ભાન ટળી તેને બદલે “ આપણે તો શરીરથી પર પ્રજ્વરણ છીએ ” એવો અનુભવ જાગ્રત યાવ છે. એ અનુભવને અંતે સ્થૂલ

શરીરને પણ શારીરિક અહંતા કરતાં વધારે વિશાળ ભાવનાયુક્ત ચૈતન્યથી જગતનું આપણે અનુભવીએ છીએ, ત્યારપછી આપણા પ્રાચીન ઋષિઓના કથન પ્રમાણે 'આત્મા શરીરને ધારણ કરે છે' અને 'શરીરમાં આત્મા નથી, પરંતુ આત્મામાં શરીર છે' એ સત્યનો આપણને સતત અને સાહજિક સાક્ષાત્કાર સામર્થ્યપૂર્વક અને પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે. આપણી ભાવનાઓ પણ, તે પછી, મગજનાથી નહિ પરંતુ તેની ઉપરની ભૂમિકામાંથી આવે છે, આપણી શક્તિ પણ ત્યાંથી કાર્ય કરે છે આપણું મગજ તો એ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની ભાવના અને તપ શક્તિના આધારના પ્રતિકાર રૂપે જ કાર્ય કરતું જણાય છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ વિજ્ઞાનમાંથી જ થાય છે આપણી મનોમય ભૂમિકામાં જે કંઈ બને છે તેને મળતી આવતી તેની ઉત્પાદક સર્વે ક્રિયાઓ, જીવન-વિજ્ઞાનમાંથી રહેલી હોય છે

વિજ્ઞાનમાં ચૈતન્ય :

ઉપર આપણે મગજથી પર આવી રહેલા વિજ્ઞાનના કાર્યના મયકની જે વાત કહી હતી, તેનું કાર્ય સ્વતંત્ર હોય છતાં જીવન બ્યક્તિત્વમાં તે પૂર્ગાઈ રહેલું હોતું નથી આપણું ચૈતન્ય તો છૂટુંછટ્ટાસુ વિખરાયેલું હોય—સર્વત્ર બાપેલું હોય, એવું આપણને લાગે શાય છે, અને આપણા મસ્તક ઉપરનું

કેન્દ્ર વ્યક્તિના આધારમાં કાર્ય કરવાની સમગ્રક્રિયાને માટે જ હોય એવું પણ આપણને લાગે છે. આપણી સર્વ સચેતન પ્રવૃત્તિઓ વિશ્વઆપી હોઈ તે વિરાટ ચૈતન્યની સાથે એકતા ધરાવે છે. વિરાટમાંથી જ તે આપણામાં સ્થિતિસ્થાપક અને વિકાસી વ્યક્તિત્વનું રૂપ ધારણ કરતી જણાય છે. વિજ્ઞાનમાં અનંત ચૈતન્ય જ નામત હોઈ તેનું કાર્ય પણ વિશ્વ પ્રત્યે હોય છે, જોકે તે પોતાની શક્તિના વ્યક્તિરૂપ કેન્દ્રો ઉપર ઠોઠક વાર વધારે કાર્ય કરે છે, છતાં પણ આપણે હમણાં જેને વ્યક્તિત્વ કહીએ છીએ તે વ્યક્તિત્વ તો વિજ્ઞાનમાં રહેવા પામતું જ નથી. આપણા ચૈતન્યની એ દશા આપણી વર્તમાન દશાથી એટલી બધી તો જુદી છે કે સુદ્ધિ-પ્રધાન માણસને તે કદાચ અશક્ય પણ લાગે. એ અવસ્થા એને ચિત્તભ્રમ કે મેઘજા જેની પણ જણાય! પરંતુ એ જૂમિકા પોતાની ગહનશક્તિ, સ્વનંતતા, યોગ, શક્તિ, શિદ્ધિ અને નિયારમાં સત્યની પ્રત્યક્ષ સાબિતીથી સુદ્ધિના એવા સંસારોને છેક ટાળી દે છે. માનસિક જૂમિકાની ઉચ્ચતમ સ્થિતિથી તેની શરૂઆત થયેલી હોઈ વિજ્ઞાનમાં તે અવસ્થા મનુષ્ય આત્મસ્થિતિને પામે છે.

વિજ્ઞાનમાં અનંત ચૈતન્યની નામતિ :

આપણામાં અનંતનું ચૈતન્ય પ્રથમપદ ભોગવતું થવું જોઈએ; અર્થાત્ તે આપણને પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ એટલું જ

નહિ, પણ આપણે માટે પરિચિત અહંતાનો અનંતથી છૂટો
 પચાસ જ આવશે અશક્ય થઈ પડશે જોઈએ. કારણકે
 વ્યક્તિત્વ તે અનંતમાં જ પોતાનું જીવન ધારણ કરી શકે છે,
 પોતાનું સ્વરૂપ પકડે છે અને વાસ્તવિકતાને પ્રાપ્ત કરે છે.
 જ્યાંસુધી આપણું ચૈતન્ય, સાંત અપકર વ્યક્તિત્વને જ
 પ્રથમ પિછાને છે અને તેના જ ઉપર પોતાના વિચાર,
 લાગણી તપશ્ચક્રિત વચેરેનો પાયો રચે છે, ત્યાંસુધી અનંતના
 સતત ચિંતન દ્વારા તેની ઝાંખી બચેને કદાચ આપણે પ્રાપ્ત
 કરી શકીએ, છતાં વિજ્ઞાનથી તો આપણે ધણા જ વેગળા
 છીએ એ ખૂબ યાદ રાખવું. ઉલટું, આપણા ચૈતન્યને
 અનંતનું જ્ઞાન પ્રથમ થવું જોઈએ: એના પાયા ઉપર જ
 આખું જગત રચાવું જોઈએ. તેમાંથી જ આપણા વિચારો,
 શક્તિ અને આનંદ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. પરંતુ એ અનંત
 એટલેકાંઈ વિશાળ સર્વવ્યાપી અનંતતા જ નથી. વિજ્ઞાનમાં
 તો તેની પાછળ રહેલા વિદ્યા અને બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર એવા
 સમ્વિદાનંદનું જ્ઞાન પણ જામત હોય છે. એ અનંતતા
 પ્રથમ તો જાણે આપણાથી પર આવી રહી હોય અને
 આપણે તેને પ્રાપ્ત કરવાને મથતા હોઈએ, કિંવા તે આપણી
 આજુબાજુ જાપી રહેલી હોય અને તેમાં આપણા છૂટા
 વ્યક્તિત્વનો આપણે દબ કરવા મથતા હોઈએ એમ લાગે છે.
 પરંતુ ઉવટે તો અહંતાનાં સર્વ બંધનેને તોડી નાખી
 તે અનંતમાં સ્થિર થયે જ આપણો છૂટકો છે. એ પ્રમાણે

ન્યારે સામાન્ય સ્થિતિમાં તે બધાં પરિમિત, અજ્ઞાનમય અને
અંધ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં તે બધાં તેની ક્રિયારૂપ જ થઈ જાય
છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિજ્ઞાનમાં આપણી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનો
તેમના સાધારણ કાર્યક્ષેત્ર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે,
પરિણામે આપણને સર્વ વસ્તુઓના સત્ય સંસ્કાર મળે છે.
વળી, મનની સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થના બાહ્ય તેમજ આંતર
બંને સ્વરૂપોનું સત્ય સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્
દ્રોષપણ પદાર્થના વિચારો, લાગણીઓ, સંસ્કારો, ઇન્દ્રિયોના
અનુભવો, તથા નાડીનાં પ્રતિકર્યો સહા, તે બધી શકે છે,*
વળી, વિજ્ઞાન સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ બંને ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરી
શકતું હોવાથી તેમને આડે મારે જતી અટકાવે છે. આપણું
મન જે સૂક્ષ્મ જગતના ઉપર અજ્ઞાનને લીધે આસક્ત છે તે
સૂક્ષ્મ જગતથી સ્વતંત્ર એવી અસ્તિત્વની બીજી તમામ
ભૂમિકાઓનું જ ન વિજ્ઞાન આપે છે, અને પરિણામે આપણા
વિશ્વની મર્યાદાને તે વિશાળ બનાવી મૂકે છે. વળી, આપણી
ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શોને પણ વિજ્ઞાન સ્પર્શરૂપમાં પમાડી તેમને
સપૂર્ણ ધારણશક્તિ અને વેગ અર્પે છે. આપણા
સાધારણ જીવનમાં એ વેગ અને ધારણશક્તિ આવી શકતાં
નહીં; ધારણકે અસુક આદોલનો કારણે વધારે સૂક્ષ્મ

* પદાર્થ ઉપર સંયમ કરવાથી એ શક્તિ આવે છે એનું
પાતળ જોગમાં કહ્યું છે, પરંતુ વિજ્ઞાનમાં એ શક્તિ સંયમ
સિવાય સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે.

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા

આદિશનો ઝીલવાને મન અને શરીર બંને અસમર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ કદાચ તેઓ એ પ્રમાણે કરવાનો પ્રયત્ન આદરે તો તે આદિશનોના આધાતથી, અથવા તો તેમનાં લાંબા દુઃખથી, તેમનો નાશ થવાની પૂર્ણ વધી છે. વળી, આપણી સામાન્ય લાગણીઓ અને આવેશો પાછળ જે યાન કાર્ય કરી રહ્યું હોય છે તેને વિચારન શ્રીકારણ હોવાથી લાગણીઓ અને આવેશોનાં જંધનોમાં સાધક મુક્ત રહી તેના અધ્યાન વગેરેનો નાશ કરે છે. મતલબ કે, વિચારન એટલે જ સત્ય-બ્રહ્મ-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નિયામક ભૂમિકા । તેવાનાં શ્વેદધાનિ ઘૃતાનિ ।

વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને શક્તિની એકતા :

જ્ઞાન અને તપશ્ચક્ર એ બંને ચેતન્યના કાર્યની એ બાજુઓ છે. મનોમય ભૂમિકામાં તે બંને લુદી લુદી હોય છે. મનમાં સૌથી પ્રથમ આપણને વિચાર આવે છે, ત્યાર પછી, ધણે ભાગે તો તેની પાછળ, ધીમે ધીમે બોડંગતી તપશ્ચક્રિત આવે છે. છતાં કાર્ષ્ણ્ય તે વિચારની શ્રામે પણ યથ જાય છે. તેમ કવચિત વિચાર તેને પેતાના અપૂર્ણ સાધન તરીકે અપૂર્ણતાથી વાપરે છે. વળી, કવચિત તપશ્ચક્રિત પોતે અર્ધજાગૃત વિચાર સાથે કાચું કરવા મંડી પડે છે, અને અવ્યવસ્થિતપણે કંઈક કરી મૂકે જેની પૂરેપૂરી સમજણ આપણને તો પાછળથી મળે છે. અર્થાત

જ્ઞાન અને તપઃશક્તિ વચ્ચે સંપૂર્ણ સંવાદ તો કદી હોતો નથી; અને તેમાં આરંભ અને સિદ્ધિ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો મેળ હોતો નથી. તેમણે વ્યક્તિની તપઃશક્તિ વિરાટની તપઃશક્તિ જોડે સંવાદી વા એકતાલ હોતી નથી. વ્યક્તિની તપઃશક્તિ ધર્મપરં તે વિરાટથી પર થવા મળે છે, અથવા તો તેને પહોંચી શકતી નથી, કે પછી તેનાથી આડી જમ્મ તેની વિરદ કાર્ય કરે છે. સત્યનો સમય તથા તેની ઝડપ, તેના અંશ અને જ્ઞાન વ્યક્તિની તપઃશક્તિ જાણતી નથી. વિજ્ઞાન પ્રથમ તો આપણી તપઃશક્તિને લઈને પોતાના જ્ઞાન સાથે તેને સંવાદી બનાવે છે, અને ત્યારપછી તેને જ્ઞાન સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિજ્ઞાનના જ્ઞાનમાં વ્યક્તિની અને વિરાટની ભાવના એક હોય છે; કારણકે તે બન્ને ઉત્તમોત્તમ સત્ય જોડે એક થાય છે. વિજ્ઞાન આપણી શુદ્ધિપ્રધાન તપઃશક્તિને સ્વીકારીને તેનું રૂપાંતર કરી દે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણી ઇચ્છાઓ, કામનાઓ, વાસનાઓ સુદાને-અરે! આપણા ઇન્દ્રિયકન્ય સંસ્કારો અને આવેગોને પણ, સ્વીકારીને તેમનું તે સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરે છે. કારણકે તે બધી ઇચ્છાઓ અને કામનાઓ છેક જ મટી જાય છે, તે આપણી પોતાની અંગત રહેતી નથી. વળી, અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે જે તલસાટને આપણે વાસના અને કામનાનાં નામો આપીએ છીએ, તેમનું સ્વરૂપ હુપ્ત થઈ જાય છે. વિજ્ઞાનોભટિએ પહેલેલા સાધકમાં એ કામવાસનાઓનું કાર્ય

ચતુર્થી. અર્થાત્ એ બધી ક્રિયાઓ આપણા અપૂર્ણ મનની અંધ ક્રિયાઓ તરીકે જાંઘ પડી જઈને વિજ્ઞાનમાં સત્ય તપઃ-શક્તિના કાર્યમાં રૂપાંતર પામી જાય છે, અને મનથી કદી પણ ન કળી શકાય એવી અસરકારક સર્જનતા સાથે પોતાના નિર્ણિત કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે સ્વયંજૂઞ્ઞાનપ્રેરિત યોગ્ય ઉપાયો લઈને જ તે કાર્ય કરે છે । આમ હોવાથી જ વિજ્ઞાનમય બુદ્ધિમાં પાપનું અસ્તિત્વ જ અચક્ર્ય છે; કારણકે પાપ એટલે તપઃશક્તિનું સ્ખલન, અને કામનાનું આધિપત્ય એટલે અજ્ઞાનનું કાર્ય.

વિજ્ઞાનમાં ચિંતાનું રૂપાંતર :

બધી ઇચ્છાઓ જ જ્યાં બંધ પડે છે ત્યાં પછી દુઃખ, શોક વગેરે પણ રહેવા પામતાં નથી. વિજ્ઞાન આપણાં જ્ઞાન અને તપશ્ચક્તિને રૂપાંતર પમાડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે આપણા ચિંતાનું, યાને લાગણી અને પ્રેમના સ્થાનનું, પણ દિવ્ય આનંદમાં રૂપાંતર કરે છે. જ્ઞાન અને તપઃશક્તિ એ બે ચૈતન્યના કાર્યની બે બાજુઓ છે, ત્યારે આનંદ એ ચૈતન્યનું જ સ્વરૂપ હોઈ જ્ઞાન અને તપઃશક્તિના પરસ્પર કાર્યનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આપણે જેને સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, વગેરે નામો આપીએ છીએ તેનું મૂળ કારણ તો આપણા ચૈતન્ય અને તે ને શક્તિ ક્રમે લગાડે છે તેની વચ્ચે, આપણા જ્ઞાન અને તપશ્ચક્તિની વચ્ચે, વર્તા

રહેલ સંવાદનો, મનોમય ભૂમિકામાં ઉતરી પડવાને લીધે, ચતો ભંગ છે. એ પ્રમાણે મનોમય ભૂમિકામાં ઉતરી પડવાથી તે પરિમિત થાય છે, અને સંપૂર્ણ કાર્ય કરવાને અશક્ત બને છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય શક્તિઓ, અન્ય ચેતનો, ધૃત્ય જ્ઞાન અને અન્ય તપ શક્તિ સાથે તેને અચડાઅધડીના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. વિજ્ઞાન, એ સર્વ શુભવાડાને ટાળી પોતાનામાં રહેલા સત્યના જોરે એકદમ સંવાદ અને તાદાત્મ્યને, નિર્વંનને, ઉચ્ચતમ શાસક સત્ત્વ નિયમને, પુનઃ સ્થાપિત કરે છે. વિજ્ઞાન આપણા સર્વ ભાવોને સ્વીકારીને તેમને પ્રેમ અને આનંદના જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણામાં રહેલો તિસ્સાર, દ્વેષ અને દુષ્ખનાં કારણોને પણ તે એવું જ રૂપાંતર પમાડે છે. વિજ્ઞાનમાં એ સર્વ માનસિક કાર્યોની શૂલ જણાઈ આવે છે, અને તેથી તે બધાં ત્રિકૃત કેમ થયાં તે પણ માલૂમ પડે છે. તાત્પર્ય કે, વિજ્ઞાન આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિને સતતતન સિત્ત-સ્વરૂપ, કલ્યાણુભય બનાવી દે છે. આપણી લાગણીઓને તે ફેરવી નાખે છે, તેમજ આપણા ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારો અને તેના અનુભવો જે આનંદને શોધી રહ્યા છે તે બતાવીને તેમનું રૂપાંતર કરી દે છે. પરિણામે તેઓ વિકાર અને પાપથી મુક્ત થાય છે, કારણકે મિથ્યા સુખની પાછળ દોડતા બધા વિકારો દ્વારા પણ અનંત પરમાત્માને શી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે વિજ્ઞાન બતાવી આપે છે. મનોમય ભૂમિકામાં

આ બધું રૂપાંતર થઈ શકતું નથી; પરંતુ મન પ્રાણ અને શરીરને દિવ્ય આનંદની અવિભક્ત શુદ્ધિમાં અને સ્વાભાવિક અર્થાત્ સતત આનંદમાં ફેરવી નાખવાથી ચાલુ છે.

વિજ્ઞાનની શક્તિઓ :

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ મંપૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિ અને સંપૂર્ણ તપશક્તિ, અને આનંદશક્તિને ધારણ કરે છે. તે મન પ્રાણ અને શરીરની ભૂમિકાઓથી પર હોઈ સર્વવ્યાપી અને સર્વમય છે. એટલે અહંતાપ્રધાન પુરુષત્વ અને વ્યક્તિત્વથી પણ તે મુક્ત હોય છે. કારણકે વિજ્ઞાન એ આત્માની હૃદય ભૂમિકાનું, ચૈતન્યની હૃદય દશાનું, અને તેથી જ વધારે શક્તિ અને આનંદનું પણ, સીલા સ્વરૂપ છે. વિજ્ઞાનની શક્તિઓ કેટલીક વાર યોગની બાપામાં જેને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેના જેવી જ હોય છે. ધુરોપીઅન લેખી તેને અધ્યાત્મવિદ્યા યાને ગૂઢવિદ્યા કહે છે. બકનો તેનાથી દૂર ગ્હે છે અને હરે છે; અને ધણા યોગીઓ તેમને અંતરાયરૂપ ગણે છે, કારણ કે પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિના માર્ગમાંથી તે આડે રસ્તે લાઈ જાય છે; પરંતુ એ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે અહંતા પોતાના સ્વાર્થો સતોપને માટે નિમ્ન ભૂમિકામાં રહીને તેમને માટે ઇચ્છા કરે છે. વિજ્ઞાનમાં તે શક્તિ શુદ્ધ થઈ હોતી નથી, કે સિદ્ધિ જેનું પણ કશું હોતું નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક ને ખુદ્દે ખુદ્દી રીતે અને તદ્દન

પ્રપત્ન વગર જ તે શક્તિઓ કાર્ય કરે છે. વિજ્ઞાન એ દિવ્ય પ્રકૃતિ અનુસાર કાર્ય કરનાર પ્રભુની પોતાની શક્તિ છે અને વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરનાર વ્યક્તિમાં તે દિવ્ય શક્તિ જ્યારે કાર્ય કરે છે ત્યારે જરાપણ સ્ખલન વગર, કે અહંતાના પ્રતિકાર વગર, કિંવા પ્રભુપ્રાપ્તિથી વંચિત યથા વગર, તે સાધકમાં નિરંતર કાર્ય કરે છે. વિજ્ઞાનમાં વ્યક્તિ અહંતા રૂપે અસ્તિત્વ ધારણ કરી શકતી નથી, પરંતુ તે પરા પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવતા છવ સ્વરૂપ હોય છે. એ પરા પ્રકૃતિ-ર્જિષ્મૂતા—સ્વરૂપ પરાત્પરત્વ અને વિરાટત્વ જ વ્યક્તિમત રૂપ હે ઇ આત્માના નેમજ પોતાની દિવ્ય શક્તિના જ્ઞાનયુક્ત હોય છે.

વિજ્ઞાન એજ હંસવરત્વ કાર્ય :

પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ખરો સંબંધ અને ખરું કાર્ય વિજ્ઞાનમાં જ માલુમ પડે છે, કારણકે એ ભૂમિકામાં જ તેઓ અદ્વૈતને પામે છે. ઇશ્વર વિજ્ઞાનમાં પડદા પાછળ હોતો નથી, એમાં તો સર્વ કંઈ તેનું જ કાર્ય હોય છે. વિજ્ઞાનમાં છવ " હું ધારું છું, હું કમ' કરું છું, હું ઇચ્છા કરું છું, મને લાગણી થાય છે " એવું એવું કહેતો જ નથી. તેમજ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં —

ત્વયા દૃષ્ટકેશ દૃદિસ્થિતેન યથા નિયુક્તોસ્મિ
તથા કરોમિ ।

અર્થાત્ " હે હૃષીકેશ ! મારા હૃદયમાં રહીને તું જે પ્રમાણે દોરે છે તે પ્રમાણે હું કાર્ય કરું છું ": સાધકની એ ઉક્તિ પણ તે ઉચ્ચારતો નથી; કારણકે પત્રી તો મનોમય ચૈતન્યને કાર્ય કરવાનું હૃદય આગળ રહેતું ચક્ર, તેના વિચાર વગેરેની ઉત્પત્તિનું ચચાન ન રહેતાં જીર્ણમાયી આવતા વિચારના પ્રવાહને ઝીલવાના માત્ર એક સાધન રૂપ થઈ રહે છે. પછી તે વ્યક્તિ સર્વના અધિષ્ઠાતા તરીકે બિરાજતા પ્રભુને જ સતત નિહાળે છે, અને પોતાનામાં પણ તે પ્રભુ જ કાર્ય કરી રહ્યો છે એવું અનુભવે છે.

પછી તેનાથી જીર્ણ જૂમિકામાં—પરાર્ધ પરમાત્મ્યં પારાયણિ-સ્થિત થઈને તે દિ મત અને અનુભવ પૂર્વક કહી શકે છે કે " હૃદય પોતે જ પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા મારા દેખીતા વ્યક્તિત્વમાં કાર્ય કરી રહ્યો છે, આનંદ લઈ રહ્યો છે, અને વિશ્વમાં ચાલી રહેલી તેની અનંત હીવાને મારામાં ફેલાઈ કરી રહ્યો છે !

પ્રકરણ ૧૨ મું

વિજ્ઞાન અને આનંદ

વિજ્ઞાનથી પર આનંદ :

વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરવાથી અને વિજ્ઞાનમય ચૈતન્ય મેળવવાથી માનવનો આત્મા અને તેનું જીવન અને જ્ઞાન, શક્તિ અને અનંદની પરાકાષ્ટને પ્રાપ્ત થઈ અનંતતાને સિદ્ધ કરે છે. એ ભૂમિકા મનોમય ક્રોધના અપૂર્ણ કાર્ય જોડે અને પરિમિત સાક્ષાત્કારો જોડે સરખાવતાં તેની સ્થિતિમાં અને તેની ક્રિયામાં સર્વોત્કૃષ્ટતાવાળી લાગે છે. અને એક લેખે જોવા જતાં તેમાં એવી પૂર્ણતા હોય કે પશુ ખરો, કારણકે મનોમય ભૂમિકામાં જમે તેવો ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભવ માનવને થાય તોપણ તેમાં એક-દેશીયતા, પદપાતીપણું અને અનન્યસાધારણતા તો હોય છે જ. વળી માનસિક ભૂમિકાના સૌથી વિજ્ઞાન અનુભવો જીવનમાં ઉતારી શકાતા નથી એટલે પશુ તે અપૂર્ણ રહે છે.

એમ છતાં વિજ્ઞાનની પૂર્ણતા પણ તેનાથી ઉચ્ચ ભૂમિકાની જોડે સરખાવતાં સાપેક્ષ પૂર્ણતા જ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ આવિર્ભાવ પામતા આત્માના મૂળ અને અંતિમ આદર્શ રૂપે રહેલી અનંતતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્દેશ્ય સંધાનત પદ્યોયુ છે.

સર્વ ભૂમિકામાં આનંદ :

ઉપનિષદ આપણને કહે છે કે વિજ્ઞાનમય પુરુષને પ્રાપ્ત કર્યા પછી, અને બીજી સર્વ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓને તેમાં જેથી લીધા પછી, સૌથી છેવટનું પગથું એ છે કે વિજ્ઞાનમય પુરુષને આનંદમય કોણમાં લઈ જવો, તે લાંબા આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા સિદ્ધ કરવી. આ દેશણે, અલગત, આપણને સલાહ યાચ છે કે શુ તે ખરેખાત છેલ્લું પગથીયું છે કે પછી અત્યારે મનની કલ્પના વડે એને છેલ્લું ધારીએ છીએ, યા તો અત્યારે જરૂર પૂરતું છેલ્લું છે તે આનંદ એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે. આનંદમાં જ આત્મા પોતાનાં સુલ ચૈતન્ય અને સક્રિયને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે જ ન્યૂરે માનવ પોતાના આત્માના નિરપેક્ષ, અપરિમિત અને સ્વાભાવિક આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને અનંત પૂર્ણતા અને અનંત સુકિત મળી મણાય છે. એ આનંદ આપણી બીજી સામાન્ય ભૂમિકામાં, કે જેમાં પુરુષ પોતાનો પરિમિત પ્રકૃતિ સાથે લીધા કરે છે તેમાં, અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, તથા

વિદ્યાનમય ભૂમિકાઓમાં પણ ભોગવી શકાય છે, કારણકે એ પ્રત્યેક ભૂમિકામાં અસ્તિત્વની બીજ છે એ જ ભૂમિકાઓનાં બીજ રહેલાં હોય પ્રત્યેક ભૂમિકાને તેની પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે. માનવમાં રહેલો અન્નમય પુરુષ પોતાની આસપાસ રહેલી જડ પ્રકૃતિમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડી તેમાં આનંદ, શક્તિ અને અનંતતા અનુભવી શકે છે, સમ્વિદ્યાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એ એકતા કરવાનો બીજો માર્ગ એ છે કે પોતાની અંદર રહેલા આત્મામાં માનવે લય પામવું. આમ કરતાં પરિણામે સાધકનું સ્થૂળ મન અદ્ભુત નિદ્રામાં પડી જાય ■ અને તેનું દેહભાન, ઠાં તો સમૂળ્યું જણું રહે છે, યા તો તેના હાથમાં નિર્જીવ વસ્તુની માફક, પવનમાં હાલતા પાંદડાની જેમ, તે દારીદ્રિક કિંવાઓ ક્યેં જાય છે. અગર તો બાલવત્ત્વની દિવ્ય બાલકની જેમ પોતાનાં કર્મોં આચરતો છતાં સાધક તેમની જવાબદારીથી મુક્ત અને શુદ્ધ રહે છે. ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ જ્ઞાન અને આનંદની ઉચ્ચ ભૂમિકાની સિદ્ધિ વગર પણ મેળવી શકાય છે. પરંતુ સમ્વિદ્યાનંદનો એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જડ છે, એટલે કે તેમાં પુરુષ પ્રકૃતિના ઉપર અધિકાર જમાવીને કાર્ય કરતો નથી. જે પ્રમાણે અન્નમય પુરુષ સમ્વિદ્યાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણમય પુરુષ પણ વિરાટ જીવનમાં-વિશ્વ જીવનમાં- પોતાનું પ્રતિબિંબ નાખીને અગર તો આત્મામાં લય પામીને

વિજ્ઞાન અને આનંદ

સુત્રિયદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પરંતુ તેમાં સંપૂર્ણ લયની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ સાધક ઉન્નતની પેઠે, જગત અને પોતાની જાતનો વિચાર કર્યા સિવાય વિશ્વ પ્રાણની અનંત લીલાથી પ્રેરિત થઈને પોતાની લેણ પણ જવાબદારી સિવાય, શૂન્યચિન્તા કાર્યને આધીન વર્તે છે. વખતે, એ ઉન્નત હજી કરતાં પણ તે આગળ જાય છે, અને માનવ-જાતિના ધારાધોરણોને તથા વ્યવહારોને દૂર દે'કી દઈને પિશાચની પેઠે પણ વર્તન કરે છે. એવી અવસ્થામાં પણ પ્રકૃતિના ઉપર અધિકાર જામેલો મપ્પી સકાય નહિ, કારણકે અંતર આત્મામાં (આનંદપૂર્ણ અને નિષ્કલ્પ અવસ્થામાં), આત્માનો સાક્ષાત્કાર મળ્યો હોય છે, છતાં પણ રૂપજ અને પ્રાણમય પ્રકૃતિની ક્રિયા તો અનિયંત્રિત રીતે જ થયા કરતી હોય છે.

મનોમય પુરુષ પણ વિરાટ મનમાં પોતાની જાતનું પ્રતિબિંબ નાખીને, અથવા તે કેવળ આત્મામાં લીન થઈને, સુત્રિયદાનંદનો ઉપભોગ કરી શકે છે. એ અવસ્થાને પશ્ચિમી, કાં તો મન અને કર્મનો લય થઈ જાય છે, કે પછી મહાત્માઓની પેઠે તે કામનારહિત કર્મો કરે છે. તેવા આત્માઓ જન્મતમાં જણે એકલા હોય, અને સર્વ માનુષી સંબંધો વિશે બેદરકાર હોય તેમ વર્તે છે, અથવા તો વિશ્વ સાથે શુદ્ધ પ્રેમ અને આનંદનો સંબંધ રાખે છે. મનોમય

પુરુષ એ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર એકસામટો, અથવા તો એક પછી એક, કરી શકે છે. અન્નમય અને પ્રાણમય ભૂમિકાઓને ઉચ્ચ ભૂમિકાના આવિર્ભાવ રૂપ બનાવીને પોતાનામાં બાલકના જેવો સ્વભાવ, ઉદાસીનવૃત્તિ, જવાબદારી વિનાની રિયતિ, દિવ્ય ઉન્માદ તથા બેદરકારી, અને આનંદપૂર્ણ મદક્રમ કે ધૂની સાધુમાં નજરે પડતી સર્વ નિયમો અને રીતભાતની ગેરદાજરી વ્યક્ત કરી શકે છે, તથાપિ એમાં કંઈ આત્માએ વિરાટ પ્રકૃતિને છૂતી છે એવું કહી શકાય નહિ. તોપણ અનંત આત્માની આંતર અને બાહ્ય સ્વતંત્રતા તથા આનંદ દ્વારા માનસિક પ્રકૃતિની સુખદાયી સ્વાભાવિક અને અનિયમિત હીચાને પુરુષ ધારણ કરે છે. અન્નમય અને પ્રાણમય કોશ વિચાનને ત્રીસી શક્તિ નથી તોપણ મનોમય કોશ, અલ્પજાત અપૂર્ણ અને પરિમિત જ્ઞાનપૂર્વક, તેને પોતાનામાં સ્વીકારી શકે છે. એટલે તે થોડુંકજે અંશે પોતાના બાહ્ય વર્તનને મન દ્વારા વશ કરી શકે ખરો. પરંતુ પોતાની અંદર રહેલા અનંત અને પોતાની બહાર આવી રહેલી પરિમિત પ્રકૃતિ વચ્ચે કેવળ મંડિલાળ કરીને જ મન વિરોધને અટકાવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનવ મન પોતાનામાં રહેલી ચૈતન્યનો, શક્તિની અને આનંદની અનંતતાને સંપૂર્ણરીતે પોતાના બાહ્યજીવનમાં અપૂર્ણ કાર્યોમાં રેડી શકતું નથી. તોપણ મનમાં સુતોષ અને સ્વતંત્રતાની લાગણી રહે છે, કારણ કે એ વ્યક્તિનાં સર્વ કાર્યોનો, દોરવ-

છીની અને પરિણામોનો જવાબદારી તેના અંતરમાં રહેલો પ્રભુ પોતે જ સ્વીકારી લે છે.

વિજ્ઞાનમય અવસ્થા :

વિજ્ઞાનમય પુરુષના કાર્યમાં ચૈતન્યનું પ્રભુત્વ અને પૂર્ણતા હમેશાં હોય છે. વિજ્ઞાનમાં અનંતતા યોગ, શક્તિ અને આનંદ અનુક્રમે સનાતન ન્યોતિ, સનાતન અગ્નિ, અને સનાતન અમૃત અથવા સોમરૂપે સ્વતંત્ર બબ્બે અને સંપ્રાદ-સમી મુક્ત ક્રિયા કરીને પ્રકૃતિને રૂપાંતર પમાડે છે. વિજ્ઞાનમાં આત્માની અનંતતા તેમજ પ્રકૃતિની અનંતતા સિદ્ધ હોય છે. તે જોવાના આત્મભારમાં પ્રકૃતિને જ જીએ છે. બીજી અર્થાત મનોમય ભૂમિમાં મનુષ્ય પોતાનામાં હૃદયને અને હૃદયમાં પોત ને જીએ છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમાં માનવરૂપી પ્રતીકમાં હૃદય પોતાની જાતને હૃદય રૂપે જ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરી, વિજ્ઞાનમય પુરુષ પરાપ્રકૃતિમાં રમી રહેલ્ય જાતમાં પ્રતિજિનિત થતો નથી, પરંતુ તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરે છે. વિજ્ઞાનમય પુરુષ તથા પ્રકૃતિનું દૈત પથ, સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે તેમજ આપણા અત્યારના અનુભવ પ્રમાણે તદ્દન વાસ્તવિક હોવા છતાં, અદૈનમાં લય પામી જાય છે. આપણા પૌરાણિક પ્રતીકમાં કહેવો દરમૌગિનો સાક્ષાત્કાર વિજ્ઞાનમાં વસનાર સદાત્મ કરે છે. તેનું અર્ધું સ્વરૂપ પુરુષનું ને અર્ધું સ્ત્રીનું હોય છે. વિજ્ઞાનમય પુરુષ અનંતમાં

આત્માને શુભાવી દેતો નથી, પરંતુ અનંતમાં સનાતન આત્મપ્રાપ્તિ કરે છે. વળી તેનું કાર્ય પણ અનિયમિત હોતું નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ શુક્તિમાં તેનો આત્મમર્મયમ પણ સંપૂર્ણ હોય છે. બીજી નિમ્ન ભૂમિકાઓમાં આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકૃતિને વશ હોઈ તેનું નિયામક તત્ત્વ પણ તે પ્રકૃતિમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, એટલે કે પ્રકૃતિના નિયમનો એ ભૂમિકા ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ હોય છે. તેથી, જો આત્મા પોતે કેવળ અનંતમાં જ પોતાની જાતને જોઈ શકે તો તેનું બાહ્ય જીવન આત્મારસધી જ કેન્દ્રમાંથી નિયત થતું હતું, તે કેન્દ્ર તે શુભાવી બેસે છે અને એની જગ્યાએ બીજી બેઠાવતો નથી. પ્રકૃતિ વિશ્વશક્તિનાં મોર્મ્યોની ગતિ જોડે જોઈ નીચી ગતિ કરતી હોઈ વ્યક્તિમાં કાર્ય કરવાને બદલે વ્યક્તિના ઉપર તે કાર્ય કરે છે. કેટલીક વાર તો તે બીજાક સ્વછંદી આનંદના ઉન્માદમાં આવી જઈ મને તેનું વર્તન કરે છે. પરંતુ વ્યક્તિનાં કાર્યો અનંત જ્ઞાનપૂર્વક નિયત કરે એવા કેન્દ્રની શોધ માટે સાધક પ્રયત્ન કરે તો તેને વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પુરૂષ બ્યારે વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રકૃતિનો પ્રભુ ધર્મ રહે છે, કારણકે પછી દિવ્યજ્ઞાનની બીજી બાજુ આપણને દિવ્યશક્તિ રહે જણાય છે. એ જ્ઞાન કોઈ સાક્ષીશૂન્ય ચૈતન્યનું જ્ઞાન નથી. પરંતુ પ્રકૃતિના સ્થરની સ્વયંજૂ દષ્ટિ શક્તિના નિયામક તરીકે પ્રત્યેક ધન્ય અને કમ માં કાર્ય કરતી દેખાય છે. તે સતતતા પરિમિત નથી, તેમ ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવી પણ નથી.

વિસ્મનનું કાર્ય :

ચેતનાની નિમ્ન બુધ્ધિ ઉપર જે સાક્ષાત્કારો થાય છે, તેનો વિજ્ઞાન ઇન્કાર કરતું નથી; પરંતુ પોતાની નવીન પરિસ્થિતિમાં એ સર્વેને તે ધારણ કરે છે. વિજ્ઞાનમય બુધ્ધિમાં વિજ્ઞાનમય પુરુષ એક બાળક છે એ ખરું, પરંતુ તે રાજપુત્ર છે; કારણકે વિજ્ઞાનમાં સનાતન બાસ્વાવસ્થા જ પ્રવર્તે છે. જુદા જુદા વિષયો તે બાલકને રમવાનાં રમકડાં છે, અને સમગ્ર વિશદ પ્રકૃતિ એ તેને રમવાનો બાગ છે. વિજ્ઞાનમય પુરુષ દિવ્ય જડતાને પણ ધારણ કરે છે, છતાં તે પ્રકૃતિને વશ થઇને ન છૂંકે દોરતો જડ આત્માની જે નહિ. તે આત્મા પુરુષના અનંદથી પ્રેરાય છે, એટલે તેના પુરુષ પ્રકૃતિના દ્વૈતમાં ઝળહળતો સુખ અને તેની જયોતિ પોતાની કક્ષામાં જેમ પોતાની જ મેળે જાય છે, તેમ તે આત્માની શક્તિ અને આત્મ ચૈતન્ય વિશદની સાથે એકતા પામી પોતાની મેળે જ કાર્ય કરે છે. તેવા આત્માની ઉન્નતતા પરાત્પર ચૈતન્ય અને તેની શક્તિના ઉન્માદને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે તેનામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને દિવ્ય પ્રાણશક્તિની ક્રિયાનાં આદેશનો સતત જગત રહ્યો છે. વળી, તેનું કાર્ય પણ જુદીથી પર હોય છે, એટલે જુદી તેનું રહસ્ય જાણતી નથી; તેને મન તો તે બંધક ગણી પણ જેવું લાગે છે ! પરંતુ એ પ્રકારની આનંદપૂર્ણ મસ્તી દ્વારા જ ચિત્તવનો પ્રજા પોતે કાર્ય કરે છે. જુદી તેની

લીલાનો પાર પાળી શકતી નથી. એ દિવ્ય આનંદનો રાસ ત્રિશ્વમાં સર્વત્ર ઘર્ષ રહ્યો છે. તેમાં અનંત શક્તિઓ ગોપી-કાઓ પેટે ફૂટી ફરી રહી છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પેટે પુરુષોત્તમ પ્રજા તેમના હાથ પોતાના હાથમાં રાખીને તેમને રાસલીલાના ચક્રમાં જ ફૂટી ફેરવે છે. વિદ્યાનમય કાચને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મા સામાન્ય માનુષી જીવનનાં ધારાધારણો તથા ધર્મોધી બંધાઈ જતો નથી. આમળ આપણે પિશાચ પેટે વર્તન કરનાર મુક્ત આત્મા વિશે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો, તે જ પ્રમાણે વિદ્યાનમય કાચને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મા વિશે જાણવું. માનુષી પ્રકૃતિના દૈતર્માં સમાધાન માનીને કેટલાક માણસો સંતોષથી રહેવાને માટે કેટલાક નિયમો પાળે છે, તથા એ નિયમો વડે જ કેટલાકે જીવનમાં બ્યાપી રહેલા વિરોધોમાં પોતાને વર્તન કરવાનું ધોરણ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા બીજાઓ તેમના વડે જ જીવનમાં રહેલા ઉડા ખાડાઓમાં પોતાની જાતને સંભાળ-પૂર્વક બચાવી લઈ શકે છે. પરંતુ વિદ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને માટે એ નિયમો બંધનકારક હોતા જ નથી, તેનું જીવન અસાધારણ હોય છે. તે આત્મા પ્રકૃતિ પાસે કેવળ નિઃસ્વરૂપતાથી જ નહિ પરંતુ ઉત્કટતાથી પોતાનું ધાયું કરાવે છે; અને જોતાં પણ તેનું સમગ્ર વર્તન સત્યના મહાન નિયમને, અર્થાત્ શાંતિ, પ્રેમ, આનંદ તથા અદૈતના નિયમને આધીન હોય છે. એ આત્માનાં કાર્યો અસાધારણ હોય છે કારણકે તેનાં આદેશનો આપણા મનરૂપી યંત્રના ધીમા અને નિર્જળ દોહરાઓ વડે માપી શકાય તેવો હોતા નથી.

વિજ્ઞાન અને આનંદ :

હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ જો હોય તો પછી વિજ્ઞાનથી પણ પર એરી ભૂમિકાની અગત્ય પણ થી છે ? તથા વિજ્ઞાન અને આનંદમાં શો ભેદ ? એ પ્રશ્નો અહીં જિજ્ઞાસવાનો સંભવ છે. વાસ્તવિક રીતે જોવા જતાં, એ બે વચ્ચે કશો ભેદ નથી તે છતાં પણ કાંઈક ભેદ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ આખી સ્થિતિમાં સમૂળ જ ભેદ રહેતો હોય છે એમ કહી શકાય. અસ્તિત્વની એકે એક ભૂમિકામાં આનંદ તો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, કારણકે સર્વત્ર તે હોય છે એટલું જ નહિ પણ તે એક જ રહે છે. પરંતુ જ્યારે મન, પ્રાણ અને શરીરની નિમ્ન ભૂમિકાઓમાં તેને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે મનોમય, પ્રાણમય અથવા તો અન્નમય ચૈતન્ય તેનામાં લય પામીને તે આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને એ પ્રમાણે યવાથી આનંદ પોતે પણ ક્રમિક મોળો પડે છે, તથા મન, પ્રાણ અથવા તો શરીરના લય વડે જ તેને કારણ કરી રાખી શકાય છે. વિજ્ઞાનમાં તો આત્મા ચૈતન્યધનના તેજથી પૂર્ણ હોય છે, એટલે તેનામાં સંપૂર્ણ આનંદને પણ કારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. જ્યારે આનંદમય કોશમાં વિજ્ઞાન લય પામી જાય છે, ત્યારે આત્માને સૌથી છેવટની અને નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે આત્માના નિરપેક્ષ અસ્તિત્વમાં અને તેના કેવળ નિરપેક્ષ આનંદમાં તે લય

પામી જાય છે, વિદ્યાનનાં સર્વ કાર્યોનું મૂળ તે આનંદમાં જ હોય છે, તેના અસ્તિત્વનો પાયો આનંદ છે. પરંતુ વિદ્યાનનાં સર્વ કાર્યો આનંદના પરિણામ રૂપ તથા આનંદની ક્રિયાના સેવાદી કાર્ય રૂપ હોય છે. પ્રભુમય, દેવી જીવનના આનંદથી હરપૂર દિવ્ય ચૈતન્યની દિવ્ય યંત્રપૂર્ણ દિવ્ય શક્તિ એ જ વિદ્યાન. આનંદમય કોશમાં સર્વ જ્ઞાન આત્મચૈતન્યના રૂપમાં અને શક્તિ શુદ્ધ પરાત્પર શક્તિના રૂપમાં પરિણામ પામી જાય છે, તથા એ બંને અસ્તિત્વના શુદ્ધ આનંદના રૂપમાં ઉન્નત થયલાં જણાય છે. વિદ્યાનમય ભૂમિકાનો જે પાયો છે તે જ આનંદમય ભૂમિકાનું પોતાનું ક્ષેત્ર છે.

વિદ્યાન અને આનંદ વચ્ચે ભેદ :

ઉપર પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે આનંદમય ભૂમિકામાં અદ્વૈત કેવળ નિરપેક્ષ બને છે. વિદ્યામય ભૂમિકા એ તેને પ્રાપ્ત કરવાનું નિઃશયાત્મક પગલું છે, અને નહિ કે તેની અંતિમ ભૂમિકા. વિદ્યાનમાં આત્મા પોતાની અનંતતા જાગે ■ અને તેમાં જ પોતે જીવન ધારણ કરે છે, છતાં સાથે સાથે અનંતની સીમાના ક્ષેત્રરૂપ બ્યક્તિત્વમાં પણ તે જઈ શકે છે. વિદ્યાનમય પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓ સાથે પોતાનું અદ્વૈત સાધે છે, છતાં સાથે માથે પોતે ભેદ પાકત વિના પોતાનું છૂટાપણ અનુભવી શકે છે. અર્થાત પોતાની રવ તંત્રતાને ગુમાવ્યા વિના તે સર્વ સાથે મંબળ બાંધી શકે છે.

વિજ્ઞાન અને આનંદ

એ બેદ કેવળ અદૈતનો આનંદ લેના માટે જ હોય છે, છતાં તે બેદવૃત્તિથી મનમાં પોતાને ભુદા વ્યક્તિત્વ તરીકે જાણે છે અને પોતાનાં જ ખીન્ન સ્વરૂપોથી પોતે ભિન્ન છે એવું અનુભવે છે. એ પ્રકારના બેદને ક્ષીધે આપણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ખીન્નમાં આપણો આત્મા ભેઈ સકતા નથી, અને વ્યવહારમાં તો આપણને અહંતાપ્રધાન વ્યક્તિત્વ અને નષ્ટ થયેલી એકતાની રોધને રૂપે જ તે બેદ માલૂમ પડે છે. અનંત ચૈતન્યમાં પણ વિજ્ઞાનમય પુરુષ મરજીઆત વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને પોતાનું તેજપૂર્ણ મિંબચક્ર હોય તેની પેલે પાર તે પ્રાણીઓ માથે અદૈત કરે છે. પરંતુ આનંદ-મય ભૂમિકામાં તો બધું જ નદલાઈ જાય છે. તેમાં તો કેન્દ્ર માને મધ્યબિંદુ જ ઉડી જાય છે. આનંદમય કોશમાં વ્યક્તિત્વ જ હોતું નથી. વળી, તેમાં ફરજીઆત કે મરજીઆત વર્તુલ પણ હોતું નથી. સર્વત્ર એક જ સત્ પ્રવર્તે છે, અને આનંદમય પુરુષ પોતાની જાતને સર્વત્ર ભુજે છે; તેને “પોતાનું” રહેઠાણ જ હોતું નથી. તે અનિકેત માને “રહેઠાણ વમરનો” હોય છે—મલ્કે તેનું રહેઠાણ સર્વત્ર હોય છે. ખીન્ન બધાં પણ તેને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના આત્મારૂપ દેખાય છે. અજ્ઞેતમાં કય પામવાનો આનંદ કેવળ સંપૂર્ણ એકમયતાના રૂપમાં નદલાઈ જાય છે. પછી સત્ જ્ઞાનના રૂપમાં સ્પર્શિત થતું નથી, કારણકે પછી યાતા, યાન અને ગ્રેય ત્રણે એકત્ર થઈ ગયાં હોય છે. એટલે

પછી આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તેવા “જ્ઞાની” પણ અપેક્ષા તેને રહેતી નથી. વળી, સધળું ચૈતન્ય પણ અસ્તિત્વના આનંદરૂપ જ થઈ રહે છે, સર્વ શક્તિ પણ આનંદની જ શક્તિ હોય છે. બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વરૂપો, ક્રિયાઓ વગેરે પણ આનંદના જ સ્વરૂપો અને ક્રિયાઓ હોય છે. એમાં-સંપૂર્ણ સત્યમાં-આત્મા રાચે છે. આપણા સાધારણ જીવનમાં તો તે તેના વિરોધી સ્વરૂપોથી ઠસવિત હોય છે, પરંતુ આનંદમય કોઈમાં તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને તદ્દન રૂપાંતર પામી જાય છે.

આનંદમય ભૂમિકાનું વર્ણન •

હતાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે, તેનો નાશ થઈ જતો નથી. આપણા અસ્તિત્વની એકેએક ભૂમિકા ઉપર તે કોઈ કાર્ય કરતો જણાય છે. આનંદમય ભૂમિકામાં, આત્મા હો તો સ્વાનુભવની ગાંઠ સમાધિમાં લીન થઈ જાય છે, કિંવા પોતાની ભૂમિકાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ ધારણ કરીને રાચે છે, કે પછી અપરાધી થાને મન, પ્રાણ અને શરીરમય કોશોને પોતાના આનંદ અને શક્તિથી પૂરું કરવાને પાછો ફરે છે. આનંદમય ભૂમિકાને આનંદલોક, બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠ, ગોલોક વગેરે બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામો આપણા દેશમાં આપણામાં આવ્યા છે. આ ભૂમિકામાં પ્રજા જગતની જીંદગી નથી કરી શકતો, કિંવા સ્વેચ્છપૂર્વક તેમ કરવાથી અસમ

રહે છે એમ પણ નથી. ઉલટું, ઉપનિષદના વાક્ય પ્રમાણે તો આનંદ એ જ ઉત્પાદક-સર્જક-તત્ત્વ છે. તે દિવ્ય આનંદમાંથી જ સંધનું જન્મે છે. આનંદમાં સંધનું ચિત્તના સનાતન સત્ય સ્વરૂપમાં આવી રહેલું હોય છે. વિદ્યાન તેને બ્યક્ત કરી બાવનાના સ્વરૂપમાં તથા બાવનાના નિયમન-માં લાવી મૂકે છે. આનંદમાં તો સર્વ નિયમો અટકી જાય છે, અને કેવળ મુક્તિ-સ્વતંત્રતા જ બાકી રહે છે. આનંદ બીજાં સર્વ તત્ત્વોથી પર હોવા છતાં પણ એકીવચ્ચતે અને એક જ ક્રિયામાંથી તે સર્વ ભૂમિકાઓ સર્વ તત્ત્વોનો ભોક્તા છે; તે ગુણાતીત છે છતાં સર્વ ગુણોનો તે ભોક્તા છે; તે રૂપથી પર છે છતાં રૂપ માનતો ભોક્તા છે. પરાત્પર વિરાટ પ્રાપ્તું એ જ સ્વરૂપ છે. આપણો આત્મા તેની જોડે એકતા ક્યારે પામે ? ત્યારે જ કે ત્યારે તે પણ એ પ્રમાણે તદ્દુપ યદ જાય. અક્ષયત, આ બધી લીલા નિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર અને કેવળ તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધની છે. અર્થાત્ તે આપણી માનસિક શક્તિઓ માટે કિંવા વ્યવહાર કે પર-માર્થના કોઈ પણ વિચારોને તો તદ્દન અનિર્વચનીય હોય છે, કારણકે તેમના ત્રિષેના આપણા વિચારો તો માત્ર આપણી સુદિનાં જ પૂતળાં હોય છે. આપણું મન વગેરે પણ તે નિરપેક્ષતા સાપેક્ષ સૂચકો જ છે. પરંતુ ત્યારે આપણે સૂચક દ્વારા મૂળ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે વિચાર અને આદર્શોથી પણ પર જતા રહીએ છીએ.

પછી આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તેવા "જ્ઞાનની" પશુ અપેક્ષા તેને રહેતી નથી. વળી, સધળું ચૈતન્ય પશુ અસ્તિત્વના આનંદરૂપ જ યદ્ય રહે છે, સર્વ શક્તિ પશુ આનંદની જ શક્તિ હોય છે. જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, ક્રિયાઓ વગેરે પશુ આનંદના જ સ્વરૂપો અને ક્રિયાઓ હોય છે. એમાં-સંપૂર્ણ સત્યમાં-આત્મા રાચે છે. આપણા સાધારણ જીવનમાં તો તે તેના વિરોધી સ્વરૂપોથી કલુષિત હોય છે, પરંતુ આનંદમય કાશમાં તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને તદ્દન રૂપાંતર પામી જાય છે.

આનંદમય જૂમિકાનું વર્ણન :

હતાં પશુ આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે, તેનો નાશ યદ્ય જતો નથી. આપણા અસ્તિત્વની એકેએક જૂમિકા ઉપર તે મેલ કાપ કરતો જણાય છે. આનંદમય જૂમિકામાં, આત્મા કાં તો સ્વાનુભવની ગાદ સમાધિમાં લીન યદ્ય જાય છે, કિંવા પોતાની જૂમિકાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ ધારણ કરીને રાચે છે, કે પછી અપરાધ માને મન, પ્રાણ અને શરીરમય કાશને પોતાના આનંદ અને શક્તિથી પૂર્ણ કરવાને પાછો ફરે છે. આનંદમય જૂમિકાને આનંદવોહ, પ્રજ્વલોહ, વૈકુંઠ, ગોક્ષોહ વગેરે જુદાં જુદાં નામો આપણા દેશમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ જૂમિકામાં પ્રજુ જગનનો વીસા નથી કરી શકતો, કિંવા સ્વેચ્છપૂર્વક તેમ કરવાની અસમ

અને નિત્યમુક્ત આત્માને પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી આપણને અત્યારસુધી બંધનમાં રાખનાર આકર્ષક વસ્તુઓનું આકર્ષણ, તથા બંધનો વિશેનો આપણો ભય, એ બંને જતાર રહે છે. મુમુક્ષુત્વની એ ભાવનાનો ત્યાગ થયા વિના મોક્ષ મળતો નથી. પ્રભુ જુદા જુદા જીવાત્માઓને જુદે જુદે સ્વરે બોલાવે છે, અને તે બધાંએ પ્રભુના આનંદનાં સ્વરૂપો છે; એ બધાંય આત્મા જે આનંદની શોધમાં છે તેને પ્રાપ્ત કરવાના બિન્ધુ બિન્ધુ માર્ગે છે. શરૂઆતમાં તો ઐહિક સુખરૂપે મદદો મળવાની લાગણી, નીતિ અથવા બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરી શકાય અને મન તથા શરીરમાં ભોગવી શકાય એવા આનંદની ભાવના માનવને લક્ષ્યાંક છે. ત્યારપછી ઐહિક સુખોના જેવાં જ, પરંતુ ચિત્સાક્ષી, સ્વર્ગનાં સુખોની ભાવના તેને આકર્ષે છે. પરંતુ એ ભાવનાનું અંતિમ ખેપ તો પ્રભુના સનાતન સામીપ્યમાં, અથવા તો સાયુજ્યમાં, સમાયજી છે. સૌથી છેવટે આપણને સક્ષમમાં સક્ષમ મોક્ષની લાલચ રહી જાય છે અને તેનાથી પ્રેરાઈને આપણે પૃથ્વીનાં અને સ્વર્ગનાં સર્વ સુખોનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ પદાર્થોના ત્યાગપૂર્વક આત્માનો, નિર્વાણની પરમ શાંતિમાં, લય કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યાં બધાં મનનાં રમકડાં અંતે નષ્ટ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ મરણના ફેરાનો ભય પણ છૂટી જાય છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે એકતાનો-અદૈત્યનો સક્ષાત્કાર કરનાર આત્માને શોક તથા

જીવનનો તથા વિશ્વનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા :

જ્યારે આપણે વર્તમાન ભૂમિકાથી તદ્દન જુદી અને પર આવી રહેલી ભૂમિકાનો અનુભવ કરીએ છીએ, ત્યારે પ્રથમ તો આપણને કાલના જીવનનો ત્યાગ કરીને તેનો જ સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી લેવાનું મન થાય છે એ ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રત્યે જે આકર્ષણ થાય છે તેનું અતિસંયોજિતભરેલું સ્વરૂપ તો આપણને “ માયા ” રૂપ જગતનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ ભૂમિકામાં આત્માનો લય, અથવા તો નિર્વાણ, કરવાના સિદ્ધાંતમાં દેખાઈ આવે છે, પરંતુ પરેખરો લય, અથવા નિર્વાણ, તો આપણી નિમ્ન પ્રકૃતિના તમોભય કિંવા અજ્ઞાનમય સ્વરૂપને જ્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકાના વિચાર જીવનમાં આપણે મુકિત પ્રાપ્ત કરાવી શકીએ, ત્યારે જ સિદ્ધ થયેા ગણાય અંતમાં આપણને જણાય છે કે એ ઉચ્ચ ભૂમિકા આપણી સર્વ ગોણ ભૂમિકાઓનું આધિકારણ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે ભૂમિકા સર્વવ્યાપી પણ છે ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ તો ફક્ત એટલું જ છે કે તેને પ્રાપ્ત કરવાથી આધ્યાત્મિક અનુભવમાં સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેનું આપણું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જાય છેવટે, આપણે જે ઉત્તમોત્તમ પરાતપરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે સર્વ ભૂમિકાઓથી પણ પર હોય છે. ત્યારપછી હેમુદ્ધત્વની આપણી દિશા ધમ્મજા પણ દૂર થઈ જાય છે. અત્યારસુધી એ મુમુક્ષુ આપણને સર્વ પ્રવત્નોમા દોરી રહી હતી પરંતુ હવે, આપણે સનાતન

વિજ્ઞાન અને આનંદ

સ્થિતિમાં તો તે આનંદમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું જણાતું નથી, કારણ હજી તો તેને ઉચ્ચ માનસિક અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરવાની છે એ વાત સાચી, તોપણ થોડેપણે અંશે પણ તે આનંદની શક્તિને પોતાનામાં પ્રદર્શ કરી શકે છે: અને માનવની ઉત્તમોત્તમ શક્યતા પણ એ જ છે.

આનંદમય પ્રકૃતિ :

હવે, માનવમાં આનંદમય ભૂમિકાની પ્રકૃતિ કેવી હોય છે એ એક પ્રશ્ન રહ્યો. પ્રથમ તો સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અસ્તિત્વના આનંદમાં અદૃત પામવું એ તેનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ. આપણી હમણાંની પ્રકૃતિમાં એ આનંદ પ્રેમનું સ્વરૂપ ભે છે. એટલે તેવો આત્મા પોતાના જીવનમાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિરાટ પ્રેમની ભાગણીયી દોરાય છે. તે પ્રેમ પ્રથમ તો માનુષી હોય છે, પણ હેવટે દિવ્ય ધર્મ જાય છે. આનંદમય પ્રકૃતિનો ખીન્ને ગુણ એ હોવો જોઈએ કે મનોમય ભૂમિકા ઉપર જે શોક, ક્રોધ, તૃષ્ણા અને દુઃખનું વાદળ ફરી વળેલું હોય છે તેનો ત્યાગ કરીને વિરાટની લીલા જોડે તે આનંદમાં અદૃત પામે છે. વળી, હેવટે આનંદની મુક્તિ મળવાથી આપણા અસ્તિત્વનાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો મેવાદી બની જતાં હોવાથી સમગ્ર અશુભ શુભમાં પરિવર્તન પામે છે. નિખિલસૌ દર્શનિય પ્રજાની સુંદરતા સર્વત્ર જણાય

નિમ્નકાર ભીવકુલ દે નો નથી. ચત્રાન્દનો અનુભવ કરનાર આત્માને કાળી વાતુનો ભવ રહેનો નથી. ભવ, કામના અને મોહ એ મરે' મનના આધિઓ દોષ મનના દેનને અને પરિમિતતાની આત્માને ભીષે જ પેલા યાવ છે. પરંતુ એ નંદમય જૂમિકા તે એ સર્વે અભિઓથી મુક્ત દોષ છે.

આનંદમય ક્રોધમા આત્માની સ્થિતિ અને ક્રિયા :

આનંદમય ક્રોધમા રિચરતો આત્મા જન્મ કે અજન્મથી, તેમજ જ્ઞાનની ઈચ્છાથી કે અજ્ઞાનના ભવથી પણ અધાતો નથી. તેને જ્ઞાન થકુ' દોષ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે જ્ઞાનથી પર પણ અપો દે વ છે. લેપાથ વિના તે અજ્ઞાનમાં તીલા કરી શકે છે, અને પ્રકૃતિન દેશમાં પદ્મા સિવાય તે જન્મ પણ પારજી કરી શકે છે. વળી, તે આત્મા જન્મભારણની ઘટમાગતું કારણ અને તેના નિયમો જાણે છે. એ નિયમ પ્રમાણે એક પછી એક એમ ઉત્તરોત્તર ચડતી ચોનિમાં તે વિમલ પામે છે, અને જેમ જેમ તેનો વિશ્વાસ થતો જાય છે તેમ તેમ તે સ્પષ્ટ પદાર્થથી માંડીને છેક માતૃસિક ઉચ્ચ જૂમિકા સુધી ક્રમે ક્રમે વધારે વિશાળ ઘેરણને વધ વર્તતો જાય છે. આનંદમય પુરુષ પોતે એ જીર્ણ મતિને સદાપ આપતા અચકાતો નથી, કિંવા સ્પષ્ટ પદાર્થના ઉતરીને તેમને પોતાના આનંદની જ જ્યોતિ આપી દિવ્ય પ્રકૃતિ પ્રત્યે આકર્ષતા પણ અચાતો નથી. જ્ઞાનવની સામાન્ય

વિજ્ઞાન અને આનંદ

સ્થિતિમાં તો તે આનંદમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું જણાતું નથી, કારણ હજી તો તેને ઉચ્ચ માનસિક અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરવાની છે એ વાત સાચી, તોપણ થોડેકથે અંશે પણ તે આનંદની શક્તિને પોતાનામાં પ્રદર્શ કરી શકે છે: અને માનવની ઉત્તમોત્તમ શક્યતા પણ એ જ છે.

આનંદમય પ્રકૃતિ :

હવે, માનવમાં આનંદમય ભૂમિકાની પ્રકૃતિ કેવી હોય છે એ એક પ્રશ્ન રહ્યો. પ્રથમ તો સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અસ્તિત્વના આનંદમાં અદ્વૈત પામવું એ તેનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ. આપણી હમણાંની પ્રકૃતિમાં એ આનંદ પ્રેમનું સ્વરૂપ લે છે. એટલે તેવો આત્મા પોતાના જીવનમાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિરાટ પ્રેમની ભાગણીથી દોરાય છે. તે પ્રેમ પ્રથમ તો માનુષી હોય છે, પણ હેવટે દિવ્ય ચર્મ બને છે. આનંદમય પ્રકૃતિનો ખીન્ને ગુણ એ હોવો જોઈએ કે મનોમય ભૂમિકા ઉપર જે શોક, ક્રોધ, તૃષ્ણા અને દુઃખનું વાદળ ફરી વળેલું હોય છે તેનો ત્યાગ કરીને વિરાટની કીલ્લા જોડે તે આનંદમાં અદ્વૈત પામે છે. વળી, હેવટે આનંદની મુક્તિ મળવાથી આપણા અસ્તિત્વનાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો સંવાદી જતી જતાં હોવાથી સમજી અશુભ શુભમાં પરિવર્તન પામે છે. નિખિલસૌંદર્યનિધિ પ્રભુની સુંદરતા સર્વજનજાણ

છે, અને અજ્ઞાનમય અધિકારનો નાશ થઈ સર્વત્ર જ્ઞાનના ફિરવો ઝગઢળે છે. વળી, આપણી મનોમય ભૂમિકામાં સત્ય, શુભ, સાંદર્ભ, શક્તિ, પ્રેમ વગેરે વચ્ચે આપણને જે ભેદ જણાય છે, તે બધો સનાતન અદ્વૈતની ટોચે પહોંચતા સંપૂર્ણ સ્વ પામી જાય છે.

જ્ઞાનંદમય કૌપમા પુરુષ અને પ્રકૃતિ :

મનોમય ભૂમિકામાં પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદો હોઈ પ્રકૃતિના દ્વૈતનો દાસ બની રહે છે. વિજ્ઞાનમાં તે પ્રકૃતિ જોડે જોડાયેલો-એકતા બે સ્વરૂપે-રહે છે, એટલે તેની સાથે એની સંપૂર્ણ એકતા થયેલી હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનંદમય ભૂમિકામાં તો તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાનંદમાં પુરુષ પ્રકૃતિ જોડે લીધા કરતો નથી, પરંતુ પુરુષ પોતે નિજનંદ સ્વભાવમાં જ લીધા કરે છે. આ જ ઉત્તમોત્તમ રહસ્ય છે અને આપણી સુદિને સમજાય તેવું ન હોય તોપણ તે પોતે તો ખર્ણું જ સત્ય છે. સમ્યક્જ્ઞાનના આત્માનંદની મુક્ત અનંતતા એ જ જ્ઞાનંદમય કૌપ તેને દિવ્ય બાહ્યસ્વરૂપ પ્રણી લીધા કહો, કે રસીવાદની રાસલીલા કહો, પરંતુ તેનો મર્મ હિપર જણાવેલો છે તે જ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

વિદ્યા અને અવિદ્યા

જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ .

આપણે જ્ઞાનયોગના માર્ગનું અવલોકન કરીને તે માર્ગ આપણને કયાસુધી લઈ જાય છે તે જોયું. જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલા દેવી તત્ત્વ જોડે - દ્વૈત કરીને તથા જીવનમાં તેને પ્રતિબિંબિત કરીને ચૈતન્યમાં પ્રભુમય થવું તથા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવો એ તેનો મુખ્ય હેતુ છે. વળી, એ ધર્મરક્ષાપિ આપણા વર્તમાન જીવનથી દૂર થઈ જઈ ઠોષ અમૂર્ત બ્રહ્મકર્મા નહિ, પરંતુ વર્તમાન જીવનમાં પણ કરવી જોઈએ. એટલે કે, સાધકે પ્રભુને તેના પોતાના અસત દિવ્યસ્વરૂપમાં, વિરાટ-વિશ્વમાં, પોતાના અંતરમાં, સર્વ પદાર્થોમાં અને પ્રાણીઓમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. સાધકે પરમાત્મા સાથે અદ્વૈત કરવું જોઈએ, તથા વિરાટ વિશ્વ તથા સર્વ પ્રાણીઓ

સાથે પણ તેણે અદ્વૈત સાધવું જોઈએ. એ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાથી વિશ્વની અનંત વિવિધતાને પણ સાધક ધારણ કરી શકે છે; પરંતુ એ વિવિધતા અદ્વૈતના ઉપર આધાર રાખનારી હોય છે, નહિ કે અસાનમય દ્વૈતના ઉપર. વળી, એ સાક્ષાત્કારને પરિણામે નિરાકાર તથા સાકાર રૂપે પણ પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ સર્વ ગુણોથી અતીત તેના શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને તથા અનત ગુણમય સગુણ સ્વરૂપને સાધક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્ઞાનથી અતીત તથા સર્વ કાલમાં કાર્ય કરી રહેલા, સર્વ કર્મો તથા નૈષ્કર્મ્ય જંનેમાં વ્યાપી રહેલા, તથા પરિમિતતા અને અપરિમિતતા બંનેને ધારણ કરનારા પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન પણ સાધકને થાય છે. જ્ઞાનયોગમાં એ પ્રથમ ઉદ્દેશ પ્રમાણે શુદ્ધ અપૌરુષેય આત્મા રૂપે જ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ કરવાની નથી, પરંતુ સર્વ જ્ઞાનવૈભવ, કેવળ પુરુષમાં નહિ પરંતુ વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને હરીરત્ની અપરાધ ભૂમિકામાં પણ, તેને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગના સાધકે પોતાના આત્મા દ્વારા મનોમય, પ્રાણમય અને અનમય ચેતના દ્વારા શુદ્ધ પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. વળી, એ પ્રત્યેક કરણ પ્રજ્ઞમય યર્ષ જન્ય એ ખાસ જરૂરનું છે, કે જેથી કરીને આપણું આપણું અસ્તિત્વ તેની સાથે સંપૂર્ણ અદ્વૈત અનુભવે, તેના વડે જોતપ્રોત ચમ્પ રહે, અને તેનાથી પ્રેરિત થાય. પ્રજ્ઞ અદ્વૈત સ્વરૂપ હોવાથી આપણા અનમય ચેતન્યનું સ્થૂત વિશ્વ સાથે, આપણા પ્રાણમય

વિ ધા અ ને અ વિ ધા

ઐતન્યનું વિરાટ પ્રાણ માથે, આપણા મનોમય ઐતન્યનું વિરાટ મન માથે, આપણા આત્માનું વિરાટ આત્મા માથે અદૈત સિદ્ધ થવું જોઈએ. અર્થાત્ આપણે પ્રજ્ઞામાં યાને નિરપેક્ષમાં લય પામી જીવને તેને સર્વ સંબંધોમાં અને આવિ-ભાવોમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ :

દિવ્ય પુરુષ અને દિવ્ય પ્રકૃતિને આપણા સામાન્ય અસ્તિત્વમાં ધારણ કરવાં એ જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ છે. હૃદય પોતે જ સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ છે, એટલે દિવ્ય આત્માની પ્રાપ્તિનો અર્થ આપણા અસ્તિત્વને દિવ્ય અસ્તિત્વમાં, આપણા ઐતન્યને દિવ્ય ઐતન્યના રૂપમાં, આપણી શક્તિને પ્રજ્ઞાની શક્તિમાં, તથા આપણા જ્ઞાનંદને પ્રજ્ઞાના સાદૃશિક જ્ઞાનંદમાં ઉન્નત કરવાં એટલો જ હેતુ નથી, પરંતુ આપણા સમગ્ર અસ્તિત્વમાં લેમની વિશાળતાઓને પ્રાપ્ત કરવી એવો પણ તેનો હેતુ છે; કારણ કે એ દિવ્યતા આપણા અસ્તિત્વની એકેએક ભૂમિકામાં તથા આપણા એકેએક કરણમાં આવી રહેલી છે. અર્થાત્ આપણું મનોમય, પ્રાણમય તથા અન્નમય ઐતન્ય દિવ્ય પ્રકૃતિથી પરિપુત્ર થઈ રહેવું જોઈએ. જ્યારે એ દેવી પરિવર્તન સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિપ્રધાન મનને બદલે દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિ, કામનામય જીવનને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને જ્ઞાનંદ, પ્રાણશક્તિને સ્થાને દિવ્યજીવન, તથા સ્થૂન

શરીરને બદલે દિવ્ય પદાર્થ આપણામાં સ્થાપન થાય છે, ઉપર જણાવેલા દેવી કાર્યનો સાક્ષાત્કાર જ્યારે આપણે વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોષ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે થાય છે, અને તે દેવી કાર્ય વિજ્ઞાન અને આનંદમય કોષને સમાને માટે પ્રાપ્ત કરી તેમાં ચૈતન્યને સ્થિર કરવામાં આવે છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ થાય છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતાં, આપણું શારીરિક જીવન આપણે કેવળ પાર્થિવ ભૂમિકામાં અને સામાન્ય રીતે બહિર્મુખ ચલણ પ્રાણમાં અને મનમાં ધારણ કરીએ છીએ એ ખરું છે, તોપણ આપણું જીવન એવા સૂક્ષ્મ બંધનોમાં હમેશાંને માટે બંધાઈ રહેવાને સરળપણું નથી એ પણ નહીં છે. આપણા આંતર ચૈતન્યને આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિના જુદા જુદા સંબંધોવાળી જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં ઉત્તર કરીને લઈ જઈ રહીએ છીએ; અને પરિણામે, શારીરિક ચૈતન્ય અને સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિને પરવડ મનોરમ પ્રાણીને બદલે આપણે વિજ્ઞાનમય પુરુષ યદને વિજ્ઞાનમય પ્રકૃતિને ધારણ કરી રહીએ છીએ. એ પ્રમાણે આપણું આંતર ચૈતન્ય વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે, તો આપણા બાહ્ય જીવનમાં પણ આપણે સંપૂર્ણ પરિવર્તન કરી નાખી શકીએ. તે પરિવર્તન થવા પછી આપણું જીવન સૂક્ષ્મ પાર્થિવ સંજોગો અને કાર્યો, અસ્તિત્વની તથા ચૈતન્યની શુદ્ધ સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખશે. પરિમિતમાં અનંત-ચૈતન્ય કોષ કરશે અને માનવમાં દિવ્યકલ્પિત અને આત્માનો દિવ્ય આનંદ સ્થાપન થશે.

વિદ્યા અને અવિદ્યા :

આપણા અતિમ ઉદ્દેશો આગળ જણાવી ગયા. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પદ્ધતિનાં મુખ્ય અંગો પણ આપણે આગલા પ્રકરણમાં તપાસી ગયા છીએ. પરંતુ, આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પદ્ધતિની જે એક બાજુ વિશે આપણે બીજાકુલ ધ્યાન કર્યો નથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે. પૂર્વયોગની પદ્ધતિમાં તો આખું જીવન એજ યોગ છે, એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ અને આપણે તે સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ અત્યારસુધી આપણે જે જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કર્યો, તેમાં સામાન્ય રીતે જેને " જીવન " કહેવામાં આવે છે તેના જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો હોય એમ લાગતું નથી. એ બધું જ્ઞાન તો બાહ્ય જીવનની સપાટી નીચે રહેલું જણાય છે. હવે જ્ઞાન એ પ્રકારનું હોય છે:-

૧. અવિદ્યા, અને ૨. વિદ્યા. એકમા અસ્તિત્વની ઘટનાઓને બાહ્ય અને રમૂય દૃષ્ટિયા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ બાહ્ય ઉપચારો માને પ્રક્રિયાઓનો આશ્રય લઈને, ભુદિનો ઉપયોગ કરીને, સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને અવિદ્યા કહે છે. દસ્ય જગતનું જ્ઞાન એજ અવિદ્યા. બીજા પ્રકારમાં સુલભ મૂળનો તથા તત્ત્વોનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર કરીને તેના અંતરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે: એને વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એ બન્ને વચ્ચે ધણો વિરોધ આવી રહેલો મનાય છે. ત્યારે આપણને વિદ્યાનું જ્ઞાન યાદ છે, અર્થાત્

ઈશ્વરનું જ્ઞાન મળે કે, ત્યારપછી વિશ્વરૂપ આપણે મારે કાંઈપણ ઉપયોગનું રહેતું નથી, એવું સામાન્ય રીતે મનાય છે. પરંતુ ખરું જોતા, જે જન્મે એક જ શોધનો બે બાજુઓ છે. સર્વજ્ઞાન, અંતે તો ઈશ્વરનું જ જ્ઞાન છે. પછી તે તેના પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા, તત્ત્વ દ્વારા, પ્રકૃતિ દ્વારા કે પ્રકૃતિના કાર્યો દ્વારા કે જમે તે દ્વારા મેળવાયછું હોય. માનવજાતિ પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રથમ બાહ્યજીવન દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે ન્યાસિધી માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહિ, ત્યાં સુધી પરખરું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મળી શકે જ નહિ. વળી, જેમ જેમ એ માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામે છે, તેમ તેમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શક્યતાઓ વિશાળ અને સંપૂર્ણ થતી જાય છે.

અવિદ્યામાં પ્રભુનું જ્ઞાન :

ભૌતિકશાસ્ત્રો, ઈળા, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, મનુષ્ય અને તેના જૂતકાળનું જ્ઞાન, અર્થાત્ કલિદાસ અને મનુષ્યનાં કાર્યો દ્વારા પણ આપણે પ્રકૃતિ અને ક્રમ દ્વારા કાર્ય કરી રહેલા પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવી શકી છીએ. એ શાઓમાં પણ પ્રથમ તો જીવન અને પ્રકૃતિના સ્વરૂપોમાં આપણે આકર્ષિતને બંધાર્થ રહીએ છીએ. પરંતુ જેમ જેમ આપણે અભ્યાસમાં ઊંડા ઉતરીએ, સંપૂર્ણ દષ્ટિમર્યાદાને ભેદને, વિશાળ અનુભવને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેમ તેમ એ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર આપણને

વિદ્યા અને અવિદ્યા

ધર્મરના મૂળનું દર્શન કરાવે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રોમાંનું કેવળ રમૂય પદાર્થોને લગતું શાસ્ત્ર લખ્યું, તો તેમાં પણ અંતે અનંતને-વિરાટને સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો થતો જ નથી; અર્થાત્ તે શાસ્ત્રમાં પણ છેવટ પદાર્થમાં કાચ કરી રહેલાં દિવ્ય જ્ઞાન અને દિવ્યશક્તિનું જ્ઞાન માણસને થાય છે. વળી, કેવળ રમૂય શાસ્ત્રોને બાજુ પર મૂકીને માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિશ્વઓમાં તો એ પરિણામ ધણી જ સહેલાઈથી આવે છે. કારણકે તેમના જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં આવેલાં હોઈ આપણી સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, સૂક્ષ્મ ભૂમિકાનાં સત્ત્વો સાથે તથા દસ્ય જગતની પાછળ આવી રહેલી અદૃષ્ટ ભૂમિકાઓની સાથે આપણો સંબંધ થાય છે. એ ભૂમિકાઓ આપણી રમૂય ઇન્દ્રિયોથી નહિ, પરંતુ મન તથા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. કળા પણ અંતે એ જ આદર્શ પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે. સૌન્દર્યબ્રાહ્મકથકિત માને રસજતિ પ્રથમ માનવને પ્રકૃતિમાં બાંધી રાખે છે. પરંતુ અંતે તેનામાં સૌન્દર્યબ્રાહ્મક આધ્યાત્મિક લાગણી જાગ્રત થાય છે, અને તે કેવળ અનંત જીવન સ્વરૂપને નહિ પરંતુ અનંત જીવનમાં બાંધી રહેલા અનંત પ્રજુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યના જીવનમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં, છેવટ માનવજાતિમાં તેને પ્રજુનું વિરાટ દર્શન થાય છે. વસ્તુઓનાં તત્ત્વોની શોધ કરતાં કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન છેવટે સર્વ તત્ત્વોનાં તત્ત્વરૂપ-પ્રજુને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેનો સ્વભાવ, તેના ગુણો,

કાર્યો વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે મરમુલ યષ્ઠ જશે. તે જ પ્રમાણે નીતિયાઅમાં પણ માણસ કસ્યાણ, ન્યાય, દયા વગેરેના જે અચલ નિયમ શોધી રહ્યો છે, તે ખરૂં જોતાં, પ્રભુની જ શોધ કરી રહ્યો છે, એવું તેને જણાય છે; અને તે નિયમોના આધાર સર્વ નિયમના અધિષ્ઠાતા પ્રભુના ઉપર રહેલો છે એમ પણ તેને જણાય છે. માનસયાઅમાં પ્રાણીઓનાં મન અને આત્માનો, તથા તેમની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તે પણ અંતે સર્વમાં વ્યાપી રહેના એક આત્મા નક્કી સર્વ પદાર્થ અને પ્રાણીમાં રહેલા એક વિરાટ મનનું અસ્તિત્વ જોઈ શકે છે. પ્રકૃતિના ઇતિહાસ અને અભ્યાસની પેઠે માનવ જાતિનો ઇતિહાસ અને અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યા અને માનવ જાતિની ઉત્ક્રાંતિમાં કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ શક્તિનું તથા સનાતન પ્રભુનું જ્ઞાન યષ્ઠ પ્રભુનો જે હેતુ છે તેનું, તથા તેની શક્તિ વિશ્વજરમાં કાર્ય કરી રહેલી છે તેનું માનવને જ્ઞાન થાય છે. જીવનમાં આપણે કાર્યો કરવા પડે છે તથા વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રજાની દિવ્ય શક્તિના સંગમમાં આપણે ન છૂટકે પણ આવવું જ પડે છે, અને આપણને માલૂમ પડે છે કે તે શક્તિ જ આપણા કર્મો દ્વારા કાર્ય કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા કર્મોના પોતે ઉપયોગ કરે છે, તથા આપણા કર્મોને મંજુર કે નામંજુર પણ તેજ કરે છે ! સુદ્ધિ તેને જાણીને સચજવા મડિ છે; શક્તિ તે જ પ્રભુની સેવા કરવા તત્પર થાય છે, કારણ કે તેના વિના પ્રકૃતિ,

માનવ કે વિશ્વમાનુ' કશું પણ હાવીયલી શકે નહિ—અરે ! અસ્તિત્વ પણ ધારણ કરી શકે નહિ; અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જ આપણી હૃદયમાં હૃદય સકચતાઓને આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

વિદ્યા અવિદ્યાનો ભેદ :

અહિં યોગનું કાર્ય શરૂ થાય છે. ભુદિ, લાગણીઓ અને કર્મોના સ્વીકાર કરીને યોગ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આખા જીવનમાં પ્રજુ પ્રત્યે જે અજ્ઞાનભય અને અપૂર્ણ જાતિ તથા શોધ કરવામાં આવે છે, તે પ્રયત્ન જ્યારે અજ્ઞાન અને પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. એટલે શરૂઆતમાં અવિદ્યાના કાર્યથી તથા પદ્ધતિથી યોગનું કાર્ય તથા પદ્ધતિ ભુદિ પડે છે પ્રજુ પ્રત્યે બાહ્ય સ્વરૂપો દ્વારા તથા આંતરિકરી રીતે પ્રમાણ કરવાનો અવિદ્યા પ્રયત્ન કરે ■ અવિદ્યા પ્રજુના ગૂઢ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા પામતી નથી, જ્યારે યોગ આપણને સીધેસીધા પ્રજુ પ્રત્યે દોરી જાય છે. અવિદ્યા પ્રજુને ભુદિ દ્વારા શોધે છે અને તેનું જ્ઞાન પછા પાછળથી મેળવી શકે છે, યોગ તેના સાક્ષાત્કાર કરીને તેની અને આપણી વચ્ચે આવી રહેતા પડદા હટાડીને તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે અવિદ્યામાં પ્રજુના અસ્તિત્વની અને તેની શક્તિની અસર માત્ર દેખાય છે; યોગમાં, અર્થાત્ વિદ્યામાં, તેની પ્રત્યક્ષ લાગણીનો સાક્ષાત્કાર

અષ્ટ તેની સક્રિયતાનું કાર્ય પ્રસક્ત થાય છે, અવિદ્યામાં પ્રભુના કાર્યનું જ્ઞાન અષ્ટને તે કાર્યો દ્વારાજ આપણને પ્રભુની જાણી થાય છે, જ્યારે વિદ્યામાં (યોગમાં) આપણું આત્મરજીવન પ્રભુ સાથે અદ્વૈત પામે છે અને તે સ્થિતિમાંથી પ્રભુના સર્વ કાર્યો નિહાળી શકાય છે. એટલા માટે વિદ્યા અને અવિદ્યાની પદ્ધતિમાં ભેદ રહેતો છે.

વિદ્યાના સાધનો ૧. શુદ્ધિ, ૨ એકાગ્રતા, ૩. અદ્વૈત

હવે, વિદ્યાની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે સાધકે દષ્ટિને અંતર્મુખ કરવી જોઈએ, તથા બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં પણ તેના સ્થૂળ સ્વરૂપોનો ભાગ કરીને સક્ષમ દષ્ટિ વડે પદાર્થોના સક્ષમ સ્વરૂપોનો તથા તેમનામાં રહેલા સનાતન સત્યોનો તેણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. અવિદ્યા પદાર્થોના સ્વરૂપ અને સ્થૂળ ક્રિયાઓનો જ અભ્યાસ કરવામાં પડી જાય છે હવે, વિદ્યામાં જે સનાતન સત્યનાં તે સ્વરૂપો છે, તથા જે અનાદિ સત્-તાનાં તે કાર્યો છે, તેમને પ્રાપ્ત કરવા તરફ વધારે રુચિ હોય છે. અન્યો-ન્યને કેવળ અનિવાર્ય એવી ત્રણ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યા ઉપર જણાવેલું પરિણામ હાવે છે. એ ક્રિયાઓમાંની પ્રત્યેક એકબીજાની ન્યૂનતા પૂરી કરનારી છે તેમાં ૧ શુદ્ધિ, ૨ એકાગ્રતા, અને ૩ અદ્વૈત એ ત્રણ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે

૧ શુદ્ધિ :

આખા મનોમય જીવનને પ્રભુનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાને માટે સ્વચ્છ આસીના જેવું બનાવી દેવું એ શુદ્ધિનો હેતુ છે. અર્થાત્ આપણા આંતરજીવનને એવા સ્વચ્છ અને અવિરોધ આધારના રૂપમાં ફેરવી નાખવું કે જેથી કરીને તેમાં પ્રભુ પોતે તથા તેની સક્રિય છૂટથી વહી શકે, તથા એવા શુદ્ધ આધારને પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિ પોતે સ્વીકારે, તથા તેનું રૂપાંતર કરીને દિવ્ય કાર્યો કરવા માટે જનતમાં વાપરી શકે. અત્યારની સ્થિતિમાં તો વિશ્વ અને માનસિક અને પાર્થિવ દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચેતનાવસ્થા જ માત્ર આપણા માનસિક જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તથા આપણી પ્રકૃતિની અવ્યવસ્થિતતાની જ વાહક થઈ પડી છે; કારણકે આપણી પ્રકૃતિમાં ધણી નડતરો તથા અશુદ્ધિઓ આવી રહેલી હોય છે.

ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે આપણા અસ્તિત્વનું બધું સ્વરૂપ જ વિરૂપ અને અપૂર્ણ થઈ જઈ પ્રકૃતિની ઉન્નત અમરોથી તદ્દન અસ્પર્શ રહીને તેનાં સર્વે કાર્યો દ્વારા અચાન અને નિઝ બૂમિકાઓ પ્રત્યે જ વચ્છું રહે છે. તે પ્રકૃતિમાં તો મંસારનું પશુ અસલ અને ભક્ત પ્રતિબિંબ પડે છે; પ્રભુનું પ્રતિબિંબ તો તેમાં પડી શકતું જ નથી.

૨ એકાગ્રતા :

એ શુદ્ધિની જોડે એકાગ્રતાની પણ જરૂર છે. સૌથી

પ્રથમે તો આપણી શક્તિ અને મન વગેરેમાં વિભક્ત યજ્ઞ જવાની જે કુદરતી વૃત્તિ છે તેને દૂર કરી, અર્થાત્ વિચારોની વેરાપથી સ્થિતિ, કામનાઓનું અર્નાત સાખાઓમાં વહેંચાઈ જવું, ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પાછળ મનનું દોરાવું તથા બાહ્ય-સ્પર્શો પ્રત્યે આતરણ્યનનું પ્રતિકાર્ય, એ વગેરેને દૂર કરી, આપણી શક્તિ તથા વિચારોને પદાર્થોની પાછળ આવી રહેલા સનાતન સત્યના ઉપર એકાગ્રતાથી લગાડવાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે સર્વ શક્તિ અને સર્વ વિચારોને સ્થિર કરવા માટે લગીરમ પ્રયત્ન તથા તીવ્ર એકાગ્રતાની જરૂર છે. પદાર્થોનું સ્પર્શ માને બાહ્ય જ્ઞાન સામાન્ય પ્રયત્ન કરીને, અર્થાત્ જ્ઞાન અને ગ્રહણ શક્તિથી જ મેળવી શકાય તેવું હોય છે. જ્યારે આતરણ્યના ગૂઢ આધ્યાત્મિક સત્યો તો મનની નિરપેક્ષ એકાગ્રતા થાય તો જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અર્થાત્ આપણે જે વિષય પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોઈએ તેના ઉપર મનની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા થવી જોઈએ. શક્તિએ પણ તે જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે એકાગ્ર યજ્ઞ જવું જોઈએ, તથા એકવાર તેને પ્રાપ્ત કરીને તેની જોડે એકતા-અદ્વૈત થાય ત્યાંસુધી તેને ધારણ કરવાનું પણ મેળવવું જોઈએ; ધારણકે જ્યાંસુધી અદ્વૈત સિદ્ધ થયું નથી ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને પ્રાપ્તિ યજ્ઞ જલાવ જ નહિ. વિશુદ્ધ માનસિક ભૂમિમાં પ્રભુનું નિત્ય સુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડી રહે તેનું, તથા સંપૂર્ણ એક મનાવું, પરિણામ અદ્વૈતમાં આવે છે. આપણી

અરાન અને નિમ્ન માનસિક જૂથિકાની સામાન્ય સ્થિતિમાં આપણી અને અનંત પ્રશ્નની વચ્ચે જે બેદ આવી રહેલો જણાય છે તેને મંપૂર્ણપણે દૂર કરવા માટે એ અદ્વૈતાનુભવની જરૂર છે.

અવિદ્યાની કાર્ય પદ્ધતિ :

હવે જે હેતુઓ જણાવવામાં આવ્યા છે તેમના એક પણ હેતુ અવિદ્યાની પદ્ધતિથી આપણે સાધી શકીશું નહિ. ખરું છે કે અવિદ્યાની પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે, ધારીએ તો, આપણી જાનને વિદ્યાને માટે લાપક બનાવી શકીએ ખરા; પરંતુ તે પણ થોડે જ અંશે અને અમુક હદ સુધી જ. જ્યાં અવિદ્યાનું કાર્ય પૂરું થાય છે, ત્યાંથી જ યોગ આત્મ-પ્રગતિની શરૂઆત કરીને માનવને દેવી વિકાસ દ્વારા પૂર્ણતાએ પહોંચાડે છે. કાંઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જે પારિવં આકર્ષણોને વશ હોતી નથી, અર્થાત્ જન્મતના સુખભોગ તરફ દોગમવી હોતી નથી, તો પરિણામે તે આંતરજીવનને વિશુદ્ધ કરીને પવિત્ર બનાવે છે. જેમ જેમ આપણે વધારે મનોમય થતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણી આખી પ્રકૃતિનું કાર્ય વધારે સદ્ગત થઈ તે હિમ્વ વિચારો, શુદ્ધ શક્તિ, અને આંતર પ્રેરણાઓને ઝીલવાને વધારે યોગ્ય થતુ જાય છે. નીતિચાત્રમાં પ્રકૃતિને વિશુદ્ધ કરવાનો ગુણ રહેલો છે તે તો તદ્દન સરળ રીતે પણ સમજાય તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનને પરિણામે જ્ઞાનરત્ની શુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઈ અતંત તથા વિરાટને મહાશ્વ કરવાને ચોક્કસ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનાથી આખી પ્રકૃતિ પણ પવિત્ર થઈ નર્મ નકષિત બની શાંતિ અને સમતા સ્થાપન થાય છે. એ પ્રમાણે સ્વભાવમાં સમતા સ્થાપન થાય એ સંયમ તથા શુદ્ધિની નિશાની સમજવી. વિશ્વમાં આખી રહેલી સંઘર્ષતાને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન પણ પ્રકૃતિમાં વિશુદ્ધિ સ્થાપન કરવાનો એક સચોટ ઉપાય છે; અને જ્યારે તે પ્રયત્ન ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે તે “શુદ્ધિ” સ્થાપન કરવાનો એક અદ્ભુત ઉપાય થઈ રહે છે. રમૂય પદાર્થોના અભ્યાસ કરનાર જોતિકશાસ્ત્રજ્ઞોમાં, જોતિક-શાસ્ત્રોના નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસને પરિણામે, તથા વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલા રમૂય નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાને લીધે પણ અવયોગનશક્તિ તથા વિવેકશક્તિ શુદ્ધ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યારે તેની પ્રકૃતિમાં ખીણ વૃત્તિઓ નડતી નથી. ત્યારે આખા માનસિક જીવન ઉપર તથા નીતિમય સ્વભાવના ઉપર તેની પવિત્ર અને ઉન્નત કરનારી અસર થાય છે. એ વાત ધણા માણસોના જ્ઞાનની બહાર જ રહી જાય છે ।

યોગની પદ્ધતિ અનિવાર્ય :

ઉપર પ્રમાણે અવિદ્યાના વિષયોના અનુસરણથી મનની

એકામતા સુધાય છે, તથા સત્યનો સ્વીકાર કરવા માટે તથા મત્સર્ગી જીવન ધારણ કરવા માટે તપઃશક્તિ કેળવાય છે. એ પરિણામો ઉપાર્જી કરણ કે એ વિષયોના અનુચીલનમાં તેમની સતત જરૂર પડતી હોય છે. 'એટલે જ્યારે એ શક્તિઓ પરિપૂર્ણ વિકાસને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે જ્યારે વધારેમાં વધારે વેગપૂર્ણ સક્રિયતા સાધે છે, ત્યારે પ્રજાની વાસ્તવિકતાનું પ્રતિબિંબ તે પોતાનામાં ઝીલી શકે છે, અને પ્રતિબિંબ ધારણાને લઈને પ્રજા સાથે એક પ્રકારનું પ્રાયમિક તાદાત્મ્ય પણ તે સાધી શકે છે. પરંતુ આ બધી ક્રિયા અમુક બિંદુથી આગળ—અમુક મર્યાદાથી આગળ જઈ શકતી નથી. પોતાની પ્રકૃતિમાં પ્રજાનું સમગ્ર પ્રતિબિંબ ઝીલવા માટે, તથા પ્રજાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવનની વ્યવસ્થા-મર જે શુદ્ધિ કરવી પડે છે, તે યોગની ખાસ પદ્ધતિનું અનુ-સરણ કર્યા સિવાય યર્ષ શકતી નથી. અવિદ્યામાં જે ભાંગી વૂટી એકામતા હોય છે, તેને બદલે આપણે યોગની નિરપેક્ષ એકામતા સ્થાપન કરવી જોઈએ. અવિદ્યામાં જે અસ્પષ્ટ, નિષ્કૃષ્ણ અદ્વૈત અનુભવાય છે તેને સ્થાને આપણે યોગમાંનું સંપૂર્ણ, ગાદ, અને અનિવાર્ય અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરી પ્રજા જોડે સજીવ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

પૂર્ણ યોગમાં અવિદ્યાનો સ્વીકાર :

વિદ્યા અને અવિદ્યા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તેવો ભેદ

રહેલો છે, તોપણ યોગમાર્ગમાં (વિદ્યામાં) અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તેને બાતલ કરવામાં આવતી નથી. અવિદ્યાનો ત્યાગ તો જ્યારે મન્યાસભાવનાથી, અથવા તો પોતાની ગદનતાથી દોરાઈને, વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામતા પ્રભુનો સ્વીકાર કરે નહિ, ત્યારે જ થઈ શકે. વિદ્યામાં જે વ્યાકુળતા, વિચારજતા અને આદર્શની ઉચ્ચતા છે તેનાથી તે વિદ્યા કરતાં જુદી પડી આવે છે તથા પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે તે પોતાની ખાસ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પરંતુ જો તે અવિદ્યાને સમૂળથી દાળી શકે છે એવો નથી થતો. ધણીવાર તો યોગની સરખાત અવિદ્યાથી થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે, ટેટલ્લક સમ્મથ માટે તો, અવિદ્યાનો ઝીણું સદ્વચર તરીકે ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, નીતિન્ય રિચારો અને સદાચાર (અંતરનો આચાર) યોગની મહત્ત્વ પદ્ધતિઓમાં શુદ્ધિનું કાર્ય કરવા માટે ધણીવાર વપરાયલા જોવામાં આવે છે. વળી, યોગનો આજો અભ્યાસ એટલે માનમુદ્રાએ યાનનો પ્રયોગ એમ પણ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા ઉપર આધાર રાખીને તો યોગમાર્ગ વિશ્વના અને અસ્તિત્વના તત્ત્વોનું યાન પ્રાપ્ત કરે છે તથા પ્રભુપ્રાપ્તિની સરખાત કરે છે. પરંતુ યોગ એટલેથી અટકી જતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને પરિણામે રિવેક સક્તિ કેળવાય છે તેનો આશ્રય લઈને યોગ તેને વિશ્વરથી પર

અવસ્થામાં પ્રેરણાનો તથા બુદ્ધિ પર યઈ આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ કરાવે છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે સિદ્ધિનો દેવગ તાત્ત્વિક અને અભ્યવહાર જેવા દેખાય છે, તેમને યોગ સમી- પર્માં સાચી પ્રત્યક્ષ કરે છે. સૌંદર્યગ્રાહક અને ભાવપ્રધાન આંતર સાગથીઓનો તથા સુંદર સ્વરૂપોનો જ્ઞાનયોગમાં પણ જ્ઞેકામતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તે સક્રિયો વિશુદ્ધ યષ્ઠ જાય છે ત્યારે બક્ષિની સફળતા કરવા માટે ધરૂં જ ઉપયોગી યષ્ઠ પડે છે. એ જ પ્રમાણે જીવન અને કર્મ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થાય છે, ત્યારે કર્મયોગની સફળતા કરવા માટે ઉપયોગના યષ્ઠ પડે છે. સધળી કુદરતમાં પ્રજાનું જ્ઞાન કરવું, યાને માનવમાં અને તેના જીવનમાં પ્રજાનું જ્ઞાન અને પ્રજાની સેવા, તથા દુનિયાના ભૂત, બલિય અને વર્તમાનમાં પણ તે પ્રજાની જ સેવા કરવાના વિચારોને યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. દુઃખમાં જ્ઞાન-યોગની પૂર્ણતાને માટે, પ્રજાનો મંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે એ સર્વે તત્ત્વો અગત્યનાં છે. યોગમાં એ સર્વ અવિદ્યાઓને પણ એક જ અંતિમ હેતુ પ્રત્યે દોરવામાં આવે છે અને તે હેતુ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. અર્થાત્ અવિદ્યાની, બદિયું અ ધ્રુવિય સંરપર્શને વશ વસ્તુ, પ્રાણી, જનાવ વગેરે પ્રત્યે જે ઉપયોગની વૃત્તિવાળી સ્વાર્થો દષ્ટિ હોય છે તે જતી રહીને તેને બદલે એક દિવ્ય દષ્ટિ જ સ્થાપન થાય છે. ગિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ

એજ પ્રકાર ચાલુ રહે છે. સર્વ પરિમિત પદ્ધતિમાં યોગીને પ્રભુનું જ્ઞાન અને તેનું જ દર્શન થાય છે. વળી, તે પોતે પણ વિશ્વમાં પ્રભુનાં કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રભુના આધાર રૂપે વર્તે છે. એટલે વિશ્વનું જ્ઞાન તથા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનું જ્ઞાન સુદ્ધ યોગી સ્વીકારે છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે યોગી સર્વમાં પ્રભુને જ જુએ છે, તથા માનવજાતિને પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવામાં તથા પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવામાં સહાય કરવાની દૃઢ એક જ હેતુ યોગીને તેનાં કાર્યોમાં પ્રેરે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રોની સાબિતીઓમાં, તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં અનુમાનોમાં, સૌંદર્યનાં વિધિવિધ સ્વરૂપોમાં, ચારિત્રની પવિત્રતામાં, જીવનની સર્વે ક્રિયાઓમાં સુદ્ધાંત યોગીને પ્રભુનું જ દર્શન થાય છે. જગતનાં જૂતકાળમાં, વર્તમાનમાં તથા ભવિષ્યમાં પણ તે લે પ્રભુને જ જુએ છે. યોગી એ ક્ષેત્રમાંનાં ગમે તે એકમાં અથવા તો અનેકમાં પોતાના જ્ઞાનથી સર્વ-માઠી બનેલી દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મુક્ત આત્માના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે ગમે તેને સ્વીકારી શકે છે. અવિદ્યામાંથી તે વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરવાથી અવિદ્યામાં પણ જ્ઞાનનો અદ્વિતીય પ્રકાર પડીને તેમાંનું અજ્ઞાન જૂઠું થઈ જાય છે, અને અતિ અવિદ્યા મટી જઈને તે વિદ્યાનું જ સ્વરૂપ થઈ રહે છે. અસંજત અવિદ્યા એ વિદ્યાની આલુઆલુનું હોડું થાને તેની નીચલી કેર ગણી શકાય ।

પ્રકરણ ૧૪ મું સમાધિ

યોગમાં સમાધિની અગત્ય :

આપણી વર્તમાન ચેતનાથી પર આવી રહેલ સચ્ચિદા-
નંદને પ્રાપ્ત કરવાને માટે મનુષ્યે વિકાસ કરવો, યાને ક્રમેક્રમે
જીર્ણમાં ઉત્થાન કરવું, કે પછી અત્યારે આપણને સ્વભાવપ્રાપ્ત
નથી એવી જીર્ણ યાને દિવ્ય ચેતનામાં પોતાની ચેતનાને
એંચી સેવી એવી જ્ઞાનયોગની પરંપરામત માન્યતા છે.
સમાધિની દશાની અગત્ય એ હેતુ જોડે બહોલ ગાંઠ સંબંધ
ધરાવે છે. એમ પણ માનવામાં આવે છે કે ચૈતન્યની
કેટલીક અવસ્થાઓને ફક્ત સમાધિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી
શકાય છે. “હું છું” એવી સંજ્ઞાનો લય થઈ જઈને શાંત,
નિરંજન, ગતિહીન, કાલથી પર, અનંતતામાં જ આપણે
આત્મા મમ થઈ જાય એ પ્રકારની સમાધિ વિશેષે કરીને
અભીષ્ટ છે. એ પ્રમાણે ઉચ્ચ સમાધિની યાને નિર્વાણની
નીરવતામાં જઈને દેહ છોડે તો આત્મા ફરીને માયામાં

વિદ્યાન્યાઓએ કરીને મેળવી રચા છે, અને તે એ છે કે આપણી ચેતનાનો અથવા તો વિરાટનો ધણો જ થોડો ભાગ આપણા જાણવામાં અને આપણા ઉપયોગમાં આવે છે. આપણા અસ્તિત્વનો બાકીનો ભાગ જામત દશાથી પર, એવી દુરીયાવસ્થામાં, તેમજ આપણી જામત દશાની ચારે બાજુ આપણાથી તદ્દન અઘાત રૂપે આવી રહેલો છે. આપણા મનને અને આપણી મન્દ્રિયોને કોઈ કોઈ વાર તેના અસ્તિત્વની ઝાંખી માત્ર થાય છે. આપણી જુની પદ્ધતિમાં ચેતનાના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવતા ને તેમને અનુક્રમે 'જામત' 'સ્વપ્ન' અને 'સુષુપ્તિ' અવસ્થાને નામે ઓળખવામાં આવતા. વળી પ્રત્યેક માનવમાં તે અવસ્થામાં રહેતો જામત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત પુરુષ હોય છે. તે ઉપરાંત એ ત્રણે સ્થિતિથી પર એવી તુરીય અવસ્થા પણ છે, જેમાંથી એ ત્રણે પ્રકારની ચેતનાઓને ધારણ કરનાર પુરુષ વિશ્વના દેવનો જ્ઞાનંદ લેવા માટે આવિર્ભાવ પામે છે.

ચારેની બ્યાખ્યા :

પ્રાચીન ઋષોના યજ્ઞપ્રયોગ જોતાં જણાય છે કે જામત અવસ્થા એટલે સ્થૂલ મનથી અધિષ્ઠિત દેહની ચેતનામાં જડ વિશ્વની જે ચેતના આપણે અનુભવીએ છીએ તે આપણી સદૃશ પ્રાણુમય અને સદૃશ મનોમય ચેતના પાછળ જે ચેતન્ય વિદ્યસ્તી રહેલું છે તેને "સ્વમાવસ્થા" કહેવામાં

૩ મી ધિ

હિંદી હિતરતી જાય છે, તેમ તેમ સમાધિ દયા પણ વધારે ને વધારે ગાઢ બની જમત અવસ્થા જોડેનો તેનો સંબંધ જોડો થતો જાય છે. અમુક સ્થિતિ પછી સમાધિ સંપૂર્ણ થઈ જાય છે, અને તેમાંથી સાધકને પાછો જમત અવસ્થામાં લાવવો એ લગભગ, અથવા તદન, અશક્ય બની જાય છે. તે પોતાની તપઃશક્તિથી પાછો આવે છે, અથવા તો સ્થૂલ શરીરને મજબૂત બાધાત આપવાથી કદાચ પાછો આવે છે. પરંતુ તેમાં એ ચેતન્યના અણધાર્યા આવી પહોંચવાને લીધે એવું પુનરાગમન શરીરને માટે જોખમકારક હોય છે. સમાધિની એવી દયાઓ પણ વર્ણવેલી છે કે જેમાં લગ્ન સમય આત્મા રહે તો પછી સ્થૂલ શરીરમાં તે પાછો આવવા પામતો જ નથી. કારણકે જીવનની ચેતના જોડે તેને બાંધી રાખનાર સાંકળ ચાને ગ્રાહ્યના રજાથી ઉપરનો કાષ્ઠ તે ગુમાવી દે છે, એટલે શરીર અસહની જડ સ્થિતિમાં જ કાયમ રહી જાય છે. પરંતુ પુરુષ પાછો આવી શકતો નહિ હોવાથી તે મરી ગયેલું મણાય છે. અમુક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવા પછી યોગીને એી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પોતે પોતાની તપઃશક્તિનો પ્રયોગ કરીને, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ગ્રાહ્યશક્તિને ઉદાનમાંથી ચલ-રંધ્રમાં લાવીને ઈચ્છા પ્રમાણે ચત્તુ પામી શકે છે. એવી રીતે સમાધિની દયામાં શરીરનો ત્યાગ કરવાથી તે ધડે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સ્વખાવસ્થાનું વર્ણન :

સ્વમાવસ્થામાં પણ અનંત મદનતાઓની શ્રેણી આવી રહેલી છે. તેઓમાં પણ જે અવસ્થાઓ જાગૃતની પાસે-
થોડા ઉદાહરણ-આવેલી છે તેમથી માણસ પાછો જાવી શકે છે અને સ્થૂણ જગતને ઘૂર્ણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ વધારે ઉંડા ઉતરતાં, મન સમસમાધિમાં જતું રહે છે અને સ્ત્રેષ્ઠાધ્યો જાગૃત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવું નથી. સમાધિમાં અને નિદ્રાની સ્થિતિમાં, તથા યોગની સ્વમાવસ્થા અને મ.ધુ-
ધને જે સ્થા આવે છે તેની વચ્ચે બીજાનું સરખાવણું નથી. નિદ્રા અને સ્વપ્નની અવસ્થાઓ આપણા સ્થૂણ મનના ઉપર આધાર રાખે છે; જ્યારે યોગની સમાધિ અને નિદ્રાવસ્થામાં સૂક્ષ્મ મન પોતે સ્થૂણનાં બંધનથી સ્વતંત્ર થઈને કાર્ય કરતું હોય છે. સ્થૂણ મનમાં જે સ્વપ્ન આવે છે તે બધા અમંબદ્, સેનુમેગ ખીમડી જેવાં હોય છે. તેમાંની કેટલીક બાબતો છુદ્ધ અને તપશ્ચરિતના કાર્યથી સ્વતંત્ર, મનની બીજી શક્તિઓનાં કાર્યોનું પરિણામ હોય છે. ભારે વળી, સ્વપ્નનાં કેટલાંક તરંગો સ્મૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને મસ્તકમાં પડેલા મંત્રારોમાંથી અનિયમિત રીતે જાગૃત થયેલાં પણ હોય છે. કેટલાંક મનોમય ભૂમિકામાં આવતાં પ્રતિબિંબોનાં પણ બનેલાં હોય છે, પરંતુ તે શુદ્ધ હોતાં નથી કેમકે પ્રતિબિંબ પામતી વેળા તેમને મન અને બીજી શક્તિઓમાં થઈને જતું પડતું હોવાથી તે બધા વધે થઈ જાય છે, અને સ્થૂણ જગતમાં સ્પર્શો પ્રત્યે

સ મા પિ

પ્રતિકાપ' રૂપે પણ તેમનાં કેટલાંક તત્ત્વો હોય છે. યોગની સ્વમાવસ્થામાં મન તદ્દન સ્વચ્છ અને પોતાની તપઃશક્તિ અને બુદ્ધિને બરાબર વાપરી શકે છે. એ અવસ્થા સ્થૂલ સંઘાથી દૂર જઈ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને તદ્દન બંધ કરી દે છે એ ખરું, તથાપિ વિચાર, તપઃશક્તિ, બુદ્ધિ, વિવેકદષ્ટિ વગેરે પોતાનાં સર્વ કારણોને તથા ધર્મોને તો તે તદ્દન સ્વચ્છ અને સક્રિય રાખે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની શુદ્ધિ, શક્તિ તથા એકાગ્રતામાં પણ, નમ્રત મનના ભ્રમથી અને અસ્થિ-રતાથી મુક્ત થતાં, આશ્ચર્યકારક શુદ્ધિ યવધી જણાય છે. તે પોતાની તપઃશક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની નમ્રત અવસ્થા પર, બીજાં માણસો પર, અથવા તો આજીવજીવના પદાર્થો ઉપર, સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂલ અસુર ઉપભવી શકે છે. એવી સ્વમાવસ્થાની મહાધિ છૂટ્યા પછી પણ તેની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ અસુર નમ્રત અવસ્થામાં પણ ચાલુ રહે છે.

સ્વમાવસ્થાની પ્રાપ્તિ :

સ્વમાવસ્થાની સર્વ શક્તિઓ જે મેળવવી હોય તો સાધકે પ્રથમ તો પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર જીદા જીદા પદાર્થનાં દર્શન, અવાજ, વગેરેથી થતી અસરોને દૂર કરવી જોઈએ. સ્વમાવસ્થાની સમાધિમાં સૂક્ષ્મશરીરની સૂક્ષ્મઇન્દ્રિયો દ્વારા પણ આપણે સ્થૂલ જગતને જાણી શકીએ છીએ. નમ્રત અવસ્થા કરતાં પણ વધારે સાદું અને વિચારણ સ્થૂલ જગતનું

જ્ઞાન સાધક પોતાની મરજી પ્રમાણે મેળવી શકે છે, કારણ-
કે રથૂલ ઇન્દ્રિયોના કરતાં સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોનું ક્ષેત્ર ઘણું વધારે
વિશાળ હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર,
માણસ ધારે તો, અમર્યાદિત એટલે અનંત એટલું કરી શકે
છે. પરંતુ એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણને રથૂલ જન્મતનું
જે જ્ઞાન મળે છે તે આપણી રથૂલ ઇન્દ્રિયોથી મેળવેલા જ્ઞાનના
કરતાં જુદા જ પ્રકારનું હોય છે. આપણું રથૂલ માને
જામત અવસ્થાનું જ્ઞાન સમાધિ દશામાં મળી શકતું નથી,
કારણકે ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણને લીધે સમાધિનો લાંગ ઘાય
છે અને પોતાની ટેવને લીધે ઇન્દ્રિયો મનને જામત અવસ્થામાં
લાઇ જાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બને
છેત્રામાં કાર્ય કરી શકે છે; અલગત, રથૂલ જન્મત
તેના જન્મતથી દૂર ગણાય ખરું રથૂલ ઇન્દ્રિયોના દ્વારા બંધ
કરવા માટે યોગમાં જુદા જુદા ઉપાયો લેવામાં આવે છે:
તેમાંના કેટલાક ઉપાયો તો રથૂલ હોય છે, પરંતુ સૌથી
વધારે અસરકારક ઉપાય તો એકાગ્રતાનો છે. તેના યોગે
મન જામત અવસ્થામાંથી એકદમ વિમુખ થઇને ઉંડાણમાં
ઉતરી પડે છે. ખીજી મુશ્કેલી એ નડે છે કે સાધકને સ્વમા-
વસ્થામાં જતાં, વચમાં નિદ્રા-જારીરિક નિદ્રા-આવી જવાનો
ભય રહેલો છે. સાધારણ રીતે રથૂલ જન્મતમાંથી મનને
પાણું ખેંચતા તે નિદ્રામાં પડી જાય છે. આ ટેવને સાધકે
કાંતવી પડે છે. સ્વમ વચમાં મનને જામતા રહેવાની ટેવ

સ મા ધિ

પાડવી જોઈએ, જોથી કરી તે પોતે બહિર્મુખ થયા વિના અંતરમાં જ એકાગ્ર થયેલું રહે અને છતાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકે.

સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો :

સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. તે અવસ્થામાં વિવેક, બુદ્ધિ, તપઃશક્તિઓ, કદંબના વગેરે મનની શક્તિઓ કાયમ હોય છે, અને મન તે સર્વને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાપરી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આખી મનોમય સૃષ્ટિમાં ગમે ત્યાં સ્થૂંપથી હેઠ જોઈ દિવ્ય મનોમય ભૂમિકા સુધી વિચરીને ગમે તે વસ્તુ કે વિષયનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. એ કાર્ય મન જુદી જુદી રીતે કરી શકે છે, કારણકે તે સ્થૂંપ હૃદયોની બહિર્મુખ સંકુચિત મર્યાદાઓથી મુક્ત થઈને સૂક્ષ્મ, વિશાળ અને રિચિતિસ્થાપક થયેલું હોય છે. સ્થૂંપ જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન તે મેળવી શકે છે, તેમજ બીજી ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન પણ તે પ્રાપ્ત કરે છે. કારણકે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે તમામ ત્રિપણાં માનસિક સ્વરૂપોને તે બાણી શકે છે. ત્યારે મન “સ્વપ્ન સમાધિ” માં હોય છે ત્યારે તે ચિદાકાશ નામના ચૈતન્યમય આકાશને પ્રાપ્ત કરી સ્થૂંપ જગતના આકાશ કરતાં વધારે ને વધારે મહત્ત્વ એવા સૂક્ષ્મ આકાશમાં ઉતરી પડે છે. તે ચિદાકાશની ભૂમિકા સ્થૂંપ જીવનથી

ધણી જ દૂર હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેની અને સ્થૂલ જીવનની વચ્ચે ધણા જ ગાદ પડ્યાઓ આવી રહેલા છે. એ સૂક્ષ્મ આકાશમાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ સર્વ પદાર્થોને ફરીને ઉત્પન્ન કરનારાં આદિત્યનો, ઉદયગોચર પડ્યાઓ, તરંગો, અને પ્રતિબિંબો, પર્જા જ કરે છે.

સ્વભાવસ્થાની ટેટલીક શૂદ્ધ શક્તિઓ :

ખીજના વિચારો જાણવાની યાને વિચારવિનિમયની અને દૂરદર્શનની શક્તિનું મૂળ પણ ઉપર વર્ણવેલી સ્વભાવસ્થામાં જ છે. સૂક્ષ્મ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતી ચિત્રમય સ્મૃતિમાં આપણી જાગૃત અવસ્થા થોડા સમય માટે દાખલ થઈ તેમાં માત્ર વર્તમાન અને ભૂત જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યનાં ચિત્રો પણ જોઈ શકે છે. જાગૃત અવસ્થાને જે વસ્તુઓ ભવિષ્યની હોય છે, તે વસ્તુઓ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં સિદ્ધ થયેલી હોઈ તેમનું પ્રતિબિંબ વર્તમાન જાગૃત અવસ્થામાં પડી શકે છે. એ શક્તિ જાગૃત અવસ્થામાં અપવાદ તરીકે હોય છે, અને નિશિષ્ટ શક્તિ વિના, યાને અમૃતાખ્ય અભ્યાસ વિના તેનું જ્ઞાન દુઃખાખ્ય છે. પરંતુ સ્વભાવસ્થાની સમાધિમાં તે તદ્દન સ્વાભાવિક હોય છે, કારણકે તેમાં તત્ત્વાધી મન તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. તે ઉન્નત મન જુદી જુદી ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન વિચારવિનિમય કરીને મેળવી શકે છે. આજ્ઞાત એ શક્તિને 'ટેલીપથી' (વિચારવિનિમય) કહેવામાં

સ મા ધિ

આવે છે. સ્વભાવસ્થાની સર્વશક્તિઓ અન્યમાં વિચારની પ્રેરણા કરવામાં તથા ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જ સમાપ્ત થતી નથી. તે સદૃશ સ્વરૂપે પોતાનો વિસર્ગ કરીને પોતાને સદૃશ દેહે બીજી ભૂમિકાઓમાં વિચરી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આ દુનિયામાં પણ જુદાં જુદાં સ્થળોએ જન્મ શકે છે અને તે સ્થળે જન્મને ત્યાંની સ્થિતિમંત્રોનો અનુભવ, એક પ્રકારનો સ્થૂળ જેવો જ દેહ ધારણ કરીને લઈ શકે છે, તથા અનુભવ સહિત પાછો સ્થૂળ દેહમાં આવીને પોતાના અનુભવની સ્મૃતિ ભક્ષત રાખી શકે છે. તેવીજ રીતે તે પોતાના મનોમય શરીર વડે પણ દૂર પ્રદેશોમાં અને બીજી ભૂમિકાઓમાં, સ્થૂળ શરીરને પ્રાણની નિશાની વગરનું, માને નિઃસ્પૃષ્ટ જેવું, ચાદ સમાધિમાં ગમ્પીને વિચરી શકે છે તથા પાછું ફરીને સ્થૂળ શરીરને ધારણ કરી શકે છે.

સાધનામાં સ્વભાવસ્થાની ઉપયોગિતા :

તથાપિ સ્વભાવસ્થાની ખરેખરી ઉપયોગિતા ઉપર જણાવેલાં ગૌણ પરિણામોમાં જ સમાપ્તી નથી. પરંતુ તેના યોગે વિચાર, ભાવ, તપશક્તિ વગેરેની હિત્ય ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય, અને પરિણામે આત્મા હિન્નત થાય છે, તેનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે વિશાળ બને છે અને આત્મમંથનમાં તે વિભાસ પામે છે, તેમાં તેની ઉપયોગિતા છે. ખાસ કરીને

ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓના વ્યામોહ અને ક્ષોભથી મુક્ત થવા પછી આત્મા એકાત્મી સંપૂર્ણ શક્તિ એકાગ્ર કરીને સ્વતંત્ર વિવેક, વિચાર અને શક્તિ—આખરે દર્શન અને તાદાત્મ્ય—દ્વારા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રભુ જોડેનું તેનું એ અદ્વિત કેવળ આવિર્ભાવના પુરતું જ હોતું નથી, મુશ્કેલીભર્યા ઉચ્ચ-તમ અસ્તિત્વ જોડે પણ તે તાદાત્મ્ય કાયમ રહે છે. અથવા તો, આનંદની અને ભાવની સમાધિસ્ત એકાગ્રવૃત્તિ વડે—જાણે કે, એકાંત અને સીધાંધ ઝોરડાની અદર-પોતાના દિવ્ય પ્રિયતમના, નિખિયઆન દરશન પ્રભુ જોડેના મિયન માટે આત્મા તૈયારી કરી શકે છે

જાત્રત પર સમાધિનો કાણુ

ઉપર જણાવેલી સમાધિ પૂર્ણથોગને માટે તો ખામી ભરેલી જ ગણાય, કારણકે સમાધિનો ભંગ થતાં જ પ્રભુ સાથેની એકતાનો તાર પણ તૂટે છે, અને આત્મા પાછો અસાન, મુખ દુ ખ, વગેરે બાહ્ય ઇવનની અપૂર્ણતા વગેરેમાં બાવી પડે છે. ઉચ્ચ સમાધિદયાની રમૂતિની જે કંઈ ઉન્નતિકર અસર તેના બાહ્ય ઇવન ઉપર પડે છે તેટલો જ બાહ્ય તેને ચાપ છે. છતાં એવા ભે. પડવા જ જોઈએ એવું કંઈ નથી. સમાધિદયાના અનુભવે જાત્રત અવસ્થાને માટે કેવળ શ. ૫ હોય એવું તો જે સાધકનો અંતરાત્મા બરાબર કેળવાયેલો નથી તેમની બાબતમાં જ બને. જેમ

સ મા ધિ

જેમ અંતરાત્મા કેળવણીને મમાધિદશા ઉપર કાણુ મેળવતો જાય છે, તેમ તેમ તે આનંદદશામાંથી જાગ્રત અવસ્થામાં સહેલું થઈ જાય જ કરી શકે છે એકવાર એ પ્રમાણે થઈ શકે છે કે પછી સમધિની દશામાં જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે તેને જાગ્રતમાં લાવતાં અડચણ પડતી નથી: અને એ રીતે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સમાધિના અનુભવો શકિનઓ, અને માનસિક સ્થિતિ સ્થાપન કરીને ટકાવી રાખવું સહેલું થઈ પડે છે. આપણું સદ્ગુણ મન જે સામાન્ય રીતે રચૂન મનના દબાણ નીચે દબાઈ રહેલું હોય છે, તે પણ પછી, ધીમે ધીમે, જાગ્રત અવસ્થામાં પોતાની સત્-તા જમાવે છે અને તે એટલે સુધી કે જાગ્રતમાં પણ માણસ રચૂલ અને સદ્ગુણ જન્મે કોણમાં જીવનને ધારણ કરી શકે છે. વળી, સદ્ગુણ અને રચૂલ દેહને ધારણ કરતો તે પોતાની રચૂલ ઈદ્રિયો, રચૂલ શકિનઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તેમજ શરીરથી પર જીવા આધ્યાત્મિક સત્યને, ચેતનાને તથા અનુભૂતિને પણ તે ધારણ કરે છે.

સ્વભાવસ્થા અને સુષુપ્તિ એટલે શું ?

સ્વભાવસ્થામાંથી ચેતના જીર્ણ ભૂમિકામાં ઉત્થાન કરે છે: વિચારમાંથી શુદ્ધ ચેતનામાં, ભાવથી પર થઈને શુદ્ધ આનંદમાં અને તપ શક્તિથી પણ થઈને પ્રજુત્વમાં ઉત્થાન કરે છે. શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ પહેલાંની એ સ્થિતિ છે, અને તેમાંથી જ વિચની સર્વ ક્રિયાઓ જન્મ

થામે છે. વાંચનારે જાણના સૂચકોના પ્રયોગને લીધે જૂથ ન ચર્ધ જાણ તેની મેંભાજ સખચી જોમ્મએ. “સ્વપ્ન” “સુષુપ્તિ” વચેરે સજ્જોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કારણકે તે વિચારો સ્થૂલ મનને પરિચિત હોવાથી સહેલાઈથી સમજી શકાય. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એ બન્ને ભૂમિ-કાઓ તદ્દન જુદી હોઈ આપણે જાણીએ છીએ તે “સ્વપ્ન” અને “નિદ્રા” સાથે તેમનું ખીલકુલ સામ્ય નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્મા સંપૂર્ણ નિદ્રા ભોગવતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ, સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માને પ્રગ્ન થાને જ્ઞાન અને ભુક્તિના અધિષ્ઠાતા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે: તે જ વિજ્ઞાનમય પ્રશ્ન છે, ઈશ્વર છે, આપણી સ્થૂલ જાગૃત ચેતનાને એ સુષુપ્તિ નિદ્રા જેવી જણાય છે, તથાપિ વિજ્ઞાન-તર અને સૂક્ષ્મતર આતરચેતનાને તો મહાન જાગૃતિ જેવી જણાય છે. આપણા સ્થૂલ મનને તો જાગૃત સિવાયની તમામ અસામાન્ય અવસ્થાઓ સ્વપ્ના જેવી જ લાગે છે, જ્યારે સ્થૂલ મન જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાને સીમાડે પડેલો છે, ત્યારે તે સત્યને જણાવણ સમજી શકતું નથી અને નિદ્રાવસ્થાની અમદભ્યુદીલતામાં તે પડી જાય છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન વચ્ચેની એ સરહદ વ્યક્તિના મનની યજ્ઞિ, તેની જાગૃતિ અને તેના જ્ઞાન અંશના ઉપર અને જ્ઞાનની ઉત્તતતા ઉપર આધાર રાખે છે; અને એ સરહદને આગળ ને આગળ વધારતાં આખરે તે મનથી પર ચેતનાની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

સામાન્ય રીતે માનવનું સ્વપ્ન મન પશુ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં આતરસમાધિની જાગૃતિ જાગવી શકતું નથી, છતાં એ મુશ્કેલી, અવગત, દૂર કરી શકાય તેવી છે. એ વિજ્ઞાન અવસ્થામાં જાગૃત રહેવાથી માનવ વિજ્ઞાનમય વિચાર, વિજ્ઞાનમય શક્તિ અને વિજ્ઞાનમય આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રાપ્તિ કદાચ સમાધિની દશામાં થાય તોપણ તેની સ્મૃતિ રચૂન જાગૃત અવસ્થામાં કાયમને માટે રહે છે. વિજ્ઞાનથી પશુ પર એવી આનંદની ભૂમિકામાં જતાં માધક આનંદમય પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અને તેના આવિર્ભાવનો ઉપભોગ કરે છે. તેનાથી પણ એવી પશુ ભૂમિકાઓ હોય છે, કે જેની અનિર્વચનીય સ્થિતિમાંથી આત્મા પાછો ફરતાં, “ હું કોણ જાણે અનિર્વચનીય રીતે આનંદમાં મગ્ન થઈ ગયો હતો । ” એટલું જ વધુન માત્ર આપી શકે છે. એ ભૂમિકાને આપણે અનંત, અમાધિત, પરાત્પર સત્ત્વી ભૂમિકા કહી શકીએ, કંઈકે તે વિચાર, વધુન અથવા તો આકારમાં સર્વ આવિર્ભાવોથી પર હોય છે । એ ભૂમિકામાં સત્ત્વો ખ્યાલ પશુ દુખી જાય છે, અસ્તિત્વનો કંઈ પશુ અર્થ રહેતો નથી । તે સ્થિતિને માટે જોઈ મતવાળાઓનો ‘ નિર્વાણ ’ શબ્દ જ સૌથી વધારે ઉપયુક્ત જણાય છે. જ્ઞાન જાગૃત થતાં આત્મા ગમે તેટલી જીર્ણ જોનામાં જાય, તો તેનાથી પશુ પર એવી ભૂમિકાઓ છે, જેમાં “ સુષુપ્તિ ” અને “ નિદ્રા ” શબ્દોનો પ્રયોગ ઉપયુક્ત હોય છે.

પૂર્ણયોગમાં સમાધિનો ઉપયોગ :

યોગની સમાધિનો આ સિદ્ધાંત છે. આપણે અર્થ એ જાણવો જોઈએ કે આ ઉત્તરીયું નહિ. પૂર્ણયોગમાં એ જોડો એવો ઉપયોગ છે તે આપણે 'ધ્યાનમાં રાખવાનું' છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની ચોક્કસ ધરના સુધી, જેની ચોક્કસ મર્યાદા મા તે આધ્યાત્મિક આપી શકાય તેમ નથી, તે આપણે સમાધિની રીતિનો આશ્રય લીધા સિવાય પણ તેમાં મળતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તે પણ ઉચ્ચ શૂનિકાના ક્રેડેન્સિયલ, એવા આધ્યાત્મિક અનુભવો છે કે જેમનું જ્ઞાન સમાધિની રીતિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના આરોગ્ય-સિવાય કે પ્રતિબિંબ રૂપે-મેળવી શકાયું નથી. વળી જે જે અનુભવો સમાધિ સિવાય આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે બધા પણ સમાધિમાં ધણી જ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે. આધ્યાત્મિક શૂનિકા જેમ ઉંચી તેમ સમાધિ દ્વારા તેનો અનુભવ મેળવવામાં સુગમતા, કેમ કે એ શૂનિકાઓ સામાન્ય જાગૃત ચેતનાને દુષપ્રાપ્ય હોય છે. સમાધિને એકવાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જાગૃત અવસ્થામાં પણ તેને મટાવવી જોઈએ, કારણકે પૂર્ણયોગમાં તે આપણે સમગ્ર જીવનનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. એટલે જાગૃત અવસ્થામાં જાને સામાન્ય રીતિમાં પણ સમાધિનો સાક્ષ આપણે મેળવી શકીએ ત્યારે જ તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થયેા અશક્ય.